

ИСҲОҚҲОН ИБРАТ
ЯРАТГАН БОҒ

Наманган давлат университети

Ўзбекистон Миллий Тикланиш демократик партияси
Наманган вилоят кенгаши

«Тамаддун-21» илмий-ижодий
жамоат бирлашмаси

ИСҲОҚХОН ИБРАТ ЯРАТГАН БОҒ

Рисола, мақолалар, хотиралар.
Ибрат асарларидан намуналар

«НАМАНГАН» нашриёти – 2018

УДК: 821-512-133-9

КБК: 84(5Ўзб)7

М- 15

Исҳоқхон Ибрaт яратган боғ. *Рисолалар, мақолалар,
хотиралар. Ибрaт асарларидан намуналар.*

ISBN: 978-9943-5248-1-1

Тузувчи ва бош мақола муаллифи: Лутфулло Махмуд

Масъул муҳаррирлар:

Ҳомиджон Ҳомидий,

филология фанлари доктори, профессор

Зоҳидахон Кенжаева,

Ўзбекистон Журналистлари ижодий
уюшмаси аъзоси

Нашр учун масъуллар:

Алижон Турдалиев,

педагогика фанлари номзоди, доцент

Тоҳиржон Қозоқов,

тарих фанлари номзоди, доцент

Такризчилар:

Комилжон Абдуллаев,

педагогика фанлари номзоди, доцент

Мўминжон Сулаймонов,

филология фанлари номзоди, доцент

Муқова муаллифи:

Ғолибжон Нишонов

Фотосуратлар муаллифи: Ҳ.Мамадалиев ва И.Турдалиев

*Китоб Наманган Давлат университети илмий-техник кенгашининг,
2018 йил 10 август кунги йиғилишида муҳокама қилинди ва нашрга
таъсия этилди. (Баённома № 8)*

*Китоб Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги
ННТ ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-
қувватлаш жамоат фонди томонидан Турақўрғон тумани «Давр»
газетаси таҳририятининг «Исҳоқхон Ибрaт- авлодларга ибрaт»
номли грант лойиҳасига ажратилган маблағ ҳисобига нашр этилди.*

«Наманган қадимдан кўп-кўп истеъдод эгаларининг парвозига қанот берган илоҳий бир макондир. Бу кўҳна юртда туғилиб ижод қилган Махдуми Аъзам Косоний, Бобораҳим Машраб, Фазлий, Нодим Намангоний, Исҳоқхон Ибрат, Муҳаммадшариф Сўфизода сингари шоир ва маърифатпарварларнинг номларини халқимиз ҳурмат билан тилга олади».

Ш.М.МИРЗИЁЕВ

***Исҳоқхон Ибрат ҳазратларининг хотираси
ёд этилган кунлар.***

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йилнинг 2-3 май кунлари Наманган вилоятига ташрифи доирасида Тўрақўрғон туманидаги Исҳоқхон Ибрат меъморал мажмуасида амалга оширилган бунёдкорлик ишлари билан танишди.

Исҳоқхон ИБРАТ

(1862–1937)

Исҳоқхон Жунайдулла тўра ўгли Ибрат тараққийпарвар, мунаввар фикрли зиёли, атоқли маърифатпарвар шоир, жонкуяр муаллим, етук тилишунос ва тарихшунос олим, ўзбек мактабаачилигининг асосчиларидан бири, ношир, публицист – кўп қиррали фаолият эгасидир. Ўзбек адабиёти ва маданияти тарихида Ибрат миллий уйғониш даврининг комил арбоби сифатида муҳим ўрин тутади.

Исҳоқхон Ибрат 1862 (ҳижрий 1279) йилда Турақўргонда туғилган. Отаси Жунайдулла тўра Суннатулла тўра ўгли билимли киши ва соҳибкор бозбон эди. Ходим тахаллуси билан шеърлар ёзарди. Онаси Ҳурибиби замонасининг ўқимишли аёлларидан эди. У қишлоқ қизларини ўқитарди. Шоира эди. Бобоси ҳам шоир бўлиб, Афсус тахаллуси билан элга танилганди.

Дастлабки маълумотни Исҳоқхон онаси Ҳурибибидан олади. 1978-1886 йилларда Қўқондаги Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасида таҳсил кўради. Бу ерда араб, форс тилларини ўрганади. Тарих, тилишунослик каби фанлар билан жиддий шугуллана боради. Ўсмирлик чоғлариданоқ у ҳуснихат ва ҳусни нақшни эгаллашга жуда қизиқади. «13-14 ёшимда, – деб ёзади «Жомеъ ул-хутут» асарида, – мактаби адабда мимориса иштиёқида эдим. Китобим саҳифасидаги ҳуснихат ва ҳусни нақш фикрлари кунхиёт ва таълимлари иштиёқ қалбимда муштагил бўлиб, ҳар хутутлар кўрсам, ваъз ва таълимларини билмагунча кўнглим соқит ўлмади».

1887 йилда Ибрат узоқ чет эл саёҳитига отланади. Туркия, Эрон, Миср ва Арабистонга боради. Ҳаж ибодатини бажаради. Бирга олиб борган онаси Жидда шаҳрида вафот этади. Дафндан кейин Ибрат Оврупо мамлакатларига йўл олади. Булгория, Греция, Италияда бўлади. Сўнгра Ҳиндистонга ўтиб, Бомбай ва Калькутта шаҳарларида истиқомат қилади. Мусофирчиликда тирикчилик ўтказишда унга ёшликда ўрганган ҳуснихат ва наққошлик санъатлари кор келади. Мазкур мамлакатларда юрган пайтларида у араб ва форс тиларидан олган билимини

мукаммаллаштиради. Инглиз, ҳинд ва урду тилларини ўрганади. У рус тилини ҳам пухта биларди. Санкт-Петербург, Москва каби шаҳарларга бир неча марта борган эди.

Афғонистонда бўлгач, Ибрат Қашгарга ўтади. 1895 йилда Турақўрғонга қайтиб келади.

Чет элларга саёҳати давомида Ибрат ўша мамлакатлар ҳаёти, маданий, илмий ва техникавий янгиликлари билан қизиқади. «Ҳар бир ажнабий ва аҳли фазл кишини кўрсам, кайфият ва таълимот маолларини андин сўрдим», – дейди у. Мана шу янгиликлар, маданият ва илм-фан ютуқларидан ўз халқи ҳам баҳраманд бўлишини истайди. Буларни юртига олиб киришга, жорий этишга ҳаракат қилади.

Ибрат 1907 йилда Турақўрғонда янги шароит ва янги услубда иш олиб борадиган мактаб ташкил қилади. Мактаб учун у ўз уйдан ёруғ, деразали хонани ажратади. Синф хонасини янги ўқув қуроллари: парта, стол, стул, хаттахталар билан жиҳозлайди. Ўқиш-ўқитиш ишларини ўзи тузган янгича дастурга мувофиқ олиб боради. Ўқув дастурига дунёвий илмларни, бошқа тилларни ўрганишни киритади. Мактабга керакли дарсликларни ўзи яратади. Чунончи, у «Санъати Ибрат қалими Мирражаб Бандий»(1908) китобини савод чиқаришга ва хуснихат намуналарини ўрганишга бағишлаганди. Мактаб харажатлари учун, болаларни ўқитиш учун у ота-оналардан ҳеч қандай ҳақ олмайди, ўз моддий имкониятларидан фойдаланади. Юрак амри, қалб кўри билан хизмат қилади. Булар ҳаммаси миллатпарвар зиёлининг ўз миллати тақдирини ўйлаб, ватан келажagini кўзлаб кўрсатган жонкуярлиги, фидойилиги эди.

Жадидчилик – миллатпарварлик ҳаракати фаолларидан бўлган Ибрат миллат истиқболини, ривожини илми, маърифатли кишиларнинг кўпайишида деб биларди. Шу боисдан у таълим усули яроқсиз бўлган эски мактабларни тугатиш, улар ўрнида давр талабларига жавоб бера оладиган, замонавий илмларни ўргатувчи «усули савтия» мактабларини очиш кераклигини таъкидлади. «Агар виждон, инсоф ила муҳокама қилсак, таваққуфсиз ва тараддудсиз эски мактабларимиз асосларидан йиқиб, жойларига тартиб ва интизом билан янги усул домлаларининг ҳимоясида бўлган мактаблар ваъз этмак лозимдур», – деб ёзади у «Туркистон вилоятининг газети»да. Бунга қарши бўлган кишилар билан газета орқали ошқора ва далил мунозарага киришади. Ибрат

уқтирадики, «Мақтаб бўлмаса, бу оламда маданият жорий бўлмайди... Дунё иши учун илм керак, илм!»

У Тўрақўрғонга ажнабий ўлкаларда яратилган фан-техника янгиликларидан олиб келади. Граммофон, мусиқа жавони, киноаппарат, фотоаппарат келтиради. Ўз уйида кинофильмлар кўрсатишни ташкил қилади, суратхона очади.

Туркистонда матбаачилик ишига асос солганларнинг бири ҳам Ибратдир. У Оренбургдан тошбосма анжомлари сотиб олиб, уларни кўп машаққатлар билан Қўқонгача поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда келтиради. Литография 1908 йилда «Матбааи Исҳоқия» номи билан ишга туширилади.

Босмахона маданий ўчоқ сифатида халққа билим тарқатишда муҳим рол ўйнади, шоир қалбидаги «Мақсад бу ишдин эрди оламга илм қасри» деган ниятини амалга ошира борди. Матбаага ишланган рамзий белги ҳам шу маърифатпарварлик мақсадини ифода қилади: унга нур таратаётган кўёш тасвири туширилиб, ўртасига «илм» сўзи ёзилганди. Демак, Ибрат халқни илм кўёши нуридан баҳраманд қилмоқчи бўлган. Бу рамзий белги мазкур матбаада нашр қилинган деярли ҳамма китобларда бор.

1926 йилда Ибрат Ўзбекистон маориф ва маданият ходимларининг Самарқандда бўлиб ўтган Биринчи қурултойида иштирок этади. Турли соҳалардаги фаолиятини Ибрат адабий ижод билан қўшиб олиб борди. Амалий ишлари билан, ижоди билан шўро ҳокимияти даврида ноҳақликларни авж олдирган тузум уни қадрламади. Кўпгина оқил ва фозил кишилар қатори у ҳам 1937 йилда 75 ёшида ҳибсга олинди ва икки ой ўтгач Андижон қамоқхонасида оламдан кўз юмди

Алихон Халилбеков

ИСҲОҚХОН ТЎРА ИБРАТГА МУНОСИБ БЎЛАЙЛИК

**Вилоят ҳокими, Ўзбекистон Республикаси Олий
Мажлиси Сенати аъзоси Хайрулло Ҳайитбоевич
Бозоровнинг вилоятимиз аҳлига
МУРОЖААТИ**

Қадрли ҳамюртлар!

Мамлакатимизда янгича юксалишлар даври бошланди. Бу янгилинишлар ҳар биримиздан фидойилик ва ғайрат шижоат намунасини кўрсатишликни талаб этаётганини барчамиз бирдек англаб, ҳис этиб турибмиз

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Наманганда бўлиб ўтган сайловолди учрашувида сўзлаган нутқида ҳамюртимиз – миллий уйғониш даври тонгининг ёрқин юлдузларидан бири Исҳоқхон Тўра Ибротнинг ҳаёти ва фаолиятига батафсил тўхталиб, халқимиз дилидаги ноёб фикрларни билдиргандилар: «Бу улуғ маърифатпарвар инсон кўплаб илмий, педагогик ҳамда бадиий асарлар яратган Ўз қишлоғида янги мактаб ва кутубхона очган, аҳоли учун зарур замонавий боғ барпо қилган. Ҳозиргача ғоят ноёб ҳисобланадиган олти тилли луғат яратиб, ўз босмахонасида чоп эттирган».

Давлатимиз раҳбарининг улуғ юртдошимизга берган юксак баҳолари ҳар бир наманганликнинг юрагида фахру ифтихор туйғуларини уйғотди. Ва шунингдек: «Менингча, Тўрақўрғонда у кишига замонавий боғ яратиб, ёдгорлик мажмуасини ташкил қилсак, буюк бобомиз олдидаги қарзимизни узган бўламиз, десам Сизлар нима дейсизлар?» деб ҳаммамизни хайрли ва ўта савобли ишга қилган даъватлари мангуликка дахлдордир.

Президентимизнинг шу йил 7-8 июль кунлари вилоятимизга ташриф буюриб, халқ хўжалигининг барча соҳаларини таркибий ривожлантириш, янги-янги корхоналарни ишга тушириш билан бир қаторда, вилоятимиздаги маънавий муҳит, ёш авлод таълим-тарбияси, оилаларда фарзанд тарбияси масалаларига алоҳида эътибор қаратганликларидан хабардорсизлар. Қутлуғ ташриф давомида Давлатимиз раҳбари хусусан кўп қиррали фаолият соҳиби - Исҳоқхон тўра Иброт меросини абадийлаштириш, унинг

ҳаёт ва ижод йўлини ёш авлодга янада яхшироқ танитиш мақсадида Тўрақўрғон тумани марказида ташкил этилаётган мажмуа ва хорижий тилларга ихтисослашган марказ курилишида ҳам бўлдилар.

Республикамиздаги чет тилларга ихтисосланган нуфузли олий таълим муассасаларининг етук профессор-ўқитувчиларини кенг жалб этган ҳолда, вилоят ёшларининг хорижий тилларни ўрганишга бўлган иштиёқини ошириш ҳамда бу эҳтиёжларни кондириш учун барпо этилаётган мажмуадаги ишлар жараёни ва кўзланган мақсадларимиз моҳияти ҳар биримизнинг эътиборимизда бўлиши зарур.

Азиз ёшлар!

Исҳоқхон тўра Ибрат XX аср бошларида Наманган адабий ҳаракатчилиги намояндаларидан бири сифатида подир адабий мероси, кенг қамровли илмий фаолияти билан миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти ҳамда ижтимоий ҳаёт ривожиди алоҳида аҳамият касб этади. Адибдан бизга катта адабий ва илмий мерос қолган. Унинг қаламига мансуб «Луғати ситта ал-сина» («Олти тилли луғат», 1901), «Санъати Ибрат қалами Мирражаб Бандий» (1908), «Илми Ибрат» биринчи шеърӣ тўплами (1909), «Жомеъулхутут» («Ёзувлар мажмуаси», 1912), «Тарихи маданият» (1915), «Мезонул-замон» (1916), «Тарихи Фарғона» (1916) сингари катта адабий, маърифӣ, илмӣ, тарихӣ асарлари бебаҳо маънавий хазинамиз, десак тўғри бўлади.

Айнан биз наманганликларнинг фахр-ифтихоримизга айланган Ибрат домла ўтган асрнинг ўнинчи йилларида сизу бизга шундай чақирик билан илм-фан сирларини пухта эгаллашга чорлагандилар:

**Ўқингиз илми ҳикмат сизга бу иш катта ибратдур,
Агар илм ўрганурсиз, барча ишда сизга нусратдур.
Агар илм ўлмаса, нодон умри барча кулфатдур,
Бу ашёи жадиди мубаддали асли ҳикматдур...**

Маърифатпарвар Ибрат ўз ховлисида кишлокнинг камбағал болалари учун бепул янги «усули савтия» мактабини очган, ўз хисобидан ўқув куроллари олиб келиб, ўқитиш ишларини ҳафталик дарс жадвали тартибида олиб борган. Шунингдек, Фарғона водийсида биринчилардан бўлиб босмаҳона ташкил қилган ва уни «Матбааи Исҳоқия» номи билан ишга туширган. Босмаҳонада турли

китоблар, савод чикаришга оид рисоалар, дарсликлар ва бошқа қўлланмалар мунтазам нашр этиб турилган. Ибратнинг хуснихатга, хат-савод чикаришга бағишланган «Санъати Ибрат» рисоласи, «Илми Ибрат» номли шеърлар тўплами, ёзувлар тарихига бағишланган «Жомеъ ул-хутут» каби маърифатпарварлик руҳи билан суғорилган рисола ва китоблари ҳам ўзи ташкил қилган нашриётда чоп этилган.

Ибрат маънавий бойликни барча нарсадан устун қўювчи маърифатпарвар сифатида ўзи етгита тилни билгани ҳолда ёшларни доимо билим олиш билан бирга, тил ўрганишга чақирган.

Маънавий ҳаётини, борлигини, ақл-идрокини ўз халқи истиқболига бағишлаган шоир номини абадийлаштириш мақсадида вилоят босмаҳонаси, Наманган ва Тошкент шаҳридаги кўчалардан бирига Ибрат номи берилган. Бугунги кунда Тўрақўрғондаги Ибрат уй-музеи қайта таъмирланмоқда. Ватанпарвар, маърифатпарвар, фидойи ҳамюртимиз Исҳоқхон Ибратнинг ҳаёти Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, биз ёшларга ибрат ва намуна бўлади.

Азиз устозлар!

Исҳоқхон тўра Ибратнинг келажакка комил ишонч, миллат руҳиятига кўтаринкилик бахш этувчи ғоялари ҳозирги кунда ҳам ўз амалий аҳамиятини йўқотмаган. Ибрат бобомиз оламда юз бераётган интеграция жараёнини тубдан англаб, миллат бу ўзгаришларга тайёр турмаса, илм, хорижий тил ва техникани ўрганмаса дунё сахнасида ўз ўрнини йўқотиб қўйиши мумкинлигини кўра билган.

Ибрат орзу қилган интилувчан, ҳар соҳада билимдон, фидойи ёшлар бугунги кунда ҳам юртимизнинг цорлок келажagini барпо қилиш йўлида сабот билан меҳнат ва ижод қилмоқдалар. Ҳукуматимизнинг хорижий тиллар, ахборот технологияларини ўзлаштириш борасида қилаётган саъй-ҳаракатлари айнан Ибрат, Фитрат, Чўлпонлар орзу қилган кунларга келганимизни, Ватаннинг буюк истиқболи учун ҳозирдан тамал тоши қўйилаётгани, айниқса, бу ислохотлар кенг қўламда олиб борилаётганининг яққол мисолидир.

Агар бу борада Сизлар даъваткорликни кучайтирсангиз, билим ва маҳоратингизни ёшларимизга бажонудил улашсангиз натижа биз кутганимиздан ҳам зиёда бўлмоғи шубҳасиз.

Хурматли ота-оналар!

Тарих сабоқлари инсоннинг иродасини мустаҳкамлайди, хушёрликка чақиради. Мустақиллигимизнинг ҳозиргача бўлган даврида тарихимиз турли қора бўёқлардан тозаланди, авлодлар ўз тарихларини бировлар китобидан эмас, ўз ота-боболарининг меросларидан ўрганмоқдалар. Эндиги мақсадимиз тарихий воқеалардан тўғри хулоса чиқариш, тарақийпарвар ғояларидан фойдаланиб, ўзимизга хос ва мос йўлимизни белгилаб олишдир.

Биз-ота оналар бор диққат-эътиборимизни давлатимиз раҳбарининг ташаббусларини қўллаб-қувватлаган ҳолда, Исҳоқхон Тўра Ибрат ғояларини амалга ошириш, бугунги тез ўзгарувчан замонда давр талабларига жавоб берувчи, ҳар томонлама баркамол, билимдон авлодлар бўлиб етишишингизга каратамиз. Жумладан, глобал шароитда юз бераётган ўзгаришларга теран кўз ва соғлом ақл билан ёндошиш, бир неча хорижий тилларни мукамал ўрганиш, техника ва турли технологияларни пухта ўзлаштириш, ўзбек илм-фанини жаҳон саҳналарида худди спорт соҳасидаги каби олдинги ўринларга олиб чиқишингиз учун бор имкониятларимизни ишга солайлик. Бунинг учун оила аъзоларимиз билан жам бўлган лаҳзаларимизда Ибрат каби жонфидо алломалар ҳақида, уларнинг бой мерослари хусусида фикр юритиб, чуқур ўрганишга, пухта ўзлаштиришга ташаббус қилайлик.

Муҳтарам хожи ота - хожи оналар, кадрли нуронийларимиз!

Наманганимиз жуда кўп серқирра истеъдод соҳибларига, буюк алломаларга Ватан бўлган замин. Бу кўхна юртда Махдуми Аъзам Косоний, Бобораҳим Машраб, Фазлий, Нодим Намангоний, Муҳаммадшариф Сўфизода сингари шоир ва маърифатпарварлар туғилиб, ижод қилган. Ана шундай аллома, фозил ижодкорлардан бири Исҳоқхон Тўра Ибратдир. Тўрақўрғонда туғилиб ўсиб, араб, форс, рус, хинд, урду, инглиз, француз тилларини яхши билган, дунёнинг кўплаб мамлакатларида бўлиб, Шарқ ва Европа илм-фани, маданияти ва санъати билан яқиндан танишган, юртимизга илғор маданият ва техника янгиликларини олиб келган ва амалиётга жорий қилган Ибрат домладан ибрат олишимиз ҳам миллатга садоқатимиздир.

Президентимиз вилоятимизга ташрифлари чоғида хорижий тилларнинг аҳамияти нақадар муҳимлиги ҳақида гапириб, ҳар бир

ёш ўз она тилидан ташқари камида битта хорижий тилни ўрганишга ҳаракат қилса ҳаёти янада нурафшон бўлади, дедилар.

Кундалик оммавий ахборот воситаларидан маълумки, хорижий тилларни ўрганаётган йигит-қизлар, Ўзбекистон ёшлари жаҳон микёсида ўтказилаётган халқаро танловлар, олимпиадалар, мусобакаларда фаол иштирок этиб, ғолиб бўлиб, мамлакатимиз байроғини баланд кўтариб, шода-шода медалларнинг совриндори бўлмоқдалар. Буларни кўриб ғурурланамиз, қувонамиз.

Юртимизнинг барча вилоятлари, шаҳарлари, туманлари ва кишлоқларида хорижий мутахассислар билан биргаликда қўшма корхоналар қурилмоқда. Халқ хўжалигининг бирор бир соҳасида ишлашга тараддуд кўраётган ўғил ёки қизимиз камида битта хорижий тилни ўрганиб олса фаолияти янада энгиллашади ва ишида унум бўлади. Дунёқарашлари янада тиниқлашиб, мамлакатимиз тараккиётига муносиб ҳисса қўшган бўлардилар. Шу боисдан, биз, ёш авлод вакиллари, буюк аллома, ҳамюртимиз Ибрат домлага муносиб ворис бўлишга, тенгдошларига ўрناк бўлишга чакирайлик.

Ишончим комилки, барчамиз бир ёқадан бош чиқариб иш ташкил этсак, фарзандларимиз нафакат таълим-тарбияси, хулқу одоби билан, балки хорижий тилларни пухта ўзлаштира олиш иқтидори билан ҳам республика ёшларига ўрناк бўлдилар, юртнинг равнакига муносиб ҳиссала қўшиб, юзимизни нурафшон қилишарди.

Президентимиз бу борада наманганлик ёшларга ишонадилар. Сиз ёшларга юксак ишончни оқлашдек шарафли ишда куч-қувват, илмга, тил ўрганишга бўлган юксак иштиёқ, сабр-бардош тилайман. Яратган барчамизга оилавий хотиржамлик ва тан сихатликни, фарзандлар камолини кўриб юриш саодатини насиб этсин!

ХИЗР НАЗАР ҚИЛГАН ЮРТ

*Ғуломжон МУРОДХҲҲЖАЕВ,
Тўрақўрғон тумани ҳокими*

Барчамизга маълумки, ҳар бир мустақил давлат ўзининг бетакрор тарихи ва маданиятига эгадир. Буларнинг ҳақиқий ижодкори, яратувчиси эса ҳақли равишда шу мамлакат халқи ҳисобланади. Ўзбекистонимизнинг кўп асрлик тарихи ва кейинги 26 йиллик ривожланиш даври бу ҳақиқатни яна бир бор исботлаб берди. Муҳтарам Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев раҳбарлигида давлатимизда янги замон, янги даврга асос солинди. Айни пайтда ҳаммамизнинг олдимизда ягона вазифа турибди, яъни Юртбошимиз бошлаб берган кенг кўламли сиёсий, маданий, иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар йўлидан оғишмай, катъий ва изчил бориш. Бу йўл - эркин, демократик, инсонпарвар давлат қуриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш, Ватанимиз иқтисодий кудратини юксалтириш, ҳар бир соҳада оламшумул натижаларга эришиб, унинг доврўғини дунёга таратиш ва янада равнақ топтиришдан иборат.

Биз, тўрақўрғонликлар Хизр назар қилган юртда яшаётганимиздан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Зеро, Тўрақўрғон азалдан тарихий обидалари, машҳур кишилари билан доврўғ қозонган. Ҳамюртларимиз Асириддин Аҳсикатий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мулла Шамс Шавқий, Ҳайрат Тўрақўрғоний, Исҳоқхон Ибрат сингари буюк аждодларимиз номи калбларимизга ифтихор билан муҳрланган. Бугунги кунда дунё аҳлининг қизиқишларига сабаб бўлаётган Аҳсикент ёдгорлик мажмуаси юртимиз тарихида ҳали чуқур ўрганилмаган аждодларимиз яшаган, излари қолган ва ўша даврни ўзида ифодаловчи ашёларини сақлаган нодир ёдгорлик манбаи ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра, бу очиқ осмон остидаги музей халқаро туризм манзилгоҳига айлантирилишини туманимиз аҳли мамнуният билан қарши олдилар. Демак, яқин йилларда Тўрақўрғоннинг барча худуди туманга ташриф буюрувчилар учун муқаддас қадамжога айланади.

Бугун Тўрақўрғон дейилса, тарихчи, матбаачи, ношир, таржимон, илму фан фидоийси Исҳоқхон Ибрат номи ҳам тилга олинмоқда. Муҳтарам Президентимиз Ш. Мирзиёевнинг алоҳида

эътиборлари туфайли туман марказида «Ибрат мажмуаси» бунёд этилди. Унда Исхоқхон Ибрат номидаги боғ, атоқли маърифатпарварнинг хайкали ва музейи ҳамда хорижий тилларга ихтисослаштирилган мактаб, босмахонадан иборат мажмуа ташкил этилди. Боғ ва мактаб алоҳида юридик шахслар сифатида, музей эса вилоят тарихи ва маданияти Давлат музейининг филиали тариқасида фаолият юритади.

Бу мақсад учун жами 15 миллиард сўмдан ортиқ маблағ сарфланди. Асосий объектлардан ташқари яна кўплаб ободонлаштириш ишларига кўл урилди. Биргина Косонсой сойини равонлаштириш учун 1,6 миллиард сўм ажратилган бўлса, эски Дехқон бозори ўрнида замонавий савдо мажмуасини бунёдга келтириш учун 4 миллиард сўм сарфланди, ушбу ҳудудда яна 8 та кўп қаватли арзон уй-жойлар қурилиши қад ростламоқда.

Булардан ташқари, яна кўплаб бунёдкорлик ишлари режалаштирилган. Бутун Фарғона водийсини электр энергияси билан таъминлаш мақсадидаги (ИЭС) иссиқлик электр станцияси қурилиши якунини халқимиз интиқлик билан кутмоқда. Бу ерда мингдан ортиқ иш ўринлари яратилиши, кўплаб инфратузилма шароитлари яратилиши замон талабига ҳамоҳангдир. Камҳосилли, паст рентабелли пахта ва ғалла майдонлари ўрнида боғ ва тоқзорлар барпо этиш, бозоргир полиз маҳсулотлари, сабзавотлар экишга шароит яратиш бўйича тизимли ишлар амалга ошириляпти. Тадбиркорларимиз саъй-ҳаракати билан кўплаб ишлаб чиқариш корхоналари яратилмоқда. Бир сўз билан айтганда, ҳаммамизнинг мақсадимиз битта, яъни Президентимиз айтганларидек, **«Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз!»**

Фурсатдан фойдаланиб, тўрақўргоннинг асл фарзанди Исхоқхон Ибратнинг сўнмас ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича олиб борилаётган эзгу ҳаракатларга бош қўшаётган тарихчи олимларга, изланувчиларга, барча фаолларга ўзимнинг самимий миннатдорчилигимни билдираман. Бу савобли ва хайрли ишлар Ибрат бобомизнинг руҳларини шод этиб, дилларимизни нурафшон айласин.

ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ ЭЗГУ ИШЛАРИ УМРБОҚИЙДИР

Абдусалом УМАРОВ,
техника фанлари доктори, профессор
Алишер ИСОҚБОЕВ,
тарих фанлари номзоди, доцент

Шундай инсонлар бўладики, уларнинг эзгу ишлари тарихдан абадий ўрин топиш билан бирга асрлар давомида авлодларга зиё тарқатишда давом этаверади. Ана шундай маърифатпарвар инсонлардан бири Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибрат эди. Исҳоқхон Ибрат XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги жадидчилик ҳаракатидаги фаол иштироки, жумладан, матбаачилик, янги усул мактаблари очиш, кутубхона ташкил қилиш, таржимонлик, ислохот йўлида матбуотдаги чиқишлари билан ўлка тараққийпарварлари орасида муҳим ўринга эга бўлди. Шу билан бирга у Фарғона жадидларининг етакчиларидан бири эди.

Мана шундай улуғ маърифатпарвар инсон узоқ йиллар мобайнида гўёки, унутилди. Унинг номини нафақат Наманганда, балки Тўрақўрғонда ҳам кам доирадаги кишилар билишар эди. Кенг аҳоли оммаси шундай улуғ маърифатпарвар бобомиз номини, у киши амалга оширган инқилобий ишларни билишмас эди. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Ш.М.Мирзиёевнинг 2016 йил 2 ноябрь куни Наманган вилояти сайловчилари билан ўтказган видеоселектор тарзидаги учрашувида буюк маърифатпарвар Исҳоқхон Ибратнинг фаолиятига тўхталиб, унга илк бор юксак ва муносиб баҳо берилди. Ш.М.Мирзиёев Исҳоқхон Ибратга бўлган юксак ҳурмат намунаси сифатида «Тўрақўрғонда у кишига атаб, замонавий боғ яратиб, ёдгорлик мажмуасини ташкил қилсак, буюк бобомиз олдидаги қарзимизни узган бўламиз... Бу ерда ёшларимиз учун тил ўргатиш бўйича «Ибрат мактаби»ни ташкил қилсак айни муддао бўлур эди», деган таклиф билан чиқдилар. Бу ўз навбатида вилоят аҳли, зиёлилар, кенг жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланди. Ишлар жадаллик билан бошлаб юборилди.

2017 йил июль ойида Президент Ш.М.Мирзиёев Наманганга таширифи чоғида ушбу мажмуада амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари билан танишиш билан бир қаторда уни мазмун жиҳатидан

такомиллаштириш, тил ўргатиш бўйича махсус мактабни Наманган давлат университети қошида ташкил этиш, бу ерда Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, Тошкент давлат шарқшунослик институти билан ҳамкорликда хорижий тилларни чуқурлаштирилган тарзда ўргатиш зарурлигини алоҳида таъкидлаган эдилар.

Шу нуқтаи назардан, 2017 йил 5 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Тўрақўрғон туманида Исҳоқхон Ибрат номидаги хорижий тилларга ихтисослаштирилган мактаб-интернатни ташкил этиш тўғрисида»ги 698-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур қарор Исҳоқхон Ибрат номи билан аталувчи хорижий тилларга ихтисослаштирилган мактаб-интернат фаолиятини ташкил этиш бўйича муҳим хужжат сифатида катта аҳамиятга эга бўлди.

2017-2018 ўқув йилидан бошлаб Исҳоқхон Ибрат номидаги хорижий тилларга ихтисослаштирилган мактаб-интернатга Давлат тест марказининг синовлари асосида илк ўқувчилар 7-8-9-10- синфларга жами 80 нафар ўқувчи ўқишга қабул қилинди. Ҳозирги кунда мактабга 7 та хорижий тил (корейс, япон, хитой, араб, инглиз, немис ва француз) бўйича 10 нафардан ошмайдиган кичик гуруҳларда тил ўргатиш ишлари бошланди.

Исҳоқхон Ибрат номидаги хорижий тилларга ихтисослаштирилган мактаб-интернат фаолиятини самарали ташкил этишда Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ва Тошкент давлат шарқшунослик институти билан яқиндан ҳамкорлик ишлари йўлга қўйилди. Мактаб-интернат қошидаги тил марказида Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети хузуридаги чет тилларини ўқитишнинг инновацион методикаларини ривожлантириш республика илмий-амалий марказининг романо-герман тилларини ўқитиш ва Тошкент давлат шарқшунослик институтининг шарқ тилларини ўқитиш бўйича услубий хоналари ташкил этилди. Мазкур услубий хоналар энг замонавий техник воситалар билан таъминланди ва икки олий таълим муассасасининг етакчи, малакали профессор-ўқитувчиларининг фаолият кўрсатиши йўлга қўйилди.

Мактаб-интернат ўқувчиларининг замонавий билимларни эгаллашлари учун 4 та лингофон хонаси, 7 та хорижий тилларга ўрганишга йўналтирилган услубий амалиёт хоналари энг сўнги русумдаги замонавий техник воситалар ва адабиётлар билан таъминланган ҳолда ишга туширилди. Шунингдек, ўқувчи-ёшларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил мақсадида «Лирик лаҳзалар», «Ёш ўлкашунослар» (гид-таржимон), «Бадний таржима»,

«Нотиклик санъати ва сахна маҳорати» ва «Хаттотлик санъати» бўйича клублар ва тўғараклар фаолияти йўлга қўйилди.

Мактаб-интернатга узоқ ҳудудлардан келиб таҳсил олувчи ўқувчи-ёшлар учун 100 ўринли ўқувчилар турар жойи ва ошхона куриб битказилиб, ишга туширилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2018 йил 2-3 май кунлари Наманган вилоятига ташрифлари чоғида Тўрақўрғон туманида ташкил этилган Исҳоқхон Ибрат номидаги хорижий тилларга ихтисослаштирилган мактаб-интернатга ҳам ташриф буюриб, бу ерда амалга оширилган ишлар, ўқув жараёнлари билан яқиндан танишдилар, ўқитувчи ва ўқувчилар билан суҳбатлашдилар.

Президент Ш.М.Мирзиёев Исҳоқхон Ибрат номидаги хорижий тилларга ихтисослаштирилган мактаб-интернатга нафақат Наманган вилояти, балки мамлакатимизнинг барча ҳудудларидан энг иқтидорли ёшларни ўқишга қабул қилиш, хорижий тиллар бўйича илмий ишлар қилиш тизимини йўлга қўйиш ва бу ерда тил ўргатиш методологиясини такомиллаштириш бўйича кўрсатмалар ва Ибрат мактабини аъло баҳоларга тамомлаган ўғил-қизларни олий ўқув юртларига имтиҳонсиз қабул қилиш ва давлат гранти асосида ўқитиш бўйича топширик бердилар.

Мазкур ташриф чоғида Президент Ш.Мирзиёев Исҳоқхон Ибрат музейига ташриф буюриб, бу ерда ташкил этилган экспонатлар билан танишдилар.

Президент Ш.Мирзиёев Исҳоқхон Ибрат мажмуасига ташриф чоғида яна бир бор буюк маърифатпарвар бобомизни ёд этиб, «Ибрат домланинг эл-юртимиз тараққиёти йўлидаги фидокорона хизматлари нафақат ўз даврида, бугунги кунда ҳам барчамиз учун ҳақиқий ибрат намунаси бўлиб қолмоқда», - дея юксак баҳо бердилар .

Бундан роса 100-120 йиллар аввал Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибратнинг юрт тараққиёти ва Ватан келажаги йўлидаги фидокорона меҳнатлари ўша даврдаги мустамлакачи ҳокимият (Россия империяси ва Совет давлати) маъмурлари томонидан барбод қилинди. Миллий мустақиллик шарофати ва шахсан Президент Ш.Мирзиёевнинг ташаббуслари билан Исҳоқхон Ибратнинг маърифатпарварлик йўлидаги фаолияти бугунги кунда ҳақиқий баҳосини топди. Унинг эзгу ишлари бардавом бўлиши учун барча саъй-ҳаракатлар қилинди. Зеро, халқ манфаати йўлида қилинган эзгу ишлар ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмаслигини яна бир бор тарих ҳақиқати бизга исботлаб берди.

Улуг аждодимиз Ибрат тахаллусини ўзига бежиз танламаган. Ватан ва юрт тараққиёти йўлидаги фидокорона ҳаёти нафақат ўз даврида, балки бугунги кунда ҳам барчамиз учун ҳақиқий ибрат намунаси бўлиб қолмоқда.

Ш.М.МИРЗИЁЕВ

Лутфулло Маҳмуд

ИСҲОҚХОН ИБРАТ ЯРАТГАН БОҒ

Ибратли ҳаётдан кўра кучлироқ, самаралироқ ўғит йўк, насихат йўқдир, дейдилар.

Улуғ юртдошимиз, маърифатпарвар олим, жонкуяр, фидойи, фаол жамоат арбоби, толмас ташкилотчи, дилбар шоир Исҳоқхон тўра Жунайдуллаҳўжа Ибратнинг ҳаёти давомида амалга ошириб улгурган эзгу ишлари кўламига назар ташлаб, бир эмас, ўнлаб одамнинг ҳам бир умр мобайнида бунча ишни адо қила олиши кийин, деган фикрга борасан.

Холбуки, алломанинг умри ватанимиз ва халқимиз тарихининг энг мураккаб, энг жожеавий, жуда оғир даврида кечди. У зот бошлаган ҳар бир режа қудрат қўлида бўлган келгиндиларнинг очик ёки пинҳона қаршилигини матонат ва собит кадамлик билан енгиш эвазига амалга ошди.

Мавлоно Исҳоқхон Ибратнинг ҳаёти барча қаршиликлардан қатъи назар, ўз халқини илму маърифатга етказиш, барча соҳалар бўйича салоҳиятли, иқтидорли этиш ва шу йўсин билан миллий хурриятга эриштириш йўлида қилинган фидойиларча саъй-ҳаракатнинг, жон аямай олиб борилган курашнинг юксак намунаси бўлгани билан ҳар биримиз учун ибратдир, намунадир.

Бу зот ёшликда ўзларига Ибрат тахаллусини олар эканлар, умрим ва амалларим ўзгалар учун ибрат бўлсин, деган ҳаёлга борган эмаслар, албатта. Исҳоқхон тўра бу тахаллусни қабул қилар эканлар, аввал ўтган илм ва ижод ақоибларининг ҳаёти ва илмий-ижодий-ижтимоий фаолиятини ўзларига ибрат, намуна билиб яшашни мурод этганлар, улуғ салафлари каби ҳар томонлама етук билимларга эга бўлишни ният қилганлар, сўнгра бу илм ва салоҳиятни ватан ва миллат тараққиётига сафарбар қилиб, умрнинг ҳар лаҳзасини бағоят зарур, бағоят муҳим, бағоят савобли ва самарали амалларга сарфламоқни диллаганлар. У зот айнан ўзлари мурод этганлари каби яшай олдилар ва шу боисдан ҳам умри ва амалга оширган ишлари Сизу бизга ҳам, биздан кейин келгуси авлодларга ҳам ўрнак, мактаб бўлиб қолди.

Яна бир бор таъкидламоқ жоизки, Исҳоқхон Ибрат Парвардигор томонидан зиммага юкланган, халқимиз тарихининг у киши яшаган давр тақозо қилган бурчни зулм ва куфрнинг шиддати бениҳоя кучайган, ҳаддан зиёд беор ва бешафқат тус олган ғоят мушкул ва мураккаб, хавфли хатарли замонларда адо эта олдилар. Осон эмас эди, негаки, деганлар: илоннинг захри ёмон, золимнинг қаҳри ёмон. Қайд этилганидек бу сиймо ўз умрининг бир лаҳзасини

бехуда сафрлагани йўқ, ўзини, жонини аягани йўқ, акс ҳолда, битта умр мобайнида бунча ишни амалга оширмақ амри маҳол эди.

Янграб кечган умр бўлди бу! Ҳар дақиқаси, ҳар лаҳзаси ватанга, миллатга фидойиларча хизмат билан ўтган умр. Арзигулик, қоларлик, элу юртнинг корига ярагулик ишлар билан кечган ёруғ, баланд умр. Энг муҳим, энг зарур, саховат ва жасорат, фидокорлик ва донолик, порсолик билан қилинган амаллардан иборат умр. Ибратли умр.

Шу боис ҳам, бу азиз инсоннинг номини улуғлаш, ҳурматини жойига қўйиш, хизматларини муносиб баҳолаб, хотирасини абадийлаштириш борасида давлатимиз раҳбарияти бошлаган ташаббуслар айти муддао бўлди, халқимизнинг кўнглидаги иш бўлди.

Миллатларнинг буюклиги шу миллатга мансуб улуғ сиймоларнинг табиатида мавжуд ўлмиш буюк фазилатлардан ҳосил бўлади, дейдилар. Ўзбек халқининг буюклиги унинг Исҳоқхон Ибратга ўхшаган асл фарзандлари шахсияти таркибидаги юксак ҳислат-фазилатлардандир.

Шунинг учун ҳам, ҳаётини, фаолиятини ҳар қанча ўргансак, уларнинг ҳислат-фазилатларидан ҳар қанча ибрат-намуна олсак арзийди.

Одамлар борки, уларнинг қалбини мошдеккина ёки тарикдек бўлса керак, деган андешага борасан. Қай тарафдан шамол тугул енгил шабада эсгудек бўлса, қўшилиб юмалаганча кетаверадиган... Кеча бутунлай бошқача нағмага ўйнаётган эдим-ку демайди, бугун янги эсан насим буюрганини айнан шу дуруст деб ўйнаверади. Хавфлироқ ёвни – бургутни, кирғийни гапирмоққа хожат ҳам йўқ, чумчуқ-да хавfli буларга, мусича-да хатарли.

Бундаин қалбларга, табиийки, ўзларининг майда-чуйда ғаму камлари, ташвишлари базўр сиғади. Сигмаслиги ҳам мумкин.

Улар орасида Қодирил муқтадир парвардигор ушмундок ноқис қилиб, бехису лоқайд қилиб халқ этганлари ҳам бор, албатта. Жаноби Ҳақ буни кимнидир шундай халқ этибдими, бунда ҳам бир ҳикмат бор, сир-саноат бор... Айти чоғда, шундай қалблар ҳам борки, булар энди соҳибларининг, бу дунё ҳаёти ортиқ даражада мушкул-мураккаб экан, заҳмат-машаккатларнинг охири йўқ экан, дея жабҳа ташлаб чиқавергани боис, ҳаёт тарафидан берилган зарбаларга қарашлик қилолмай чекинавергани сабаб кичрайиб-кичрайиб, охир-оқибат шу ҳолга тушиб қолганлар.

Шу хил қалбларнинг устида: «Менга нима», «Менинг кўлимдан нима келарди», «Мен бир кичкина одам бўлсам» деганга ўхшаган шиорларни учратасиз. Бироқ шундай қалбларни ҳам биламизки, уларнинг бағрига замину фалак жо бўлмоғи мумкин. Улар ташки дунёнинг, ҳаётнинг, шайтонил алайҳиллаънанинг энг қақшатқич зарбаларига ҳам бардош бера оладиган мустаҳкам қояларга ўхшайдилар. Ҳар сўз, ҳар амалларида Маликул Куддус раббимизнинг буйруқларига итоатли, шариатимиз ва инсонийлик қоидаларига садоқат ва собитлик.

Бундай қалбларнинг соҳиби бўлмиш инсонлар ўз юрти, миллати, яна қолаверса, бутун дунё ва бани башарнинг қайғусини қилиб, дарду ҳасратини туйиб яшайдилар. Шу қайғуни, дарду ҳасратни камитмоқ, аритмоқ учун адосиз сайъ ила кўшишда ўтказадилар умрни. Ўз ижтимоий-иқтисодий, руҳий-маънавий аҳволлари, кайфиятлари, соғлиқ офиятлари қай алпоз бўлмоғидан қатъи назар, бир лаҳза бўлсин ана шу ҳаракатни тўхтатмайдилар.

Тарихда ҳам, бугунги кунда ҳам мисоллар жуда кўп бунга.

Лоақал миллатимизнинг пиру устои, улуғимиз, фаҳримиз Алишер Навоий ҳазратларининг олтмиш йиллик умр мобайнида адо этиб улгурган ишларини ёдга олайлик. На буюк қалб экан бу зотнинг қалби! Коинотнинг ўзидай чексиз, қабат-қабат тўлқинлик, беҳисоб хазиналарга бой тубсиз уммонлардан теранрок. Агар саховат аъмолларини гапирмай, фақат бадиий ижод ҳақида гапирганда ҳам Мир Алишер Навоий инсониятга тақдим этган асарларининг миқдори, муҳимлиги, аҳамияти, бадиий мукамаллиги нуқтан назаридан жаҳон қалам аҳли орасида мустасно, пешқадам бўлур эдилар. Шунинг ўзи бир эмас, бир неча умрга татигулик. Лекин Мир Алишер бадиий ижоддан ташқари, йирик давлат арбоби сифатида мамлакатдаги сиёсий-ижтимоий жараёнларни адолат йўсини бўйича олиб бориш, раият ҳаётини фаровон қилиш йўлидаги титанларга хос кўшишларни, яна илм, ижод ва ҳунар аҳлига ғамхўрлик қилиш, уларнинг ҳеч бир муҳтожлик, мушкуллик кўрмай баракали фаолият кўрсатишлари учун барча зарур шарт-шароитларни муҳайё этишни ҳам ўз зиммаларига олган эдилар.

«Фазл аҳли ва ҳунар аҳлига Алишербекчалик мураббийлик қилган одам дунёда бошқа топилмаса керак, – дея қайд этадилар Мирзо Бобур. – Созда пешқадам бўлган устоз Қулмуҳаммад, Шайх Нойи ва Ҳусайн Нойи бекнинг тарбияси ва ҳомийлиги билан шунча камол топиб, шухрат қозондилар. Устоз Бехзод ва шох Музаффар

тасвирда бекнинг саъй ҳаракатлари билан маълум ва машхур бўлдилар».

Хусайн Бойқаронинг эса шундай бир қайди бор: «Шояд мингта яқин кишиким, аларнинг иши маъно дурларини назм силкига тортмоқ бўлғай.» Мана шу назм усталарининг аксарияти ҳам Навоийнинг тўкин-сочин ва ҳамиша очик дастурхонида бўлиб турганлар.

«Шунчалик кўп хайрат бинолар бунёд килдики, оз киши бундай ишга муваффақ бўла олади», деган гап ҳам бор. Воҳид Зоҳидовнинг 1960 йилларда ёзилган «Ўлмас халқ даҳоси» мақоласида ҳазратнинг ташаббуси ва кўп ҳолларда маблағи билан қурилган билим ва ибодат даргоҳлари, шифохоналар, ҳаммомлар, кўприклар, кутубхона ва бошқа иморатларнинг миқдори 370 та деб белгиланган.

Ҳазратим, буюгим! Сизни шеърят султони демак кам, Сиз саховат ва эзгулик салтанатининг ҳам султонидирсиз!

Мумтоз адабиётимизнинг бошқа барча мухлислари катори, болаликдан ана шу адабиёт заминиде тарбия топган бир зиёли сифатида Исҳоқхон тўра Ибротнинг ҳам Алишер Навоий жанобларига эҳтироми бағоят баланд бўлганини айтадилар. Болаликда мухтарама волидаси Ҳурибидан таълим олганда ҳам, шеърлар кўпроқ Навоийдан ёд олинган, Қўқонда мадрасада ўқир экан, яна ардокли салафининг ҳаёти, ижоди айрича ҳавас, муҳаббат ва ижтиҳод ила ўрганилган.

Устоз Улуғбек Долимов ёзганлар: «Исҳоқхон Иброт ижодини ўрганиш шунн кўрсатадики, у айникса Алишер Навоий ижодини анча ёшлик йилларидан мутолаа қила бошлаган. У буюк мутафаккирнинг поэтик асарлари билангина эмас, адабий, назарий, фалсафий, педагогик асарлари билан ҳам қизиқди, уларни чуқур ўрганди. Иброт Навоийнинг асарларига бир неча назира ва мухаммаслар бағишлади. Ўзининг бундай асарларида буюк шоир фикрини, шеърндаги бадий воситаларни такрорлабгина қўймади, балки ўз даврининг илғор фикрларини баён этди, ўзига хос бадий воситалар яратди».

Шундай. Пиру устозимиздан кейин қалам гебротган, бадий ижод билан шуғулланган ахли таъб борки, у зот яратган нафосат гулшани гулларидан, албатта, завк олгандир, ҳазрат тузган эзгулик боғи меваларидан баҳраманд бўлиб, кўнглида сабоқ ва рағбатлар ҳосил этган, айтиш мумкинки, ҳазратнинг ҳам ижод борасида, ҳам саховат, меҳру муҳаббат соҳасида муриди, шогирди, издоши,

давомчисидир. Миллатимиз вакили бўлмиш таъб аҳли ҳазрат асос солган гулшанни ундан кейин ба қудрати ҳол янги гуллар ўстириш ила бойитдилар, ундан ибрат олиб, ўзлари янги боғлар, боғчалар бунёд этдилар, у ерда анвойи ниҳоллар, дарахтлар кўкартирдилар.

Гулбоғ. Ўтган асрнинг эллагинчи-олтмишинчи йилларига қадар Наманган шаҳри билан Тўрақўрғонни туташтирган йўл ҳозирги катта кўчадан беш юз метрча юқоридан ўтар эди. Уни «Наманган йўли» деб атаганлар.

Исҳоқхон тўра томонидан ота мерос уч таноб ерда яратилган Маданият ва истироҳат боғи, халқ тили билан айтганда «Гулбоғ» мазкур кўчанинг бўйида, Намангандан келинар экан, чап томонда жойлашган эди.

Улуғбек домла боғни ўз кўзи билан кўрганларнинг хотираларини ёзиб олганлар. Бунга кўра, ушбу боғда юз эллик туп арчадан иборат аллея бўлган, бокқа Европанинг манзарали дарахтлари ўтказилган. Лесопитомник, яъни кўчатзор ташкил этилган.

Маълум бўладики, аллома турли юртлардан олиб, ўз боғларига ўтказган дархатларни бу кўчатзорда кўпайтириб ўлкамизга тарқатмоқни мақсад қилганлар.

Боғ эшигидан кираверишда Европа услубидаги иморат қурилган. Мулла Олим охунд Тошкандий ушбу иморатни «Манзара бино» деб атайди. «Ҳурматлу Мулла Исҳоқхон тўра янгидан бир катта ариғнинг лабига, худди катта йўл узасига бир таажжуб манзара бино қилган эканлар. Ул манзарага кўзум тушиб, албатта шундай иморат бирор хуштабиат зотнинг макони бўлса керак, деб кўнгулдан хаёл қилиб, ул бўстонга дарвозахона бино қилиб турган усталардан сўрадим: - Ул макон қаю зотнинг макони? – деб. Усталар: - Тўрақўрғон қозисининг жойи. Ўзлари шу манзарада ўлтурубдурлар, - дедилар. Манзарачага бориб, ул жаноб билан мулоқот қилишдук».

Исҳоқхон тўранинг иккинчи фарзанди Ваққосхондан зурёд Максудахон аядан эшон боболари ҳақида шундай хотиралар бор: «Опоқдадамиз вақтлари келиб бу йўллардан мошиналар ўтади, кўриб ўтирамыз, - деб эшигини кўча томонга қаратиб болохонали уй қурдирган эдилар. Афсуски, у кишига болохонадан мошиналарни кўриб ўтириш насиб этмади».

Маълум бўладики, Мулла Олим Охунд Тошкандий кўрган иморат икки каватли эди. Фишт хумдон ҳам бор эдию, бунинг устига қурилган иморат ҳам бўларди, дейдилар. Қишда хонадон

аҳли ана шу уйда яшаганлар, шинам хоналардан бирида меҳмонлар қабул қилинган, арзғўйларнинг арзига шу ерда эшитилган. Ғишт пишириш учун хумдонга ўт ёқилганда бундан кўтарилган тафт ўша уйни ҳам иситган экан. Гулбоғдаги барча иморатлар, Тўракўрғондаги кўп бинолар шу хумдонда тайёрланган ғишт билан кўтарилган.

Нўъмонхон ака Меҳмонов Ибрат домланинг Аббосхон ўғилларига набира, демак, шоирнинг чевараси бўладилар. Бу кишининг хотиралари гулбоғнинг кўриниши ва у ерда мавжуд ўлмиш иморатлар ҳақидаги тасаввуримизни тўлдиради: «Фавворадан сал нарида икки қаватли бино бўлган, бунинг атрофига ҳам уч-тўртта чоғроқ уйлар солинган эди. Яна шунга яқин жойда Ротибхон ака (Исҳоқхон тўранинг кенжа ўғли) яшаган уч хонали уй бор эди. Ушбу қурилишлар 50-60 йилларда ҳам омон-соғ эди. Кейинчалик барини бузиб юборишди».

Боғда бундан ташқари каттагина тошҳовуз бўлганини айтадилар. Дам олувчилар боғ ичига устига пишиқ ғишт қопланган шинам йўлакдан юриб боришган. Бу хил йўлаклар гулбоғнинг ҳамма тарафларида мавжуд эди, уларнинг икки четида манзарали дарахтлар кўр тўкиб, соя ташлаб турарди. У ер-бу ерга истироҳат ўтиргичлари жойлаштирилган. Кўча томондан ўтган катта ариққа чархпалак ўрнатилган бўлиб, у ичкаридаги тошҳовузни сув билан тўлдириб турганидан ташқари, фонтанга сув берадиган ускуналарни ҳам ҳаракатга келтирган.

Уйнинг деразалари кўча томондаги дарвозага тўғри бўлган. Хонтахтанинг тортмаларидан бирида туршак, иккинчисида ювилган тоза дастурхон тахт турган. Кўчадан бир меҳмон кириб келиши билан хизматдагилар нон, бошка нарсани дарров олиб киришади, дастурхонни ёзиб, ҳалиги емишларни қўйишади.

Меҳмонлар бизнинг келганимиздан булар қандок хабардор бўлди, бизни кўришгани йўқ, истиқболимизга нон-чай олиб чиқишяпти булар, -деб хайрон. Эшон жаноблари бу ердан қимирлагани йўқ-ку...

Бу киши деворни тешиб, қалин ғиров орқали ип ўтказган, хизматчилар ўтирган томонга кўнғирок ўрнаттириб қўйган эканлар. Келган меҳмонларнинг миқдорига қараб ипни торгар ва кўнғирокни жириглатар эканлар.

Жамилахон – Ибрат домланинг набираси, Афибахон исмли қизларининг фарзанди. Бу аёл билан неча марта мулоқот қилган эсам, ҳар гал бир хусусга қайта-қайта амин бўлганман.

Маърифатпарвар, маданиятпарвар бобоси амалга ошира олган улуғ ишлардан ғурур бор синглизмининг кўнглида. Кейинчалик Исҳоқхон тўра ва унинг авлодлари бошига қора тошдек ёғилган кўргиликлар, ҳақсизликлар туфайли пайдо бўлган теран ва сокин ғусса бор.

Бу синглизмининг айтишларига қараганда, Ибрат эшон чет элдан кўзни қувонтирадиган зебо дарахтлардан бўлак анвойи-анвойи мевали дарахтлар ҳам олиб келган эканлар:

- Ҳар ўриклар бор эди: субҳони, эрони, хандак, яна бошқа-бошқа навли, меваси шохида турган жойида қоки бўлиб қоладиган яна бир хил ўрик. Ғайнолининг туридан ҳам олти-етти хил... У маҳаллар аксарият бу мевани танимас-билмас, қанақа мева бу, деб сўрашар эди. «Дилафруз» навли нок – бир томони қизил, иккинчи томони оқ. Узум, анжир, олма... Яна бир хил дарахт: майда-майда мева солади, мевасининг ичидан сут чиқиб, қотиб қолади. Сал ўзини билмай, тантираб қолган кишиларни опокдадам ўшанга боғлаб қўйсалар тузалиб кетарди.

Яна, албатта, гуллар... Олам-олам гул, хилма хил, ранго-ранг... Ҳар туридан, ҳар навидан бор – танлаб-саралаб, сўраб-суриштириб, топиб келинган, парвариш қилинган, тарбия этилган. Ўзимизда ўсадиганлари, ҳавасманд шоирнинг хориж юртларидан олиб келганларидан ташқари Иззатулла қори армуғон этганлари ҳам бор.

Иззатулла қори тақдирнинг тақозоси билан 1840 йилларда Наманганга келиб қолган, шаҳарнинг Сардоба даҳасида 60 сотих жойда боғу гулзор барпо қилган Тўқмулла қорининг фарзанди эди. Бу қоримиз бузруквордан кейин у кишининг боғбонлик, гулкорлик бобидаги изланишлари, ҳаракатларини давом эттириб, аввалгидан кўра баландроқ миқёсларга кўтарганлар. Наманганнинг «Гул шаҳри» деб ном олишида ушбу сулоланинг хизматлари бекиёс.

Иззатулла қори ўз гулистонида ардоқлаб етиштирган эллик нав гул уруғини тавсифини баён этиб, 1910 йилда бир рисола нашрдан чиқарган эди. Бояд, ушбу китобча ҳам «Матбаи Исҳоқия» да чоп этилган бўлса... Рисолада тавсиф этилган гуллар орасида ота-ўғил гулкорлар томонидан юртимизга турли мамлакатлардан келтириб маҳаллийлаштирилганлари ҳам оз эмасди. Мазкур рисола чор-атрофга тарқатилгач, анво ўлкалардан Наманганга пайдар-пай буюртмалар келади. Абдулла Жаббор 2010 йилда тузган «Гул диёр мадҳи» китобчасида ёзган эди: «Иззатулла қори авлодларининг ҳикоя қилишларича, тонналаб гул уруғи империя худудидаги

буюртмачиларга юбориб турилган.» Муаллиф бу ўринда Россия империясини назарда тутмоқда.

Айтмоқчимизки, Исҳоқхон тўра ҳам боғ тузар, гулзор барпо этар экан, Иззатулла қорига мурожаат қилган бўлишлари табиий.

Гулбоғ жойлашган йўлнинг икки четига ҳам қатор гулқўчатлар ўтказилган эди.

Гулбоғ ичига ўрнатилган фаввора ҳам ўша йиллардаги Тўрақўрғон учун ажабтовур янгилик эди, яна шунинг атрофига майдонча солинган, қалин соя ташлаб турган дарахтлар остига ўтиргичлар – скамейкалар ўрнатилган.

Маширку Марғибнинг қатор мамлакатларига сафарга бориб, айрим юртларда ойлаб-йиллаб яшаган, ўша жойлардаги халқлар ҳаётидаги қўнгулга мақбул келган нимарсаларни ўрганиб, ҳавас қилган ва ўз юртида буларни жорий қилишни истаган нозик таъб, равшан фикр олим бу ўринда, менинг юртдошларим ҳам маданиятнинг ана шу кўркем унсури билан ошно бўлсинлар, чиройли ва озода кийиниб, боққа келсинлар-да, бежирим йўлакларда сайр этсинлар, хушманзара дарахтлар остида ўтириб, хордиқ чиқарсинлар, дея ният қилгани табиий. Байрамларни, ийд кунларини шу масканда нишонласинлар, «Гул сайри», «Наврўз сайри», «Ҳосил байрами» сингари тадбирларини ҳам бу боғда ўтказсинлар... Ҳай, энди бир боғ эдики, мавлоно Умидий Ирокий айтганларидек...

Чу мурғ, Исо агар суврате кашад аз гил,
Ва зи имтихон фиканандаш ба боғ аз дивор,
Зи лутфи обу ҳавояш ачаб набошад агар,
Яке ҳаёт баду бахшаду дигар гуфтор.

Яъни Исо агар лойдан бир қуш яратса-ю, синаш учун девордан бу боққа отиб юборса, чаманзордаги обу ҳавонинг лутфидан унга ҳаёт етиб, тилга ҳам кириб кетса ажаб эмас.

Гулбоғ яратиш, мумкин бўлган ҳар йўл-йўсин билан халққа маърифат етқуриш йўлида қилинган ҳаракатларда бошқа теранроқ мазмун ва моҳият бор. Биз яшаётган, кўриб ёки тасаввур этиб турганимиз бепоён олам, ундаги миллиард-миллиард сайёралар, дунёлар, жонлик ва жонсиз хилқатлар олий ижодкор томонидан мухташам ва ҳайратбахш режа асосида таҳсинга лойик уйғунлик ва ҳикмат билан яратилган.

Бу муаззам мужассамотда заррадан Юпитерга қадар, энг улғу ҳодисадан то кўз илғамай ўтган кичик воқеага доғур ҳар хусус бежиз эмас. Қайсидир улкан юлдузнинг чарақлаб ёғдуланиши ёки мўъжаз бир шамнинг милтираб ёниши ҳам, азим дарёнинг шовуллаб-гувиллаб оқиши ёки новдадек ирмоқчанинг жилдираб бориши ҳам мазкур ўлмиш режанинг бир кўринишидир.

Ҳар бир оқибатни муайян сабаб келтириб чиқаради, ҳар битта натижа қандайдир хулосага асос бўлади.

Бутун олам, каттадир-кичикдир хилкатлар, табиий ва ижтимоий жараёнлар Холиқи тавоно асос солган режа, дастур ва тартиб асосида, ўзаро миллиардлаб ришталар ёрдамида боғланган ҳолда бир-бирга ривожланиб берадилар. Қайдадир тараққиёт секинрок, қайдадир тезрок, баландрок суръатда бориши мумкин ва бунинг қатор-қатор сабаблари мавжуд. Бироқ недир сабаблар туфайли тараққиёт борасида депсинишга тушган минтақа, мамлакат, миллат барибир шу аҳволда қолиб кетмайди. Парвардигор турли минтақаларда яшайдиган ҳар хил халқларни турлича муҳитга қўйган, бу рост. Кимдир ҳар жиҳатдан қулай, табиий бойликлари мўл-кўл жойларда яшайди, бошқа кимдир обу ҳаво оғир, ноқулай манзилларда.

Бу ҳам бежиз эмас. Бунда ҳам ҳикмат бор.

Каримул Ҳаким бандаларини тафовут билан яратди, бу билан хоҳладики, одамлар бир-бирларининг аҳволини кўриб, хулоса чиқарсинлар, ибрат олсинлар.

Яна. Мана шу ҳолатда, хусусда ҳам синов учун комилрок бўлиш, яратган Парвадигорнинг муносиб бандаси бўлиш учун имкон мавжуд. Оғир шароитда қолиб, қийналиб умр кечираётганлар сабр ва шуқурни унутмаслик ҳамда ўзлари тушиб қолган мушкул аҳволдан қутулмоқ учун биргаликда, ҳамжиҳат ҳаракат қилсалар, дуруст.

Қулай шароитларда яшаб, бой-бадавлат бўлиб кетган миллатлар эса мушкул шароитдаги, оч-яланғоч замондошларига хўжа кўрсинга эмас, уларни ана шу шароитдан олиб чиқиб кетишнинг ҳамма тадбирларини қўллаган ҳолда ва то шу мушкулот ҳал бўлмагунча ёрдам беришлари, поймардлик қилишлари зарур.

Уларни мана шу аъмол, шу саховат комилрок, Ҳаққа муносиброқ қилади. Аксинча бўлганда эса, уларнинг инсонлиги, қайси динга муносиб бўлишларидан қатъи назар, иймон-эътиқодлари сустдир, чаладир.

Тараққиёт даражаси ортда қолган, халқлари оч-наҳор яшаётган, очлик, турли-турли касалликлар туфайли ўлим кўп бўлаётган юртларга баҳоли қудрат ёрдам бераётган саховатли ҳукуматлар, ташкилотлар, олийжаноб инсонлар оз эмас. Бирок башарасига саховатни, равақ, тараққиёт, маданият каби сўзларни ниқоб қилиб битиб, ўзининг гегемонлик сиёсатини, геополитик мақсадларини амалга ошириш, қаноат топмаган нафсини қондириш, дунёни тортса тўлмайдиган омборини тўлдириш учун бошқаларнинг юртини истисно қилишдай қабохатларга ҳам мисоллар керагидан ортиқроқ топилади башар тарихида.

Ўзгаларнинг уйини ёндирган, сўзига қирмаганлар, ўз фикрини айтишга журъат қилганларни қамаган, сургун қилган, ўлдирган зўравонда демократия нима қилади!

Қаерга бостириб қирса, талон-тарож қилиб, қўлига қирган нарсани ташиб кетган ўғридан, қароқчидан олийжаноблик, саховатни сўраш мумкинми?

Китоб билан, дурдона асар, сўз, баҳс ва музокара билан эмас, тўп билан, бомба билан қимнидир ватанини истило қилиб, маданият ўргангаман деган ваҳшийда маданият борми ўзи!

Алломаи замон Ҳамид Суламоннинг қиблагоҳи Сулаймон Хўжаев 1930 йилларда яратган овозсиз фильм ёдимга келади. Унда шундайин лавҳа бор. Камбағал, ўксук миллатдошимиз шаҳар кезиб юриб, Чор маъмурияти томонидан ташкил этилган истироҳат гулбоғи ёнидан чиқиб қолади. Бирок ичкарига қирмоқ истаган ўзбегимнинг олдини миришаб тўсиб чиқади ва шу ерга, дарвоза ёнига ўрнатилган лавҳни кўрсатади. Ўша лавҳга: «Бу боққа итларнинг ва сартларнинг кириши манъ этилади», деб ёзилган экан.

Аввал ўқ узиб, кейин мўлжални белгиламайдилар... Англамоқ мушкул эмаски, Исҳоқхон Ибратнинг ўз шаҳарчасида истироҳат ва маданият боғи – парк бунёд этишида келгиндилар томонидан бизим халқимизга нисбатан қўллаш таомилига қирган шу хил ҳақсизликлар, хўрлашлар, камситишларга жавобан қилинган кучли жаавоб, қаршилик, исён бор эди.

«Менинг миллатим ҳам шундайин покиза, хушҳаво, дилбар жойларда сайр этмоққа, хордик олмоққа ҳақли! Чунки, бу миллат сендан ҳам, ўзга бирор миллатдан ҳам ҳеч борада кам эмас, ноқис эмас! Билъақс, у мана шу сингари чаманларга, бўстонларга сендан кўра минг марта, милён марта зиёда ҳақлироқ. Нимагаки, бу замин – уники, бу осмон, ҳаво, дарёлар, тоғлар, гуллар дарахтлар – ҳазор бора униқидир! Сен эса бу юртга бегонасан, келгиндисан,

бегонасан! Бугун борсан бу юрtda, эртага ё индинга даф бўласан,» дегандай.

Гап эгасини топган, албатта. Боиски, келгиндилар анойи эмасдилар. Улар шамолнинг қайси тарафдан эгасини хушёрлик билан илғай олганлар. Шуни эътиборда тутиб айтиш мумкинки, бундоқ сўзни сўзламок, бундоқ қаршилиқ ҳаракатини килмокқа кучли ирода, жасорат, қатъият керак эди.

Бу табаррук, ориф зот томонидан ҳам иктисодий, ҳам ижтимоий вазият мушкул-мураккаб бўлган ўша замонларда сайргоҳ боғ яратилишининг бошқа бир жиҳатлари мавжуд. У киши мана шундай озода, кўркам ва хушманзара маскан бунёд этиш ва унга ўз юртдошлари, миллатдошларини чорлаш, таклиф этиш билан уларга:

- Қаддингни қаро меҳнатдан кўтар, ростла! Кўнглингдан нохуш, умидсиз ўйларни қув! Кел, сен мана бундоқ тоза бўстонларга муносибсан, заҳматкашим, жафокашим, балокашим миллатим! Кўксингга мусаффо ҳаво тегсин, юрагингга яхши, умидбахш, улуғ истиқболларга уланадиган фикрлар, ғоялар келсин! Йўқотма, бой берма ўзингни! Бой берма ишончингни! – демокчи бўлганлари шубҳасиз.

Ўлдир, ичингдаги навмидни ўлдир, - дейди шоир.

Руҳий тикланиш, юксалиш лаҳзалари, йитмокқа юз тутмоғи мумкин ишончга қувват топиш, улуғ мақсад ва ғояларнинг туғилиши албатта кўнгилни софлик билан ювадиган мана шундай чиройли, хушҳаво, масканларда юз беради.

1970 йилларда Наманган шаҳрига раҳбарлик қилган, фидоий, жонқуяр, донишманд инсон Қодиржон Мамарасулов айтганларидай, тоза йўлаклардан юришнинг ўзи озода бўлишга, маданиятга даъват қилади. Аксари эзгу, осуда ҳаёллар, дадил го-я-ниятлар ана шундай йўлларда туғилади.

Бўлди тамоми халқи жаҳон мубталойи қарз

Чор Россиясининг қадим Туркистонни истило қилиши меҳнаткаш халқ елкасини қамчи уриб қонатадиган, қонини сўрадиган битта золимни иккита қилгани бугун кўпчилик томонидан тан олинган, эътироф этилган ҳақиқат.

М. А. Терентьевнинг «Ўрта Осиёни истило этиш тарихи» китоби гарчи ўша кезлардаги ҳукмрон доиралар нуқтаи назаридан туриб ёзилган эса-да, муаллиф ўлкадаги чор бюрократиясининг кирдикорларидан кўз юмиб ўтолмаган. У Туркистонни

бошқараётган маъмурларнинг зўрлик-зўравонлик, порахўрлик, тўрачилик, маҳаллий аҳолига қарашли ерларни минг хил сабаб, рўкач билан тортиб олиш, ер билан боғлиқ чайковчилик ҳолатлари, ҳар турдаги қалбаки фирмалар очиб, улар ёрдамида халқдан маблағ йиғиб олиш, давлат мулкига – байтул молга чангал солиш каби муттаҳамликларни бу китоб саҳифаларида баён этади. Асарни ўқиган киши энг катта амалдорларнинг, жумладан, Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг ўзи, Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Головачев, Тошкент шаҳар ҳокими Мединскийларнинг ҳам шу хил жиноятларга қўл урганларидан воқиф бўлади.

Ўлкани бошқариш учун тайинланган амалдорларнинг аксарияти собиқ ҳарбийлардан иборат эди. Улар маҳаллий урф-одатларни, шариат аҳкомларини тушунмаганлари, билмаганлари учун уларни ҳурмат қилмас эдилар, атвору сажияларида ҳарбийларга хос каттиққўллик устун эди, аёв ва шафқатдан маҳрум эдилар. Авваллари хон амалдорларининг қорнини тўйғазиб юрган аҳолининг аҳволи беш бадтар, юз бадтар бўлди, чунки халқ энди Чор маъмурларининг иштаҳасини ҳам ҳисобга олиши керак эди.

Муаррих Н. Абдурахимова «19 асрнинг иккинчи ярми ва 20 аср аввалидаги Туркистонда колониал тузум ҳукмронлиги» тадқиқотида америкалик Е. Скайлернинг ўша пайтлар Ўрта Осиёга қилган сайёҳати натижаси ўлароқ битилган ҳисоботидан қайдлар келтиради. Скайлер мазкур ҳисоботда Туркистон ўлкасидаги чор маъмурлари орасида бош мақсад- муддаоСИ қандай йўл бирла бўлса ҳам тезроқ ва кўпроқ мўмай даромад орттириш ғаразида юрганлар кўпчилик эканини, ўлканинг қатор минтакаларида товламачилик, ўғрилиқ, порахўрлик, зўравонлик каби иллатларнинг урчиб кетганини қайд этган экан.

Бу бизим юртга «маърифат ва тараққиёт олиб келганларнинг,» ўлкада қонун ва адолат устуворлигини тиклаш учун масъул бўлган кишиларнинг аслида ким экани, негиз мақсадлари нима бўлгани ҳақиқат гапдир.

Хатман қўллаш керак эди миллатни ўша кезлар, Ибрат домлага ўхшаган илғорларнинг, пешволарнинг яхши сўзи ҳам жуда жуда зарур эди, токи ишончини йўқотмасин миллат, иймонини бой бермасин, йўлини итирмасин. Сабаби, ҳаромтомоклар одатда ҳалол кишиларнинг ризқини ўзлаштириш ҳисобига қорин қампайтирадилар, золимлар мазлумнинг ҳисобига семирадилар, бой бўладилар. Қайдадир золим кўпайдими, зулмнинг тури ортдими,

демак, ўша ерда мазлум кўпаяди, бечораҳол, ҳақсизларнинг сони ортади.

Истилочига ўз мануфактураларини хомашё билан таъминлаш учун бугун кечагидан, эртага бугунгидан кўра кўпроқ пахта керак эди. Ғўза экиладиган майдонларни кенгайтириш озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириладиган полизларни, шолিপояларни, чорва боқилладиган яйловларни қисқартириш эвазига олиб борилди. Монокультура дон ва бошқа озиқ-овқат экинларини далаларимиздан сиқиб чиқарди. Ноннинг, бошқа муҳимотларнинг нархи кун сайин кўтарилиб борди. Қимматчилик юзага келди.

Муаррихлар ўша замонга таъриф берар эканлар, капиталистик муносабатлар кириб келиши билан бойларни кундан кунга бойроқ, камбағалларни эса камбағалроқ бўлиб борганини айтадилар. Замин, дала, боғу роғлар, яйловлар келгинди бойлар қўлига, шакллана бошлаган маҳаллий буржуазия ихтиёрига ўтиб, чорикорлар, мардикорлар миқдори ортди.

Мардикор ер эгаси, каттадир, кичикдир корхонаси, мулки бор одамга бир ёки бир неча кун муҳлат билан ёлланиб, иш бажарадиган кишидир. Бир кун ишлайдими, кўпроқми – меҳнатига келишув асосида ҳақ олади.

Чорикор эса заминдорнинг ерини баҳолаб олади. Нимадир экиб, ўсдиради, эвазига ҳосилнинг тўртдан бир қисми миқдорида улуш олади.

Ўлкани тобеликда тутишда, рус маданияти, урф-одатларига кўниктира бориш, руслаштириш сиёсатида ҳам қувват бўлади, деган мақсад билан империянинг марказий минтақаларидан кўчириб келинганларга унумдор ерлар берилди, ердан яхши фойдалана олмаяпти, деб маҳаллий деҳқонларнинг ерлари зўрлик билан тортиб олиб берилди.

1910 йиллардаёқ Сирдарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларида 124 рус посёлкалари бор бўлиб, уларда 70 минг аҳоли яшар эди, шаҳарларда истиқомат қиладиган келгиндилар билан қўшиб ҳисобланганда бу миқдор 200 минг кишини ташкил этарди. 36,7 фойиз киши умуман мулксиз, 61 фойизи бир рублсиз келган эди. Буларни қўлланмаса, буларга бўлик ер ва кенг ҳуқуқ берилмаса, кўзланган сиёсат амалга ошармиди!

Кимнинг товуши бу? Ким у ўзи, норози бўлаётган?

Уни қаранг-а! Ҳой, миршаблар, навқарлар, қайдасиз! Уринглар буларни, шоввозлар! Аяманглар камчини! Қўндок синиб қолади

деманглар! Ҳайданглар, даф қилинглар ҳаммасини! Кўрмайин қора чопон, ялангоёқни!

«Ҳар битта ҳаёт – муъжиза, – дейди Даниил Гранин. – Ҳар битта инсоннинг умри – ҳазина. Бойлик. Ундан кимматроқ бойлик йўқдир.»

Гегемонлик, буюк империячилик иддаолари, маданият, тараккиёт келтирмиз, деб келган босқинчилар талашни, юлишни, муттаҳамликни, қароқчиликни сиёсат даражасига кўтардилар. Бизим миллат вакиллари қоралар, туземецлар, ялангоёқлар, ёввойилар деб атадилар, шундан келиб чиқиб муомила қилдилар. Алдаш керак бўлган, алдаса бўладиган анойи деб қарадилар. Кўп ишлатиб, оз ҳақ берса бўлаверадиган қора кул деб қарадилар.

XX асрнинг бошларида Марказий Россияда юз берган очарчилик оқибатида ҳам жуда кўп одам ўз юртини ташлаб, ҳукуматдан бесўроқ равишда, нажот шу ёқда экан деганча Туркистонга кўчиб кела бошлади. Ўн беш мингдан ортиқ кишидан иборат бу оқимдан икки минг одамнигина базўр, маҳаллий деҳқонларнинг ерларини тортиб олиш йўли билан жойлаштиришга муваффақ бўлинди. Қолганларнинг тақдири не кечган, маълумотга эга эмасмиз... Бироқ мазкур оқим тўхташни ҳаёлига ҳам келтиргани йўқ. Шунда Туркистон генерал-губернаторлиги ўз холича берухсат кўчиб келишни тақиқловчи фармон эълон қилди. Бу фармондан кейин келгиндиларнинг қора дарёсида оқим пасайдими? Албатта, йўқ. Ана энди, ҳукумат мусулмонларнинг ерини зўрлик билан эгаллаб олишни тўхтатиш бўйича чора-тадбирларни қабул қилишга мажбур бўлади. Энди, ғар бўл, ўғри бўл, инсоф билан бўл, деган гаплар бор Шарқда, қараброк-да!

Англашиладики, Туркистонга нажот истаб келганлар бу ерга етгач, ўзларини гегемон миллат, ғолиб давлат вакили тарзида тутганлар ва кўнгиллари тусаганча ўзбошимчалик қилганлар. Маҳаллий халқ еридан айрилса айрилсин, мен ерли бўлай, ўзи, оиласи, бола-чақаси сарсон- саргардон, ватанда беватан бўлсин, ўлсин очликдан, мен ва оилам омон қолсин! Мани ҳукуматим бу юртларни шу мақсадда босиб олган, мустамлака қилган!

Босқинчи миллатнинг очлик, муҳтожлик вазҳидан ўз юртини ташлаб келган қашшоқлари, гадолари ўзини бундоқ сурбет тутади, амалдорлари, зобитларининг феълу атворини, ўзини қандок тутганини билиб олаверинг.

Бошқа бир маълумот ҳам бор. Ўлка генерал-губернатори ҳузуридаги кенгашнинг 1911 йилдаги йиғилишларидан бирида

мухожирларнинг деҳқончилик борасидаги ҳаракатлари қутилган натижани бермаётганини, уларнинг маҳаллий деҳқонлар билан рақобатда устун келишлари қийин эканлиги таъкидланган. Яъни ер бизнинг деҳқонлардан, боғбонлардан тортиб олинди, бироқ мухожир деҳқонлар унинг тилини топиб ишлата билмадилар... Шундай бўлиши ҳам табиий эди, улар аввал яшаган ҳудудларда шароит бошқа, бу ердагиси тамомила ўзгача! Ундан кейин, умрида ғўзани, пахтани тушида кўрмаган ўрис деҳқон ҳукумат сўраб турган зарур хомашёни қандок етказиб берсин!

Ерини сақлаб қолган ва амал-тақал билан тирикчилик ўтказиб турган маҳаллий деҳқонлар қарз балосига дучор бўлдилар. Холис хизматнинг янги, ажабтовур туридан фойдаланиб, банкдан қарз (ссуда) олган, йил охирида ҳосил яхши бўлмагани учун қарзга ботганлар кўп эди. Маълумки, банк ссудани фойиз билан қайтаришни шарт қилиб қўяди, демак, бундай қарз ойдан ойга кўпайиб, каттариб, илон бўлса аждаҳога айланиб бораверади. 1912 йилда Туркистон ўлкаси деҳқонларининг қарзи умумҳисобда 156, 7 минг рублни ташкил этган эди.

«Ссуда», қарзни ўша пайтлар 25-60% устама билан кўтариш шарт эди. Пахта савдоси билан шуғулланадиган фирмалар 8% лик қарз олишарди. Деҳқонга бундай қарз берилмаган.

Фарғонада бу вақтда беқарз кимса йўқ,
Минг сўм ақалли қарз бўлиб, бўлса қорни тўқ, -

деб ёзади Исҳоқхон Ибрат. Яъни агар қарзи минг сўм бўлса ҳам майли эди, қорни тўқ юрар эди.

Борми бу вақт ҳеч киши қарз бўлмаган,
Бордур ҳамада қарз агар бўлса унмаган,
Ё қарзи йўқ бўлурки, онодин туғилмаган,
Ё фақир фано ичра бу дунёни олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз.
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Бу маҳаллий халқнинг силласини қуритиш, қашшоқларни, йўқсулларни, беморларни кўпайтириш, эртанги кунга ҳам, қачондир, қандайдир мунаввар кунлар келишига ҳам ҳар қандай ишончни йўқотиш, саросимага, навмидликка солиш орқали мутега, лаббайгўйга, қулга, подага айлангиришнинг беҳисоб йўл-

йўриқларидан бири эди. Ушбу мақсадни амалга оширишнинг қатор йўллари бўлган. Пировард мақсад у эдиким, истилочи муттахамлик билан, зўрлик билан, тўп отиб, қон кечиб босиб олган ерлардан фойдаланиб ўз хазинасини тўлдиролсин, чўнтагини қампайтирсин, тани яйраб, кўзини ёғ босиб яшасину, бирорга «туземец», бирорга «сарт» овозини чиқара кўрмасин, кўзга кўринмаса ҳам майли, даф бўлиб кетса, ундан ҳам яхши.

Бу негиз мақсадга олиб борадиган усул, йўсин кўп эди, дедик. Улардан яна бирини ёдингизга солайлик.

Улуғбек Долимов «Исҳоқхон Ибрат» аталмиш китобларида Мацневский деган генералнинг «Пушкин жамияти» секретари И. Ягеллига ёзган хатидан иқтибос келтириб, бу зотнинг гапи Чор Россиясининг Туркистон ўлкаси халқларига нисбатан қўллаган сиёсатининг моҳиятини аниқ ифодалашини айтадилар. «Жамият Шарқни фан учун эмас, балки халқларни Россия билан қўшиб юбориш, руслаштириш учун ўрганиши керак,» дея кўрсатма берган экан мазкур генерал.

Мазкур рисолада Россия маориф министрлигининг 1870 йиллардаги фармонидан ҳам иқтибос келтирган: «Барча бегона халқлар маорифининг пировард мақсади... уларни ҳеч шубҳасиз руслаштириш ва рус халқи билан қўшиб юбориш бўлмоғи керак,» дейилган эди ушбу фармонда.

Шундайн бир сиёсат олиб борилган эди деган фикр фақат бизнинг олимларга, равшанфикрларга тегишли эмас. Мана, ғарб олими Альфред Рибер ўзининг «Континентал империяларни киёсий ўрганиш» китобида (М., 2004 йил.) нима дейди: «Чор империяси ҳукумати 19 аср охири ва 20 аср бошларида асосий эътиборни ўзининг чет эллардаги халқларини ассимляция қилиш сиёсатига қаратган эди. Бу сиёсатнинг асосий қуроли эса руслаштириш бўлган эди.»

Махмуд Ҳасанийнинг «Юрт бўйнида қилич» китобида айтилишича, келгиндилар халқимизни пахта етиштириш билан кўмиб ташлашга ҳаракат қилганлар. Токи, унинг атрофида юз бераётган сиёсий-ижтимоий воқеаларнинг моҳиятини англашга вақти бўлмасин.

Польшалик тадқиқотчи Витольд Родкевичнинг фикрича, империя ўзининг миллий сиёсатини юргизишда маъмурий миллатчилик услубини қўллаб, рус миллатини империяда ҳукмрон, гегемон миллат бўлишини таъминлаш, империяни эса рус миллий давлатига айлантириш йўлини тутган.

Шундай фикр немис олими Андреас Каппелернинг «Россия – кўп миллатли империя» (М., 2000) китобида ҳам учрайди: «Чор маъмурияти, чор харбий намояндалари империянинг барча ўлкаларида етакчи мақом- мартабларга эга эдилар. Рус тили, маданияти ва православ дини империянинг бус-бутунлигини, бирлигини таъминловчи куч вазифасини ўташи керак эди.» - деб ёзади у. Каппелер, шунингдек, ўз тадқиқотларида Ўрта Осиё халқлари ҳақ-ҳуқуқ нуқтаи назаридан ҳаммадан кўра кўпроқ камситилганликларини таъкидлайди. Бу ҳол империянинг Кавказorti, Украина ёки Финляндия каби ўлкаларида кузатилган эмас эди.

Қабоҳат

Еридан айрилиб, бозори касодга учраганлар, бўйнигача қарзга ботиб, боши қотганлар иш қидириб одатда шаҳарларга кетадилар. Мардикорлик қиладилар, арзимас хизмат ҳақи ҳисобига бел букиб, тер тўқадилар. Ёки гадолик, тиланчилик қилишга мажбур бўладилар, жиноятчилик, қонунбузарликнинг кўчалари кўп, шулардан бирига кириб қоладилар билиб-билмай.

Бир тарафда ўлкага шиддат билан кириб келаётган, кундан кунга ўз ранги, оҳангига, ўз тарзига солиб бораётган янгича ҳаётнинг жилвалари, васвасалари кутиб турибди ҳаммани: гастинсалар, ўйинхоналар, турли туман таомхоналар ва бу жойларда урф-одатлармиз, кадриятлармизни менсимай, ерга уриб, беписандлик, балки бу ўринда ҳам муайян мўлжал, режа билан очикдан очик йўлга қўйилган қабоҳат савдоси – пиво, шароб, арок...

Қандок фалак кажрав ўлди акнун,
Кўб турфа жафони солди гардун.

Юрди раҳи маъсиятга мардум.
Ойини мусулмонлиғ айлади гум.

«Мусулмонлиғ расму одатлари бой берилди, демокдалар Ибрат домла. Фалак эгри юргувчи бўлди». Яна дейдиларки:

Ҳақни риоя айламасдин,
Поймол ўлур шарь демасдин.

Пива, арақ ичмак ўлди одат,
Маст ўлса оғзида хақорат.

Фиску фасод ривож топти,
Туфроғи-ла дин юзини ёпти.

Боши қотиб, саросимада юрганлар, бўронга учраб, нажот сохилини тополмай қолганлар кўпроқ асир бўладилар бундай иллатларга.

Айни чоғда бундаин гумрохликка, гуноҳга юз тутганлар фақат навмидликка, чорасизлик, қашшоқлик, хору зорликка учраганлардан иборат эмасдилар. Бу сафни, гуруҳни тўлдирганлар орасида ҳар тоифага мансуб кишилар бор эди: маҳаллий буржуазия вакиллари, савдо аҳли, чапани, қиморбоз, безори каслар, бойваччалар ва ҳоказо. Кейин санаб ўтилганлари аввалларидан кўпроқ ҳам эди, сабабки, тирикчилиги амал-тақал билан ўтиб турган камбағалда ҳар хил кўнгулхушлиқлар учун ҳадеб ақча қайда?

Пива, мусаллас, шароб каби сархуш қилувчи ичимликлар, ҳар хил гиёҳванд моддалар то чор давлати юртимиз узра соя ташламагунга қадар бизим юртда йўқ эди, десак ҳақиқат бўлмайди. Фақат, ушбу ҳам айни ҳақиқатки, бу каби қабоҳатлар чор ҳукумати ва унинг қора ишларини давом этдирган шўролар даврида ақл бовар қилмас микёсларни топди.

Авваллари бу хил қилмишлар шариат томонидан қаттиқ тақиқлангани, ҳаром деб эълон қилингани учун шундай уларни тайёрлаган, сотган, истеъмол қилган кишилар қози, раислар томонидан ушланиб, жазоланар, сазойи қилинар эдилар. Энди буларни ҳар қадамда очилган турли муссасаларда кўз-кўз қилиб кўядиган бўлдилар, исталган, сўралган миқдорда, тарзда сотиш таомилга кирди. Наливкин «Маҳаллий аҳоли илгари ва бугун» асарида тан олиб айтган эди:

«Эркақлар биз томонимиздан очилган ичкилик муассасаларига тўп-тўп келишга ўргандилар».

Ичкиликбозликнинг халқ орасида кенг тарқалиб кетишида кўчириб келинган фуқаролар – «янги туркистонликлар» ҳам муҳим хизмат қилдилар. Бу табақа, гуруҳ орасида пиёнисталик шу қадар дахшатли тус олган эдики, империя давлат Думаси ўтган аср бошида муҳожирлар келиб ўрнашган манзилгоҳларда спиртли ичимликларни сотишни тўхтатиш масаласини кун тартибига

қўйишга мажбур бўлганди. Шундай савдо рухсат берилган жойларда эса ичкиликни майдалаб сотмаслик, фақат улгуржи савдо қилиш кўзда тутилган. Туркистон маъмурияти шундай қилади ҳам ҳам: 1907 йилда ичкиликни майдалаб сотишни тақиқловчи фармон қабул қилинади. Бироқ шундай бўладикки, фармондан кейин муҳожирлар яшайдиган ҳар битта қишлоқда омборхоналар очилди ва уларда ичкиликнинг улгуржи савдоси йўлга қўйилди. Энди бу даража гирифтор бўлганлар шаробни, ароқни шишада эмас, челақда олиш имконини топдилар. «Ҳар бир киши, – деб ёзади В.Вошинин «Туркистон. Рус тамаддунининг «Нур ва соялари» китобида, – қонун рухсат берган миқдорда ичкилик олиш имконига эга бўлди. Фақат, шу томони борки, ўша миқдорни (нормани), яъни уч челақ ичкиликни харид қилган одам уни бир-икки кунда ичиб адо қилишни ўзининг «бурчи» ҳисобларди».

Бошқа бир бало, айтсанг тилинг, айтмасанг дилинг қуядиган журму гуноҳ ҳақида Ибрат домла минг таассуф билан айтганларки....

Маҳбуби нахшихонлар, кўзи қаро жувонлар
Гастинсаларда юриб, сарфи зиён бўлубдур,

Исҳоқхон Ибратнинг замондоши, маслакдош, давradoши Мулло Йўлдош Хилватий қаламига мансуб «Эшитдимки, Мирзо Раҳими замон» деб бошланадиган маснавий бор. Унда Наманган шаҳрининг бош оқсоқоли, Мирзо Раҳим кўрбоши додхо номи билан маъруф адолатли инсон ва уҳдадор раҳбарнинг бозор расталарини айланиб юриб, икки аёлни учратиб қолгани ҳикоя қилинади.

Икки сарвқад, сийимтану гулбадан,
Икки гул, икки сарв, икки чаман,

Бериб ўзга бир турфа оройини
Алардин тушиб растага оташи.

Хиромон, хиромон таманнолашиб,
Юрар раста ичра тамошалашиб.

Иков ёшу барноу марғуб эмиш,
Кўринган кишиларга маҳбуб эмиш.

Додхох буларни кўриб, ўзича андиша қилади.

Алар вазъидин додхоҳи закий,
Тааммул қилиб кўнглида андаки,

Демишким, манга лозим ўлди бу дам
Ки, билсам булар ҳолини бешу кам.

Бу на олуру, на сотур растада
Ки, бўйла паришон юрур растада.

Буларни қилай фаҳм савдосини,
Билай маскану жою маъвосини.

Қаю ишга бу икки омил эрур,
Қаю ишга устоди комил эрур.

Кейинги сатрларда додхоҳнинг ҳаё мулкидан йироқ ўша икки аёлни ўз боргоҳига – идорасига чақиртириб, сўроққа тутгани, жазолагани баён этилади.

Дедиким: «Силар кимсалар иккингиз,
Манга сурати ҳолингиз денгиз!

Эринглар қаю ҳезу дайюсдир,
Ки бу навъ бенангу номусдир?

Хилватий ҳазратлари қаламга олган воқелар 19 аср охири – 20 аср бошларида бўлиб ўтган дея тахмин қиламиз. Сабаби, Мирзо Раҳим 1880 йилдан эътиборан Наманган шаҳрида бош оқсоқол бўлиб хизмат қилганлар, 1908 йили эса ҳаж сафарига кетиб, бу сафардан қайтмаганлар. Хилватий иншо этган воқеадаги аёлларнинг юзлари очиқ эмасди, акс ҳолда шоир бу ҳақда хабар берган бўлур эди. Бироқ XX асрнинг бошларида ёки икки аср тугаган ўша даврда аёлларнинг Наманган бозори расталарида «хиромон-хиромон, тамошаланиб юришининг ўзи аҳволнинг не даражага етганини кўрсатиб турибди. «Уларнинг юриши расталарга оташ солди, – дейдилар Мулло Йўлдош. – Улар учраганки кишига маҳбуб туюдилар.»

Яъни кўринган кишига маҳбуб бўлмайдиган аёл у пайтлар расталар аро ўзини бозорга урган эмас...

Энди, мана бу гапларга не дейсиз? Дастлабки исловотхоналар Фарғонада водий истило қилингандан кейин кўп вақтлар ўтмаёк очила бошланган, деган маълумотлар ҳам бор. (Дарвоқе, исловотхона сўзини келгиндилар яшайдиган «слобода» сўзи билан яқинлигига сира аҳамият берганмисиз?) Буларга маҳаллий аёллар ҳам ҳар турли йўллар, макру найранглар билан жалб этилган. Бу аёллар кўп ўтмай очик юз билан юришни одат қилганлар. Авваллари бундайларни тошбўрон қилишгача борилад эди, энди бундоқ жазоларга янги ҳукумат йўл қўймайди. Шунинг учун халқ бузук аёллар кўринган жойда уларнинг юзига қора лой отадиган бўлган. Нопоклар шундан кейин юзларини беркитишга мажбур бўладилар, фақат шаҳарларнинг руслар яшайдиган қисмидагина очик юрадилар.

Бенхтиёр... Насронийларда ҳам, бошқа конфессияларда ҳам гуноҳ ҳисобланадиган бу хил шайтоний аъмолларни мусулмон ўлкасида тарқалишга изн бериш, кўриб, кўрмасликка солишнинг остида ҳам устамон сиёсат бор эди, деган фикрга борасан.

Улуғбек домла Долимов оққа қора қилиб аниқ қайд этганлар:

«Россия Ўрта Осиёга ўзининг салбий иллатларини олиб келди. Бу иллатлар янги туғилиб келаётган миллий буржуазия ҳаётида кўзга ташлана бошлади. Улар – савдогарлар, заводчи бойлар, амалдорлар, элликбоши, мингбошилар бу иллатларни кўр-кўрона қабул қилишга одатландилар, меҳмонхоналарда, ресторанларда ифлос ишлар билан шуғулланиш, «доми фиён» бўлиб юришга авжига чиқди. Ибрат ўзининг «Бўлубдур» радибли хажвиясида мана шундай ҳаётий лавҳаларни берар экан, унга ўзининг нафратини ифодалаш билан чекланиб қолмайди, балки бундай ҳаётни вужудга келтирган омил сифатида Ўрта Осиёнинг руслар томонидан босиб олиниши ва улар олиб келган ифлосликларни кўрсатди».

Ҳар ерда ошкора ишида луббат.

Носих муҳтасиблар баста даҳон бўлибдир.

деган сатрлар бор мазкур ўлмиш маснавийда.

Яна шу асар, бошқа манзумаларда шундай чуқур таассуф, алам ва ўртаниш билан билдирган қатор фикрлар мавжуд.

Кўп фойдалар кўюб неча дўкандор,
Қилди фуқарони кўп дилозор.

Етмай кучи неча камбағаллар,
Йиғлар эди вақти бемаҳаллар.

Бўлди зиногару лобагар кўб,
Бу ишлари ҳеч нима эмас хўб.

Мардум бари бенамоз бўлди,
Беажзу бениёз бўлди.

Башарият тарихининг ибтидосидан тортилган бир олтин ришта –Марказий Осиё халқларининг, жумладан, ўзбек миллатининг тарих бўйлаб юлдузли, мунаввар лахзалар, юксак довлар забт этилган мунаввар дамлар орасидан ҳам, ихтилофлар, хиёнатлар, ички ва ташқи низолар, табиий ва ижтимоий паторатлар, қўйингки, ёруғ дунёда не хил синов, машаққат, кўргилик бўлса, барчасининг орасидан ҳам бардош бериб, йўқолиб кетмай келаётган ўз йўли – ошқора, пинҳона, ғаюрона, «дўстона» олиб борилган навбатдаги какшатгич хужумга учрамиш эди. Ушбу хужум, таҳдиднинг пировард мақсади нима эканини кўрдик. Бу мақсад миллатни миллат, мусулмонни мусулмон қилиб турган аломатларни хиралаштириб, ўчириб боришдан иборат эди. Тилини, дилини, дину иймонини, қадриятлари, урф-одатлари, маданиятни унутиши, миллат сифатида мутлақо йўқ бўлиб, гегемон миллатга сингиб, қўшилиб кетиши керак эди бу мақсадга кўра бизим халқлар.

«Кўнғиз думалокка чиқиб, Балх билан Бухорони кўрибди.» - дейдилар.

Хужум, ҳамла ҳар томондан, катта куч ва хилма-хил усул, тарийқ, хийла-найранг ва тактика билан олиб борилди. Жанг қурбонсиз бўлмайди. Қурбонлар, бой беришлар, таассуфки йўқ эмасди. Қашшоқлик, фақирликка учраб ночорликда қолганлар бор. Аввалги саҳифаларда қайд этилган, шайтоннинг ўзи бўларок нопок майлларга чорлаб, қутқу солган жилваларга, жилвагоҳларга кўнгли султ кетганлар, иймону этикодига қарши бораётганлар топилди. Фитрат домла айтганларидай, гўр ёнса ёнсин, менинг қозоним қайнаса бўлди деб, шу оғир, синов замонларидан истифода этароқ

бой бўлиб олай деганлар, келгиндиларнинг кўлтиғига кирганлар ҳам бор, албатта бор.

Шунинг учун, жуда-жуда керак эди Ибрат домла каби миллат пешволарининг, порсолари, пешқадамларининг сўзлари ҳам, амалда олиб борган ишлари ҳам ўша вақтларда. Жуда-жуда керак эди!

Айтганимиздек, чаман тузиб, боғ яратмок миллатдошларимизни одам ўрнида кўрмаган, бизнинг юртимизга келиб, бизнинг заминимизда сайргоҳ қилиб, бу сайргоҳга бизни киритмаган келгинди тўраларга: «Бекорнинг каттасини ебсан! Менинг миллатим ҳам айни муносиб, хўб муносиб, сандан кўра ортиқроқ муносиб!» деган хитоб эди, туғён эди, исён эди!

Гулбоғдаги давралар

Айтадиларки, Ибрат домланинг гулбоғи ҳамиша гавжум бўлган. У ерга келиб сайри боғ этган юртдошларимизнинг албатта рухлари тетик, ишончи қавий бўлиб, қалбларида яқин ва истиқболли мақсадлар, орзулар, ғоялар жўш уриб қайтганларига ҳам ишончимиз комил.

«Мен бутун мамлакат бўйлаб чинакам илмий-техникавий тафаккурнинг яратилиши, барқ уриб ривожланиши ва чуқурлаштирувини жону дилим билан орзу қиламан»....

Аллома Ғайбуллоҳ ас-Салом бу сўзларни 1995 йилда ёзганлар. (Қаранг: Гулистон журнали, 1955 йил, 3-сон). Лекин бу сўзлар, жону дилдан айтилган ушбу орзу Исҳоқхон Ибрат ва у кишининг 19 аср охири ва 20 асрнинг биринчи чорагида яшаган маслақдошлари орзуси билан жуда-жуда уйғун, ҳамоҳанг, шундай эмасми!

Боғ яратиш, юртдошлари кўнглида, руҳида умид, ишонч чечаклари, ниҳолларидан иборат ўлмас, мустаҳкам бўстон барпо этиш аллома фаолиятининг биринчи йўналиши бўлса, иккинчиси миллатимизни илму маърифат билан ошно этиш, ўқув юртларида диний билимлар қатори бутун жаҳонни ижтимоий-иқтисодий равақ сари етаклаётган замонавий билимларга ҳам кенг ўрин бериш, юртдошларини жаҳон аҳли эришган тараққиёт самаралари билан атрофлича таништириш каби бағоят зарур, бағоят эзгу аъмоллардан иборат бўлди.

Бу йўналишлардан кўзланган мақсад илму маърифат ва маданият соҳиби бўлганларидан бўлак, халқимиз фарзандларига ватанимиз, миллатимизни ҳурлик ва тараққиёт олиб борадиган

йўлни кўрсатмок эди. Сиз тарих бўйлаб не-не улуг салтанатлар тузган, оламни ҳайратга солган мисли кам тадқиқотлар, кашфиётлар, бебадал асарлар ярата олган, ёруғ дунёга кўрку хусн бағишлаб турган муҳташам ва муаззам шаҳарлар, иморатлар барпо этган буюк бир халқнинг авлодисиз. Бугун ҳам жаҳон эришаётган равақ, ривожнинг унсурларини олиб кела оласиз, тараққиётга етказадиган бидъати ҳасаналарни ҳам жорий эта оласиз, уларни ўзингиз ҳам яратмогингиз ҳам мумкин! Фақат бунинг учун ўқимок керак, ўрганмоқ керак, ердан кўзни узиб, ўзни бегона ҳою ҳаваслардан халос айлаб, баландроқ тепалар устидан қарамок даркор ўз ҳаётимиз ва жаҳон ҳаётига, ўз аҳволимиз ва аҳли дунё ҳолатига!

Исҳоқхон Ибротнинг гулбоғда, балки мактаб хоналарида уюштирган турли тадбирлари, давралари, кинофильмлар намоёнлиги, суҳбатлари замирида ҳам маърифат ва маданиятга даъват истаги ётган эди, деган фикрдамиз. Устозларимиз, жумладан, Улуғбек Долимов, Наим Каримовлар «Назм ва наво» кечалари деб аташган бундай давраларда Нодим Намангоний, Мулло Йўлдош Хилватий, Шавкий, Ҳайрат, Муҳаммад Шариф Сўфизода, каби ўз замонасининг таниқли шоирлари, Низомхон, Абдулла тарокчи, Султонхон, Рўзи охун каби хонанда ва машшоқларнинг иштирок этганлари маълум. Тошкентдан Мулло Тўйчи Тошмухамедов, Самарқанддан Ҳожи Абдулазиз каби санъат дарғалари ҳам ташриф буюришган бу хил тадбирларга.

Энди, ушмундок забардаст ижодкорлар, сўз мохирлари, наво сохирлари билан обод анжуман ўтадию, ҳар кичик имкониятни миллати кўнглига ёруғлик, ишонч ва шижоат олиб киришга йўналтириб ўрганган зиёпарвар зот ана шу тадбирларга мумкин қадар кўпроқ одамни жалб қилиб, баҳраманд этмасинми!

Эшитсинлар, маърифатни, эзгулик, иймон, хурликни васф этган, ёхуд буларнинг тамомила акси бўлган кабоҳат, куфр ва кулликни қоралаган назм дурдоналарини жон қулоғи бирла эшитсинлар, токи куфр, зулм ва ноумидлик билан қорайган кўнгилларига нур етгай, мунаввар бўлгай! Тингласинлар, ҳар пардаси, ҳар оҳангида халқимизнинг бекиёс дарду ҳасрати, орзу ва армонлари мужассам ўлмиш кўшиқларни, куйларни сингитсинлар юракларига! Гўзал садолар санъати ҳақидаги тушунчалари бойсин. Тўлқин-тўлқин завқ билан кўнгилларни поклаш, руҳларга қувват бахш этиш борасида ушбу шеърларнинг, ашулаларнинг олдига тушадиган не бор оламда!

Қулок тутсинлар, энг бешафқат, энг беномус замонларда ҳам ўзининг соф инсоний, маънавий бутунлигини, ўзгаларга нисбатан шафқат, аёв ва меҳрибонлик каби хислатларини бой бермаган, дини, халки, ватани олдидаги бурчини, масъулиятини бир лаҳза унутмаган аҳли салоҳнинг, порсоларнинг, донишмандларнинг зиёбахш суҳбатларини, теран мулоҳазалари, ўй-фикр, таклиф ва йўл-йўриқларни сабт этсинлар тафаккурга!

Бундайин суҳбатлар то субҳ наққоши фалак бағрига ёруғ ва тиниқ ранглар соча бошлагани қадар давом этган бўлса ажаб эмас. Албатта, Исҳоқхон тўра бундай анжуманларни равшан чироғи бўлганлар.

Аллома ҳар имконият, ҳар воситадан истифода этарок маърифат ва ва маданият уруғларнинг сочишга ҳаракат қилди, дедик. Улуғбек Долимов ёзадилар: «Исҳоқхон Ибрат Оренбургдан литографик машина билан бирга кино ва фото аппаратлари, совитгич каби маданият ашёлари олиб келди. У биринчи бўлиб қишлоқ аҳолисини ўз уйига йиғиб, фильмлар намойиш қилди, тараққий этган шаҳарлардаги маданий ҳаёт ҳақида уйига йиғилган қишлоқ аҳолисига маъруза қилди, уларни расмга олди.»

Хориж юртлардан келтирилган «Сантур» (1990 йилларда бу мусиқа жавонини кўрган ва ўшангача ишлаб, ажиб тароналар таратиб турганидан хангу манг бўлиб эдик), грамофон ускуналардан ҳам бу улвинажод зот ўзларининг кўнгилхушликлари, хордиқлари учун фойдаланмаганлар. Улар билан бирга чет эллардан турли куйлар сабт этилган «товоқ» лар олиб келган эканлар, одамларни тўплаб, ана шуларни ҳамда ўзимизнинг ҳофизлар, машшоқлар ижросидаги куй ва кўшиқлар ёзилган пластинкаларни кўйиб берганлар, устозлар айтганидек, Шарқ ва Ғарб мусиқа маданияти тарғиботи билан шуғулланганлар. Олтин ёмбилардан учган мўъжиз зарралар эшитганлар қалбини музайян этган лаҳзалар эди булар. Гўзал садолар санъати билан ўзини йўқотаёзганлар, номларини унутаёзганлар ҳам мусиқанинг теран водийларидан топа олганлар ўзларини, ватан, миллатнинг ўтмиши ва келажаги орасидаги риштанинг мустаҳкам қолиши учун масъуллик ҳис қилганлар.

Ибрат домла очган мактаблар

Ушбу йўналишдаги энг муҳим, аҳамияти улуғ иш, албатта, Исҳоқхон домланинг бошқа ҳамфикрлари, маслакдошлари йўлидан

бориб Тўрақўрғонда бир неча маротаба янги услубдаги мактаблар ташкил этгани бўлди.

Янги услубдаги, «усули савтия» деб ном олган мактабларнинг мақсад-моҳияти ҳаёти тавсиф этилаётган сиймонинг изланиш ва мақсадлари билан уйғун эди, улар ўз фаолиятларида исломий руҳ ва табиатни сақлаб қолиш, фақат дарсларни янги услубда ўтиш, шунингдек, ўша замон дунёвий фан техникасини ўрганишга ҳам кучлироқ аҳамият беришни кўзда тутган эдилар. Домлои жавон 1986 йилда, яъни йигирма тўрт ёш эканидаёқ илк мактабни очиб, тўрақўрғонлик толиби илмларга сабоқ бера бошлаган эди. Бироқ саксон олтинчи йилнинг савияси ва кайфияти ушбу билимгоҳдаги ахволни қабул қилишга ожиз келди, бу ердаги услуб ва ўтила турган дарслар у йилларнинг кўзига тартибдан ташқари, ғайри исломий бўлиб урилди. Улуғбек Долимов бу илм масканини ёш Исоқхон Қўқондаги рус мактабларидаги тартиб ва қоидалардан таъсирланиб очгани ва юргизганини айтадилар. Шу боис, мутаассиблар ана шу зиё манзилида ёнган равшан чирокни тош отиш ила синдирдилар, ўчирдилар.

Лекин зарурат, гоё, мурод-мақсад кўнгилда, тафаккурда шаклланиб, етилган ва амал йўлига тушган эди. Тарихнинг азамат ғилдирагини бир-икки тош отиш билан тўхтатиб бўлса экан! Қрим томонидан эсан маърифат насими бизим ўлкада ёна бошлаган зиё манбаларини пуфлаш ила равшанроқ

этаверди, юртимизнинг турли манзилларида яшаган равшанфикрларимиз ўз атрофларига нур ташналарини тўплаб, ҳеч бир соҳани назардан қочирмаган ҳолда билим бериш ила машғул ўлдилар.

Исоқхон домланинг ўзи 1986 йилдан кейин 1907, 1914 (буниси рус тузем мактаби бўлган эди) ва 1918 йилларда янги билим ўчоқларига асос солган, 1920 йилда саводсизликни тугатиш мактабини очилишига бош-қош бўлган эдилар. Миллатини равон ва ёруғ йўлга бошловчи, қисқа умри мобайнида, ўта мураккаб тарихий шарт-шароитда бу миқдорда илм маскани ташкил этиб, ҳеч бир ўқувчи-ўрганувчидан бир танга ҳақ сўрамай билимга, маърифатга етаклаган сиймоларни, валийларни юборгани учун Холиқи тавонога ҳар қанча ҳамд айтсанг кам!

Устозлар 1920 йилдан тартиб Шаҳанд кишлоғида Муҳаммад Шариф Сўфизода, Арғинда Орифжон Умаров, Тўрақўрғонда Исоқхон Ибрат ва Мирзаҳамдам Хонкелдиевлар бошчилигида очилган саводсизликни тугатиш мактабларининг ташкил

этилишида, ўқув жараёнининг кўрам бир тарзда бошланиб, яхши давом қилишида Исхоқхон домланинг раҳбарлик қилганлари, у кишининг ўқитувчилар тайёрлаш ишига бирламчи вазифа кўрароқ катта эътибор берганини қайд этадилар.

Фикримизча, халқини маърифат ва маданиятга етқуриш ҳаракатида куйиб-пишиб яшаган, таниқли дин ва жамоат арбоби сифатида машҳур бўлган бу фозил инсон Наманган вилоятида 20 асрнинг биринчи чорагида ташкил этилган ҳар бир мактаб фаолиятдан бохабар яшаганлар, ҳар битта шундай билим манзилининг очилишини бутун миллат ва шахсан ўзларининг ғалабаси билганлар, уларни ҳар бирига ҳар йўсин билан кўмаклашиб турганлар.

Шундай маълумотлар борки, янги услубда мактаблар миқдори 1908 йилга келиб водийда 30 тага етган эди. Стелла Губаева ўзининг «Фарғона водийси аҳолиси 19 аср охири ва 20 аср аввалида» деб аталган рисоласидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, бу миқдор анча кўпроқ бўлиб чиқади, чунки Андижоннинг ўзида уларнинг сони 18 та бўлган экан.

Шу муаллиф Тўрақўрғон тумани, Қатағон кишлоғида очилган мактаб ҳақида қизикарли маълумотлар беради. Бу ерда дарслар мачит биносида ўтилган, ўқувчилар сони олтмишта бўлган. Муаллим Зоҳид Нажимов исмли тотор киши бўлиб, у болаларга она тили, арифметика ҳамда Куръони Карим қироатидан – тажвиддан сабоқ берган. Она тили бўйича дастур охирига етгач, болалар рус тили бўйича ҳам дастлабки таълим олганлар.

Зоҳид Нажимов кишлоқ аҳолиси ўртасида билим олишнинг аҳамиятини тарғиб қилган, бунинг учун турли услубларни қўллаган эди. Кимнингдир хонадонида тўй маросими бўлса, у ҳамма ўқувчиларини ўша ерга олиб борар, аввал ўзи халқни маърифатга даъват этиб, маъруза қилгач, кейин болаларга навбат берарди. Улар мактабда ўрганганларини намойиш этиб, катталарни хайратга солганлар. Шунингдек, Зоҳиджон домланинг шогирдлари кўпинча Қатағон кўчаларидан саф бўлиб ўтишар ва марш усулида кўшиқлар айтишар экан. Кўшиқлардан бири ушбу сўзлар билан тугаган:

Ўқит бизин, азиз отам!
Ўқимасам, тошдай қотам.
Ҳеч на кўрмай,
Ҳеч на билмай,
Ихтиёрсиз арам, ётам.

Набижон Маъруфов деган кишининг хотираларига таянган муаллиф шундай мактаблардан яна бири Шаҳанд қишлоғида ҳам фаолият кўрсатганини қайд этади. С. Тубаева ўз китобида машҳур ўзбек шоири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам Наманганда очилган янги услуб мактабида таълим олганини ёзади. Шоир ўзида инкилобий фикр ва туйғуларнинг шаклланишини Наманганда яшаган ва қўл босма ускунада мўъжаз китобчалар нашр этган бошқа бир тотор киши таъсирида юз берганини айтган экан. Ким билади, балки бу одам кейинчалик «Матбаа Исҳоқия» нинг ишини юритган Хусайн Мақаев бўлиб чиқар.

Ҳамма нарсадан илгари китоб керак

Китоб! Китоб! Китоб!

Янги усул мактабида ўқиётган қорақўзлар учун дарсликлар етишмайди, Бор, лекин яна, кўпроқ, кўпроқ керак! Яхши китоб қанча кўп бўлса, шунча яхши! Саводи бор, ўқиш-ёзишни биладиган биродарларимиз, сингилларимизнинг ўз тарихимиз, адабиётимизни билиш, тил ўрганиш, шунингдек, жаҳон тарихи, маданияти, фан ва техникасини ўрганишлари учун жуда кўп, мукамал асарлар керак.

Буни англаган Исҳоқхон тўра дарҳол кутубхона ташкил этишга, аниқроғи отамерос, бобомерос кутубхона, китоблар жамғармасни кенгайтириш, бойитиш ҳаракатидан бўладилар. Шундай кутубхона хонадонда мавжуд эди ва унда, айтишларича, Лутфий, Жомий, Навоий, Бобур, Бедил, Машраб каби буюк шоирларнинг асарлари бор эди.

Ушбу хазинада аждодлари шажараси Хожа Аҳмад Яссавийга бориб туташадиган хонадон аҳли неча аср давомида саралаб тўплаган китоблар қатори муқаддас Ислом тарихи, асослари, унинг турли масалалари иншо этилган, динимизнинг атоқли намояндалари ҳаёти ва фаолиятига бағишланган нодир ноёб асарларнинг бўлганлиги ҳам шубҳасиз.

Энди, ҳозирги замон тили билан айтганда, давр кун тартибига қўйган бурч ва вазифадан келиб чиққан ҳолда, мазкур кутубхонани бойитмоқ даркор эди. Домла эзгу мақсадни дилга тугиб ҳаракат қилганлар, ўзлари ёки таниш билишларидан кимдир қайга боришса, ўша томондан зарур китоблар олиб келишнинг пайида бўлишган. Қозонда, Тошкентда, бошқа шаҳарларда иш бошлаган «чофмаҳоналарда» чоп этилган янги нашрлардан воқиф яшашган.

Камол касб этмокни мурод этган юртдошларимиз қайси мавзуда, қайси соҳага оид адабиётга эҳтиёж сезсалар – топдириб келайлик, буюртма қилайлик, ўзимиз ёзайлик! Токи ҳар соҳага оид китоблар бўлсин бу хазинада, токи қайсидир соҳага, фанга оид китобни истаган, демак, ўзини камолга еткурмок, юртини, миллатини рўёбга чиқармок истаган нур жўяндаси, тараққиёт талабгори қийналмасин, истагининг тулпори секинлаб қолмасин, топсин истаган китобини бу жамғармадан.

Ибрат домла ва у кишининг замондоши бўлган пешволаримизнинг кўп китоблари ана шу тарихий зарурат нуктаи назаридан туриб битилди, чоп этилди. Аллома Шухрат Ризаев «Жадид драмаси» китобида Ҳожи Муъиннинг «Ўзбекча алифболар тарихи» мақоласидан қўйидаги иқтибосни келтиради.

«1901 йилдан эътиборан Қўкон ва Тошкентда, 1903 йилдан Самарқандда янги мактаблар очила бошланди. Бу мактаблар Туркистоннинг катта шаҳарларида сон жиҳатидан (тақлидий суратда) бир даража кўпайган бўлса ҳам, 4-5 йилдан кейин яна камайиб, фақат баъзи тузуклари давом этди. Бунинг бир сабаби китобсизлик бўлса, бошқа сабаби ўқитувчиларнинг усули таълимдан хабарсизликлари эди».

Шухрат Ризаев шундан кейин ёзади: «Бу вазифани ҳам янги мактаб ташаббускорлари ўз зиммаларига олдилар. Худди Исмоил Гаспирали шундай мактаблар учун «Хўжаи сибён» («Болалар муаллими»), «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» номли дарслик ва қўлланмаларни тузиб бергани каби Туркистон жадидлари ҳам бирин-кейин «Устоди аввал» (Саидрасул Саидазий), «Адиби аввал» (Мунаввар қори Абдурашидхонов), «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» (Абдулла Авлоний), «Таҳсил ул-алифбо» (А. Ибодий), «Раҳбари аввал» (М. Фахриддинов), «Тазҳиб ус-сибён» (Садриддин Айний) каби қатор алифбо ва дарсликлар ёзиб, нашр қилдирдилар. Нафақат алифбо, айни чоғда ҳисоб, жуғрофия, тарих, имло қондалари, ислом дини тарихи, она тили ва адабиёти каби алоҳида предметлар бўйича ҳам Бехбудий, Фитрат, Ашурали Зоҳирий, Ҳамза, Авлоний, Айний ва бошқаларнинг махсус дарслик ва мажмулари тайёрланиб, чоп этилди».

Насрда битилган асарлар

«Тарихи Фарғона», «Маданият тарихи», «Мезон уз- замон» асарларнинг номларидан ҳам маълум бўлиб турибдики, улар аллома ҳаётининг чин мазмун-моҳиятини ташкил этган мақсад ва вазифалар нуктаи назаридан туриб ёзилган. «Тарихи Фарғона» рисоласини ёзишда Исҳоқхон Ибрат, албатта, Шарк муаррихларидан қолмиш меросдан, анъаналардан истифода этди. Айни чоғда, у ўтмиш салафларидан фаркли равишда ўз тарихини «умарой» эмас, жўғрофий, маданий ҳамда санойй этишга ҳаракат қилди, яна бўлиб ўтган ҳар бир воқеага, тарихимиз саҳнасида муҳим аҳамият эгаси бўлган ҳар битта сиймога адолат юзасидан баҳо ва таъриф берди. Ўтмиш ҳукмронларининг барчасига баробар ҳамду санолар айтгани йўқ, уларнинг поёнсиз урушларини баён этмай, улар орасидаги маърифатли, адолатли зотларнинг яхши табиати ва эзгу ишларини эътироф этган ҳолда, калондимоғ, ўзбошимча, зolim хонларнинг ҳақ ва ҳақиқатга, адабу ахлоққа зид кирдикорларини, охир-оқибат ватан ва миллат олдидаги мудҳиш гуноҳга, жиноятга айланган қилмишларини рўйи рост тасвир ва таҳлил этади. Ўзининг оламдovруғли фани, маданияти, улуг сиймолари, заминида қурилган буюк салтанатлари билан оламни танг қолдирган халқнинг вақт етиб аксар соҳаларда қолоқлик домига тушиб қолиши, бегоналар томонидан истило қилиниши сабаблари кўп жихатдан ана шу хонлар, амирларнинг хатолари, калтабинлиги, худбинлиги оқибатида юз берганини таъкидлайди.

«Булар ҳаммаси ўзларининг бефикр ва беҳунар беилмлилик, сиёсати аскариятдан бехбарликдан, тadbирсиз ҳукумати мусулмонияда қонуни аскарый йўқлиги сабаб... Зоҳирый ва ботиний иродаси Аллоҳга марбут».

Мана, Олимхон ибн Норбўтахонга берилган таъриф:

«Бу Олимхоннинг лақаби «золимхон» эди. Бунинг амакиси Ҳожибекни қагл қилиб, кўп зулмлар чиқарган эдики, бунинг қазабиндан ва зулминдан зolimхон исми машҳур эди... Ўзини қўл берган пирини даррага ётқузиб эди. Иниси Рустамбекни ўлдуриб, саркардалардан қанчани ўлдириб, охири бу зулмларнинг муқофотиға умароларидан бўлуб, ўғли Шохруххон илан ҳар иккисини биёбонда ўлдуруб, жасадни Хўқандға олиб келуб, дафн қилғон эканлар.»

Муҳаммад Алихонга берилган тавсиф:

«Мухаммад Алихон умрини қолганини ортуқ жориялар ва маҳрамлар бирлан ўйин-қулгилар билан кечуруб, ҳавою хавасга нақдини сарф этуб, мамлакат бўлса атосини солиб кетган йўлида ва қондаси илан барпо бўлуб, бир давр осудаҳол ва бир аср фориғбол бўлуб, охири ҳолларинда халқ бу кишини шароратидан озурда бўлуб, бало фитна остида қолуб, суратда аҳсан ва баданда ажсам, кўзга босавлат ва кўрарга боҳайбат, симину муаззам ва бир шахси беғам, сайри шикор ва сафари бекорга юруб, калта сафарга қўб аскар илан армуғон отлар ва исковуч итлар, посбон беклар, чодир чиммат кирон қушлар, соч қўйган маҳрамлар, ҳар ерда юрса ойимларни олуб юруб, хонлик салтанатини изҳор ва аҳолини бу баҳона ила иғфол этиб бу сиёсат ила ихмол этган бир зот эди.»

Кўз ташлаб кўрмоқ мумкин бўлган мислсиз ғайридин, ғайримиллат ёғий таҳдид қилиб турганда не бир баҳона сабаблар билан Қўконга лашқар тортиб келган, шаҳарни қонга ботириб, Мухаммад Ҳакимхон тўра ёзганларидек, мамлакатнинг йиллар мобайнида йиғилган хазинасини бир зумда яғмо ва тарож қилган, халқнинг бор-будини тортиб олишга йўл қўйган, Мухаммад Алихонни, унинг укаси Султон Махмудхонни, онаси Нодирабегимни, вояга етмаган фарзандларини сўйдирган Ботур қассоб – Насруллохон ҳақида эса шундай бир лавҳа бор.

«Ўз вазирларидан Абдуссамад нойиб деган хушманд киши амирга: «Жаноби олийлариға малол хотир бўлмаса, бир калима сўз айтсам» деганда: «Амир нима сўздур?» деган экан. Айтубдурки: «Ҳоло Хўканд забт ўлди, Фарғона катта мамлакатдур, қанча аскар ва сипоҳу хазина сарф ўлуб олинди, алҳолда Русияни келмаги маҳали хавфдур, агарда хонни онти ақид беруб, тавба қилдуруб, Хўкандға қўйуб, Бухорога тобеъ қилиб, бир мулк бизларга келган душманларга бир қалқон бўлуб эрди», деганда сўзи амирга маъқул бўлмай, оғзига кашф билан урдургон экан.»

Ибрат домла битган тарих она Туркистонимиз ва жафокаш халқимиз бошига қаро қушлар не сабаб келганини дардли оҳанг, ҳарфидан қонлар томган сўзлар ила сўзлагани, очиб бергани учун қимматли, мана кўринг, қайда хатога йўл қўйдик, нелардан ибрат олмоқ даркор, қайси хато, қайси гуноҳлар минбаъд ва минбаъд тақрорланмаслиги керак дея огоҳ этилганлиги билан бениҳоя муҳим, аҳамиятга сазовор.

«Мезон уз-замон» Ибрат домланинг маслакдошлари томонидан битилган бошқа рисола, мақолалар, жумладан,

Абдурауф Фитратнинг «Нажот йўли» китоби билан кўтарилган муаммо, мавзу, оҳанг жиҳатидан уйғун асардир. Бунда замон кун тартибига қўйган, гапиришнинг ўзи ҳам оғир, мураккаб масалалар ватанпарвар, миллатпарвар ва тараққиёт жўяндаси донишманд назари билан таҳлил этилади, ечимлар изланади, йўл-йўриқлар, тавсиялар тақлиф этилади.

«Мезон баробар қиладурғон тарозидур. Бу асрларни, замонларни вазн қиладур. Сўнгра ҳосили мезон бир натижа ҳосил бўлур. Биз бу мезон ила ўз асримизни тортамыз. Аввалги замон ва кейинги замонларнинг бўлак тарозиси бор. Биз кўз билан кўрганимизни вазн қиламыз».

Асар тўққиз қисмдан иборат ва ҳар бир қисмда турли иллат, муаммолар таҳлил этилади.

Биринчи мезон, яъни китоб аввалида айтилади: Парвардигори олам ўз амрида уламоларга амри маъруфни, бойларга эҳсон ва хайру маданият, фуқарога ўз касбу илмини тараққий топдиришни буюрган. Йўқ, булар бугун ҳамма уламою фузало ҳам авом ҳам нафс хизматидан бўлмай, дунё тўпламоқ, иморат, хашам, нафс манфаатларининг мубталоси бўлиб қолди.

Давомидан ўқиймиз: «Хизмати уммат, хизмати миллат деган нима? Ани билмай, муни қилмаса ҳаром, муни қилмаса макрух, бу мустаҳаб, бу мубоҳ деб, бу умматга фарзи айн бўлган ишлар қолуб, мустаҳаб ила макрухга жанжол қилдилар». Домла Ибрат айтадики, шундайлар борки, булар бир янги ашё пайдо бўлган эсаю, улар кўрмаган бўлсалар, уни ҳаром деб эълон қиладилар, то урфга кириб, таркалиб кетгунча ҳам хуркиб турадилар, кейин ҳеч шубҳаланмай қабул қиладилар. Гугурт, лампа чироғи, темир йўл каби қулайликлар авваллар нима учун бўлмаган эди?...

«Бунга сабаб мутараққий ва маданий халқнинг йўқлиги, ихтилоф йўқлиги... Асли иллат ҳаммасига илму хушсизлик».

«Бас, ўқинг, ҳунар касб этмоқ ҳаракат даркор экан кўриб турибсиз».

Аллома шу тариқа асарнинг турли бобларида ўша замонга ҳос ёмон таомиллар: қайсидир хонадонда юз берган мусибатдан кейин қилинадиган беҳуда сарфлар, тўйлардаги киши белини букиб қўйгувчи ортикча харажат исрофгарлик, ёзги, кузги дала ишлари яқунлангач, уч ойлаб меҳмонхона,

чайхоналарда азиз умрни «тўқма», «гап» каби бўлмағур тадбирларда бефойда ўтказишларни, самовар, гугурт, фойтон арава, калош, лампа (Бунинг равшанида ўлтуриб бўлмайти, ёғи ҳаром

эмиш, иншо насроний, алалхусус масжидга кўйиб бўлмайди...) усули савтия мактаблари каби бидъати ҳасаналарга карши ҳаракатларни таҳлил ва танкид қилади, буларни бартараф этмок йўлларини излайди, йўналишлар тайин қилади. Қаноатчил, ҳаракатчан, некбин бўлишга чақиради.

Тил сўзламоқдан, қалам ёзмоқдан бош товлайдиган гаплар, қайсики Фитрат домла, Ибрат тақсир юраклари таталаниб, тирналиб айтган кўп нуқсону хатолар, ёмон одатлар бугунги кунга келиб бадтарроқ бўлса бўлди, йўқолгани йўқ. Қора маъракалар, тўйлардаги масрафу исрофни кўриб ёқа чангаллайсан, хайратинг ошади.

Саккизинчи мезонда Исҳоқхон шундай қайд этади:

«Бизнинг халқни умумий ҳаммасида бир хейли зотий феълларидур, ўз шаҳарларини(нг) либосидин бошқа мамлакат либосини кўрсалар, ичи билан ишлари йўқ, салласи бўлса, мажусийни ҳам мусулмон деб ушлаб, эътикод қилурлар. Аммоки, телфак ёки шияфа, ё фас ё бўлак хил тўффи кийган бўлса, ани Боязид ёки шул киши Баҳоуддин десангиз, албатта нафрат қилурлар. Бир киши ҳажга боруб, анда туруб колуб, мурури замони мусофирот арабча кўйлак кийиб келган экан, ани(нг) ўғли нафрат қилиб, «Отамиз ҳаждан бузулуб келибдур», деганлар. Бир вақтлар Намангондан бир мўйсафид яҳудий катта салла ўраб, мўйлабни олдуруб, катта тасбиҳ ушлаб тоғда, қирғизда Бухородан янги келган катта шайх деб шуҳрат бўлуб, кўб оқчалар жамлаб турганда бир шинос киши таниб: «Эй, фалоний яҳудий-ку», деб, ул яҳудий: «Эй, садаға шум, айбни ошқор қилма», деб илтижо қилиб қочган экан. Бизнинг халқнинг ихлоси либосга, одамга эмас.»

Бу асар ҳақидаги мулоҳазаларимизни олимнинг ушбу сўзлари билан яқунласак бўлар:

«Агар умрни хохлаб ёки қайтариб олмок мумкин бўлса эди, «**Ва лайса- ш-шабоба биъавди қувватин,**» демас эдилар. Умрни қайтариб олур эдилар. Лекин бўлмайдур, замона турмайдур, аср ва тор вақт кетар, илмсиз, ахлоксиз қолур. Сизлар, вақт, аср лайлатулқадрдек ўтуб кетар, илмсиз, ахлоксиз қолурсиз, ҳаракат даркор, ижтиҳод даркор. Ҳаётни сизга бойлаб бергани йўқ. Мамот ҳозирдур, воқиф бўлинг, амал қилинг, иш қилинг, йўл топинг, илм ўқунг. Оллоҳ ёр этур.

Қурук юрма, қурук дасти ажалда
Солур токи камон этмас маҳалда.

Миллатнинг зиё талабида бўлган, фаол ҳаракат ила тараққиёт истагида йўлга чиққан вакиллари чор маъмурияти билан муносабатларда таратдудга тушмасинлар, дадил бўлсинлар, хориж юртларга билим олиш ва ёки турли соҳалар бўйича ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш учун сафарга боришни азм этганлари чоғ қийналмасинлар, бундан ўзга, дунё бўйича чоп этилаётган ҳар турфа нашрларни ўқий билсинлар, бунинг учун эса тил билиш даркор, хат билмоқ зарур.

«Луғати ситта ал-сина» ва «Жомеъуул-хутут» асарлари ана шу зайилда дунёга келган хайрият намуналаридир.

«Луғат»нинг муқаддимасида Исҳоқхон тўра унинг тузилиши сабабига тўхталиб, саёҳат қилган вақтларида ҳар бир тилнинг сафар аҳли учун юзта олтинга баробар бойлик бўлгани, шунинг учун аввало ўзи турли тилларни ўрганишга кўшиш (ҳаракат) қилиб, сўнгра эса замон, дунё аҳли фойдаси учун шундайин бир китоб ҳозирлашга жазм этганини ёзади. Мазкур нашрнинг номидан ҳам кўриниб турибдики, у олти тилликдир, яъни бу ерда ўзбекча сўзларнинг арабча, форсча, туркча, хиндча ва русча мазмунлари берилган. «Даво дардга мувофик келди», дейдилар. Ушбу луғатнинг ўша замонда яшаган юртдошларимиз учун аҳамияти ҳақида Улуғбек Долимовнинг «Исҳоқхон Тўра Ибрат» китобида шундай дейилган:

«Китоб қўлёзма ҳолидаёқ қўлдан қўлга ўтиб, зиёлилар ундан фойдаланишга, кўчириб олишга муваффақ бўлганлар. Рус тилини ўрганиш истагидаги ўзбек зиёлилари, «Усули савтия» мактаблари ўқувчилари ва ўқитувчилари бу асарнинг яратилишидан хурсанд бўлдилар:

Ибрат домланинг набираси Жамила машҳур бобосининг миллатимиз фарзандларига тил ўргатиш бобидаги ҳаракатларини давом этдириш мақсадида ҳозирги «Жаҳон тиллари» дорилфунунига кириб таҳсил олди, инглиз ва немис тиллари бўйича муаллима бўлиб етишди ва бутун ҳаётини болаларни мана шу икки лисон бўйича саводхон этишга бағишлади. Олий тоифали ўқитувчи унвонини олди.

«Ўз соҳам бўйича жуда кўп китобларни ўқиганман, луғатларни кўрганман, аммо олти тиллик луғат тузган бошқа бир олимни билмайман», - дейди бу муаллима.

Агар «Луғати ситта ал-сина» Исҳоқхон Ибратни етти-саккиз тилни мукамал билган олим сифатида маълум қилиб,

кўпчиликнинг хайрат ва ҳурматига сазовор этган эса, «Жомеъул-хутут» билими, тафаккури доираси осмон қадарли кенг, ижтимоий-ижодий фаолиятининг самараси жуда бой бўлган, нафақат ўз замонасининг, балки, умуман, ўзбек тарихининг энг пешқадам, кўзга кўринган алломаларидан бири сифатида маъруф этди. «Жомеъул-хутут», - деб ёзади Улуғбек Долимов, – дунёда машҳур бўлган 41 хил (!) ёзув тизими ҳақида, шу жумладан, араб хатининг сулус, тавқеъ, райҳон, зулф, хумоюн, турфа каби шакллари ҳақида маълумот беради ва шу билан бирга, унда ҳуснихат санъатига онд фикрлар билдирилади».

Исҳоқхон тўра ушбу мураккаб тадқиқотга киришар экан, бу гал ҳам унинг ватанимиз, халқимиз тараққиёти, равнаки учун фойдали жиҳатларини бир лаҳза бўлсин назардан кочиргани йўқ.

Таснифи зеболар

Ўша замонда яшаб, ижод қилган, сиёсий-ижтимоий жараёнларда фаол қатнашган илғор мутафаккирларнинг бевосита дарслик ёки қўлланма бўлмаган асарлари ҳам хатман маърифатга, тараққиёт ва маданиятга чорлаш ғоялари, мақсади билан йўғрилгани яхши маълум ва бу фикр биринчилар қатори Исҳоқхон Ибрат ҳақида ҳамдир. Аллома ҳаёти ва ижодий фаолияти бўйича самарали тадқиқотлар олиб борган Улуғбек домла Долимов шоирнинг назмий меросини ҳам «Маърифатга бағишланган шеърият», деб атайдилар. Устознинг «Исҳоқхон Ибрат» китобида шоир Муҳсиний томонидан Ибрат ҳақида айтилмиш «Неча таснифи зеболар чиқарган соҳиби девон», деган таърифи келтирилган.

Муҳсиний мана шу мухтасар жумлада Ибратнинг ҳам гўзал шеърлар битган шоир дея эътироф этади, ҳам ана шу шеърларни жамлаб, девон тартиб бергани ҳақда бизни хабардор қилади. Маълумки, мазкур девон то ҳануз топилган эмас. Бироқ шоирнинг бизгача етиб кела олган шеърий асарларининг ўзиёқ Муҳсинийнинг «таснифи зебо» деган тавсифи қанчалик тўғри эканлигини, Холиқу ҳалил шахсиятини бир турфа фазилатлар билан зийнатлаган Исҳоқхон Ибрат бу борада ҳам ноёб истеъдод ва етук иқтидор соҳиби бўлганлигини тасдиқлаб турибди.

Ширин калом шоирнинг «Хуш келдингиз», «Кўргани келдим соғиниб», «Ишқинг дилу жона жо бўлубдур», «Чаман ичра», «Адо қиласиз», «Эй ниҳоли қомати», «Эй, ёри суманбари ягона» каби ғазал, мусаддаслари баҳор ҳавосидан нафас олгандай, атиргул

хидлагандай бағр яйраб ўкилади, ўкилгани ҳамон хотирага мухрланиб қолади, демакки кўнгил мулкига айланади. Шуларнинг ўзиданок Ибрат мумтоз шеърятимизнинг йирик вакили бўлганлигини тан оласан, ўша девоннинг йўқолгани, балки йўқотиб юборилганига таассуфлар қиласан, шундоқ етук асарлар жамланган, халқимизнинг бойлиги бўлиши мумкин китобни, девонни ямлаб, ютиб юборган қатағон оловига ва бу оловни яшнатган гумроҳларга, жохилларга яна, нечанчи қайта лаънатлар айтасан. Вайл бўлсин жаҳолатга, дейсан.

Ватанимиз ва халқимиз бошига келган қаро кунлар тақозоси, зарурати билан инсон сифатида, олим ва ижодкор сифатида ўз бурчини миллатини маърифат ва маданият воситаси ила тараққиётга, ҳурриятга етказишда деб билган шоирнинг назмиётида ҳам ана шу бурч кун тартибига қўйган масалалар ўз ифодасини топган.

«Турфа замон бўлибдур», «Қалайсизлар», «Қарз» каби шеърӣ асарларда чор истибдоди оқибатида халқ бошига келган ранжу машаққатлар чуқур, алам ва изтироб ила баён этилади. «Жаҳондин айш излаб», «Ўлурсан», «Жаннат бўлар» сингари бир қатор манзумалар дидактик табиатга эга, тўғри йўлдан адашган, чалғиган, навмидликка бораётган замондошларини огоҳ этиш, умид, ишонч бериш мақсади билан битилган.

Аллома юртимизда тараққиётнинг ҳар янги унсурини пайдо бўлишини катта қувонч билан кутиб олади. Бу ўринда келгиндилар ёмонун, улар келтирган техникавий янгиликлар мақбулми, тарзидаги танбеҳу дашном ҳам, биз бўлмасак, бу хил рўшноликлар қайда эди, деганга ўхшаган даъволар ҳам мутлақо ўринсиздир, чунки шу янгиликлар келгинди келмаса-да, келгай эди эрта-кеч.

Алқисса. «Тарихи вагон Исҳоқхон Ибратдан» манзумаси Наманганга поезд келиши муносабати билан битилган, «Тарихи трактор» шеъри далаларимизда трактор пайдо бўлганда ишро этилгани кўриниб турибди.

Шоир вагон келишини муборакбод этиш асносида ҳам бу хил хайрбод ишларнинг, янгиликларнинг фақат илм ва тараққиёт туфайли содир бўлиши мумкинлигини таъкидламоқни унутмайди.

Ўқингиз илму ҳикмат, сизга бу иш катта ибратдур,
Агар илм ўрганурсиз барча ишда сизга пусратдур,
Агар илм ўлмаса, нодон умри барча кулфатдур,
Бу ашъи жадиди мубаддини асли ҳикматдур.

Газета билан боғлиқ фаолият

Газета сингари бир яхши нарсаяна қайда бор! Гаспиралининг таълимоти, ғоялари «Таржумон» воситаси билан бутун Шарқ оламига, жумладан, Туркистони азизга ҳам ҳаётбахш манбадан таралгучи ирмоқлар сингари ёйилиб турибди. Николай Пнинг 1905 йилги «Манифести»дан кейин кўп ўтмай бизнинг ўлкамиздаги тараққийпарварлар ҳам «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат», «Тужжор», «Садойи Фарғона», «Садойи Туркистон» каби газеталарга, «Ойна», «Ал Ислоҳ» сингари жаридаларга асос солдилар. Шухрат Ризаев ёзганларидек, уларнинг аксарияти бир неча сонлари чиқиб улгурмай хурфикрлиги учун ёпиб қўйилган бўлса-да, айримларининг фаолияти йилларча давом этиб, мактаб, маориф, илм-фан, ижтимоий-маданий тараққиёт, миллий тил ва тарих, сармоя ва тижорат, санъат ҳам адабиёт мавзуларини мунтазам ёрита бордилар ва ҳақиқатдан ҳам «қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ» йўлида бекиёс хизматлар қилдилар.

Домла Ибрат Туркистонимизда газета, жўрноллар нашр этила бошланганидан бошлари кўкка етиб қувонди, уларга аввало халқни жаҳон ва мамлакатда бораётган ижтимоий-сиёсий жараёндан хабардор этиш воситаси, ва, албатта, ўзининг, маслакдошларининг маърифат маданият ва тараққиёт, эзгулик ва хуррият билан боғлиқ ғояларини оммага етказиш минбари, деб қаради.

Газетдур жаҳон аҳлига бир нисон,

Муайян эрур анда яхшию ёмон, -

деган сатрлар бор шоирнинг «Газет хусусида» шеърида. «Табрик Намангондин» манзумаси «Садойи Фарғона» газетасини муборакбод этиб битилган, «Изҳори ташаккур»да эса «Ал Ислоҳ» жаридаси фаолият бошлаганидан хуррам бўлган Исҳоқхон Ибратнинг қувонч ва ташаккури ўз ифодасини топган. «Манзума» сарлавҳали маснавийда ҳам «Тужжор» «Туркистон», «Тараққий» каби газеталарнинг фаолиятидан мамнуният изҳор этилган.

Авалги асрларда ваъз ила амру маъруф
Ҳар ерда айтиларди, эмди жаридалар бор.
Миллатга яхши хизмат айланг ёзуб, биродар
Ёзилса саҳфаларга ўқув бу халқ ночор.

Ибрат домла ўша пайтлар Туркистонда нашр этиладиган қатор газеталарда фаол қатнашар, публицистик мақолалари билан ном чиқарган эди. Унинг маҳаллий мансабларга сайлов ўтказиш тартиби, бу борада ҳукумат тузган «Положение» ҳақида ёзган мақоласи аччиқ киноя, заҳархандали танқид руҳи билан йўғрилган:

«Положение»нинг 223-нчи бобида зикр қилинадирки, эътибори бор, етти кундан зиёда ҳибс бўлмаган, ўттиз сўмдан зиёда штраф тўламаган, ёши йигирма бешдан пастдан эмас одам қози бўлмоғи мумкин экан. Олим ёки оми, аҳмоқ ё доно киши, ё шариат биладурғон ва ёки низом биладурғон демаган... Қўрасиз кимларнинг қўлларига бу қатга шариат ҳукмини топширадилар....

Бефикр ўтсанг эй дўст, мухтожи нон ўлурсан!».

У ёзган мақолалар орасида илмий-тарихий мавзудагилари ҳам бисёр эди. 1913 йилда Тошкентда Аҳсикент шаҳри тарихини ўрганишга бағишланган илмий мунозарада қатнашган Ибрат бу анжуманда маъруза қилади. Бу фикр алмашувнинг материаллари «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган. Бунда ҳам Ибрат қаттагина мақола билан иштирок этади. Куйинчак олим ўшандаёқ Аҳсикентнинг то ханузгача тўла очилмаган сирларини ўрганиш заруратини кун тартибига қўйган, кимнингдир ёрдамини кутмай, ўзи неча кунлар мобайнида қазिश ишларини олиб борган, турли ашёлар топишга муваффақ бўлган эди.

Оренбургдан литографик машина харид қилиб, Тўрақўрғонда ишга тушириш билан бу тиниб-тинчимас инсон водийда замонавий турдаги матбаачиликка асос солди. Матбаанинг рамзига куёш тасвири чизилган ва «Илм» сўзи ёзилган эди, демак ният, мурод, яна илм тарқатиш, оламнинг яна бир куёши бўлмиш илму ирфон нурини кўпроқ одамга еткурмоқ бўлган эди. Энди хаводек, сувдек зарур бўлиб турган китобларни кўпайтиргач, вилоят бўйлаб ўнлаб китоб дўконлари очилди.

Илк театр ташкилотчиси

Наманганга Европа услубидаги театр санъатини кириб келиши ҳам Исҳоқхони азиз номлари билан боғлиқ. Туркистон ўлкасида бу хил театрнинг пайдо бўлишини асосан Махмудхўжа Бехбудийнинг «Падарқуш» пьесаси билан боғлайдилар, бу асар 1911 йилда ёзилган, 1914 йилда эса Самарқанд шаҳрида сахнага қўйилган. Бироқ мухтарам мунаққидларимиз бундан олдинроқ ҳам бу борада уринишлар бўлганини айтадилар. Шухрат Ризаев 1909, 1910

йилларда чоп этилган матбуот нашрларида Қорақўл шаҳрида, Тошкентда ўзбек театр труппалари «муқаллид» ўйнаганлари ҳақидаги хабарларга дуч келганини ёзади.

Улуғбек Долимов эса Бехбудийнинг машҳур асаридан бир йил аввал Абдурауф Самадов Шаҳидий, «Маҳрамлар» номида бир драма ёзгани, бу асарда баччабозлик иллоти фош қилинганини қайд этади. Мазкур пьеса 1915 йилдан эътиборан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий раҳбарлигидаги труппада ўйналган экан.

Наманганлик таниқли олим Алихон Халилбеков ҳам ўз тадқиқотларида шу фикрни тасдиқлаганлар ва мазкур пьеса 1911 йили «Матбааи Исҳоқия» да нашр этилгани ҳақида ёзганлар. «Маҳрамлар», – дейдилар Алихон домла,– биринчи ўзбек ёзма драмасидир.

Ушбу пьесанинг муаллифи Охунзода Абдурауф Самадов Шаҳидий Исҳоқхон тўра ташкил этган матбаа корхонасида мудир бўлиб ишлаган. Демакки, мутаффақкир юртдошимизнинг сафдоши, маслакдоши эди. Пьесанинг босмаҳона ишчиларидан ташкил топган хаваскор театр томонидан ўйналгани ҳақида маълумотга эга эмасмиз, маълуми шуки, ҳозир зикр этилмиш труппа Ибрат домланинг яна бир яхши сафдоши, ҳамкори, татар зиёлиси Ҳусайн Макаев раҳбарлигида Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падарқуш» асарини сахнага олиб чиққан эдилар.

«Ўзбек жадид драматургияси ҳамда театрининг шаклланиши, аввало, ижтимоий ҳаёт тақозоси ва эҳтиёжи туфайли содир бўлди.» – дейдилар Шухрат Ризаев. Айнан шундай. Пьесалар бегона миллат, унинг ўз сиёсий, диний қарашлари, яшаш тарзи, кадриятлари, адаб қоидаларини гоҳ очикдан очик, зуғум билан, гоҳ киши билмас, пинҳона жорий этиши оқибатида юзага келган оғир сиёсий-иқтисодий-ижтимоий муҳитга жавоб тариқасида, қайсидир иллат то у дамгача мавжуд бўлган эса ҳам, вужудга келган муҳит таъсирида кучайиши, авж олишига қарши ҳаракат сифатида пайдо бўлди, юртимизга фаолият бошлаган дастлабки оврупоча театрининг қалдирғоч актёрлари ана шу мақсад билан сахнага чиқдилар.

«Жадидлар драмаси» китобининг бошқа бир ўрнида Шухрат Ризаев шундай деб қайд этади: «Миллатни маърифат нури билан уйғотиб, озодлик ва тараққиёт тантанасини келтиришни орзулаган жадид зиёлилар маслак йўлидаги буюк амаллардан бирини театр деб тушундилар».

Ижодий меҳнат – нурдан, малҳамдан, даъватдан, йўл-йўриқдан иборат китоблар ёзиш, янги усулдаги мактаблар очиш, кутубхона

ташкил этиш, матбаа корхонасига асос солиб, айни зарур, айни муҳим китобларни чоп қилиш, анжуманлар уюштириш, фильмлар, спектакллар намойиш этиш, тараққиёт унсурлари ўлмиш ҳар турфа бидъати ҳасаналарни турмушга олиб кириш, бошқа-бошқа уринишлар – буларнинг ҳаммаси битта улуғ мақсаднинг поялари, қадамлари ўлароқ амалга оширилган ҳаракатлар эди.

Буларнинг барчаси замирида халқимизни маърифий, маданий баркамоллик, ижтимои-сиёсий тараққиёт воситаси ила қарамликдан, қулликдан, мутеликдан халос этмоқ нияти ётган эди.

Буларнинг барчасини ҳам Ибрат домла яратган бир турфа боғлар деб, юрт бағрига, халқ руҳига у томонидан ўтказилган муҳташам ва мустаҳкам дарахтлар, деб аталса хато бўлмас.

Ибрат домланиг қозилик фаолияти

Шўровий тарғибот, маданий ва маориф бизнинг тасаввуримиз, онгимизда руҳонийлар ҳақида шундай тасаввур ҳосил этган эдики, унга кўра бу сўзнинг ўзи жоҳиллик, зулм ва шафқатсизликнинг синоними сифатида ишлатилар эди, ўзлари эса худдики яқсар ёруғлик ва тараққиёт қушандаси, фосик, балнафс, ахлоқсиз, юлғич, тили бошқаю дили бошқа, аъмоли бошқа, мунофик, қўйинги, жаҳондаги бир ёмон хислат-хусусиятларни ўзида жам қилган кишилар эдилар.

Шайху эшонлар, тарикат пирлари эса ҳаммаси халқнинг онгини, қалбини афъюн билан гангитиш, алдаш орқали мурид овлаш, сохта, уюштирилган кароматлар кўрсатиш ва бошқа ҳар турфа макру хийла воситасида мол-мулк орттирган, қоринни кампайтириб, хотин устига хотин, чўри устига чўри кўшиб яшаган фирибгар, текинхўр, иймонсиз, виждонсиз кимарсалар. «Мирзо Улуғбек» фильмидаги тўтининг асар охирига бориб: «Пир – қаллоб! «Пир – қаллоб!» дея саннай бошлагани ёдингиздадир? Астағфируллоҳ!

Дарвешлар, қаландарлар ҳар қандай ёруғлик, нурдан йироқ, чала-чулпа ўрганиб олган байтларини кўча-куйларда шовқун-сурон қилиб, бақириб айтиш билан қайсидир зулматзудо шайхнинг омборини тўлдириш, ўзини тирикчилигини ўтказиш замирида юрган кир-чир баджаҳл, агрессив, шаллаки тўда.

Қайси фильм, спектаклни томоша қилмайлик, шохнинг, султоннинг ёки мансаб мартабаси мундайроқ ҳукмроннинг атрофини саллалик, соқоллик, ақлу фаросати хаминқадар, ҳатто

телбараброк уламоларни кўрамиз. «Оловиддининг сеҳрли чироғи», «Бой ила хизматчи», «Семурғ», «Икки дил достони» ёки бошқа-бошқа тарихий асарларни ёдга олинг... Ахир, ҳукмронки, ўз ёнида қайсидир одамни доим кўришни истабдими, бу бечиз эмас, у давлатнинг ички-ташки сийёсатини юргизар экан, юзага келиши мумкин бўлган мураккаб вазиятларда у билан кенгашмоқни ният қилган. Демак, унинг атрофидаги жамоа мамлакат ёки шаҳарнинг ҳар соҳада билимдон, пешқадам кишилардан иборат бўлиши керак эди. Бироқ бирор асар йўқки, ана шу одамлардан тутумли, жўяли, эътиборга илинадиган маслаҳат чиққанини кўрсанг. Ё сўзсиз, бош лиқиллаб турадиган статистлар ё алифни калтак деёлмайдиган калтафаҳмлар.

Беდიёр шум, Саъди Махсумдан тортиб Юсуфжон кизик ва у кишининг фарзандлари, шогирдларигача бўлган қизиқчиларимизнинг кулги ҳикоялари, муқаллидлари, комедияларида уламолар фақат беомон хажв қилинади. Беихтиёр ўйга толасан: бу шоҳ, ҳоким, бой нима учун атрофига шунақа юки енгил, кўзи суқ, ақли нокис маслаҳатчиларни тўплабди экан?

Агар қайсидир ижодкор буларни ўз асарига таклиф қилгудек бўлса ҳам, эшикдан киритишдан олдин «грим» қилиб олади: имомга эчки соқол, эшонга пахмоғидан тақади, қозига кажавали қорин осади, ҳаммаларини бошларига тўкмоқ уриб гангитади, довдир, овсар қолга келтиради. Ёки бўлмаса, оламда борки қора, қабих хислат-хусусиятлар билан «безайди» уларнинг шахсиятини, ана кейин асарга киришларига рухсат беради.

«Олимлар пайғамбар ворисларидур», деган ҳадиси шариф бор. «Уламо»нинг мазмуни ҳам олим, олимлар демакидир. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да айтилган: «Уламо шариат қонунларини, диний билимларни мукамал биладиган кишидир». Ҳазрат Навоий қаламга олган буюк зотлар – шайхлар, пирлар ана шундай – аввало динимизни чуқур билган, унинг талаб қондаларига бекамикўст риюя, амал қилган тақводор инсонлар эдилар.

Ҳазрат ёзадилар: - Бирав бир дарвешнинг хилватиға келди ва дедики, невчун ёлғиз ўлтирубсан? Ул дарвеш дедики, эмди ёлғиз бўлдумки, сен келдинг, мен билан худонинг орасини гўсдинг.

Бу бир дарвешнинг ақлу заковати ҳақидаги гап эди.

Мана буниси Жунайд Бағдодий ҳақларидаги таъриф: - Халифаи Бағдод Равимға айтдики, эй беадаб! Ул дедики, ярим кун Жунайд билан суҳбат тутубмен, нечук мени беадаб дегайлар, яъни ҳар киши ярим кун Жунайд билан суҳбат тутмиш бўлғай, андин

тарки адаб келмагай.

Алишер Навоий «Насоимул мухаббат»да таъриф берган зотлар Шарк олами бўйлаб тарқалган гўзал, юксак, мукамал ва теран таълимот, фалсафа – тасаввуфнинг бетакрор, бенисбат буюк сиймолари эдилар:

- Сўрдиларки, фано ва бақода сўз айтмоқ кимга тегар? Деди: - Ул кишигаки, ани осмондин бир тор ипак билан осмиш бўлғайлар ва еле эсадурмиш, бўлғайки биноларни ва йиғочларни кўнғанурмиш бўлғай ва дарёларни анбошта қиладурмиш бўлғай ва ани ўрнидин тебрата олмағай».

Яъни фано ва бақода сўз айтиши ҳукуки бор киши – суфий шундай зотки, уни агар осмондан ипак риштага осиб туширсалар, эсган шамоллар биноларни, дарахтларни йикитиши, дарёларга жунбуш солиши мумкин, лекин уни ўридан кимирлата олмайди.

Яна ёзадилар: - Шиблий дебтурки, тиларманки, тиламагайман. Ул дебтурки, бу ҳам тиламақдурки, қирк йилдирки, бир вақтдамен ва тенгри кўнглимга боқар ва ўзидан ўзгани кўрмас. Ва дебтурки, қирк йилдирки, нафсим бир ичгучи совуқ сув ва аччик дуг тилар. Хануз анга бермайдурман.

Яна Туронзаминни бутун жаҳонга машхур қилган юлдузнишон буюкларимиз: Форобий, Фарғоний, Беруний, Ибн Сино ва бошқалар қадам шариат чизиғидан ташқарига урган эмаслар, то шу пайтгача биз уларнинг фақат дунёвий илмлар бўйича хазматларини гапирдик, такволари, художўйликларидан кўз юмдик ёки бисотларини титиб ахтардикки, динга қарши бирор икир-фикр топиш ниятида.

Қозилар ҳақдаги фикрлар, тасаввурлар ҳам айнан шундан эди, бизга уқдирган эдиларки, булар бир ҳар қандай масала, баҳс, ихтилофни қудрат қўлида бўлган зотларнинг, кўпроқ узатишга кодир бадавлат кишиларнинг фойдасига ҳукм қилаверадиган порахўр, инсофсиз, иймонсиз кишилардир деб... Яна қозилик амалини ё сотиб олганлар ёки бўлмаса, бу лавозим фақат-фақат атанган, наслу насабли, мартаба ва нуфузли табақа вакилларининг имтёзидир, деган фикр ҳам мавжуд эди.

Ёш олим Элёр Каримов ўз тадқиқотларида бу тасаввурни йўққа чиқарди. Қозилар жамиятининг бошқа қатламлари учун ёпик бўлган маҳдуд табақа ёки тор доирага мансуб одамлар эмас эдилар, - деб ёзади у.

Ўз замонасининг истеъдодли ва маърифатли кишилари қозилик вазифасини ўтаганлари ҳақда кўплаб мисоллар бор ва

уларнинг ижтимоий келиб чиқишлари ҳам турличадир. Улуғ мутафаккир ва маърифатпарвар Аҳмад Донишнинг қиблагоҳи дехкон эди, бироқ бу Донишнинг қози бўлиб хизмат қилишига монъе бўла олмаган. Бухоролик таниқли адиб ва муаррих Муҳаммад Шариф Сад Зиё (Шарифжон маҳдум)нинг отаси газлама окловчи бўлган. Муҳаммад Шариф мадрасада олий таълим олгач, мударрислик қилади, сўнгра қози, раис, ниҳоят козиқалон лавозимларида хизмат қилади.

Элёр Каримовнинг изланишларидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, қозилар орасида шеърятни, адабиётни яхши билган, бой хазинага эга кутубхоналар жамлаган, жамиятнинг фаол арбоблари бўлган ҳурматли одамлар кўп эди. Қози Саъдулла Моҳир таниқли шоир ва олим эди. Қози Абдулвоҳид халқ орасида Садриддин Сарир таҳаллуси билан танилган машҳур шоир эди. Тошкентлик Муҳаммад Муҳиддин хўжа, аввал Чимкентда, кейин Қўқонда қозилик вазифасини бажарган Сатторхон Абдуғаффоровлар тараккийпарвар жамоат арбоблари, зиёли ва муаррих сифатида халқ ёдида қолганлар.

У замонларда худодан кўрққан кишилар аксарият эдилар. Аждодларимиз шариат буюрган қонун-қоидаларга қатъиян амал қилганлар, беш вақт намозни, бошқа барча амалларни тарк этмаганлар, бетаҳорат юрган эмаслар. Шунинг учун халқимиз уламоларни, илмли кишиларни жуда эҳтиром қилган. Даласида, боғида етиштирган ҳосилининг аввалини уларга олиб борганлар, тўй, маърака каби издиҳомларда айнан улар тўрга ўтқизилган, бундай маросимларда фотиҳани шу кишилар берганлар. Ўғил уйлайдими, қиз чиқарадими – яна уларга маслаҳатга борганлар. Хуллас, аждодларимиз диний ва дунёвий масалаларда не тараддуд юзага келса, қайсидир ишни бошламоқни ният этсалар, аввал илмли кишилар билан кенгашиб олганлар.

Исҳоқхон Ибрат ҳар фазилат, ҳар хусусият жиҳатидан айни шундай олим, фозил инсон эдилар. Мол-дунёга ҳарислик ҳислатлари йўқ эди. Қозилик вазифасини ҳам ана шу беназир, бебаҳо фазилатлари буюрганидек адо этганлар. Устозларимиз бу қомил зотнинг узоқ вақт давомида Тўрақўрғон ва Хонобод қишлоқларининг қозиси бўлиб хизмат қилганини қайд этганлар.

Тўрақўрғонлик Усмоҳон қори эса шундай ҳикоя қилади: - Турғунбой Умрзоқ ўғли деган киши бўларди. Болалик чоғида, 10-12 ёшга бурганида отаси вафот этади, оналари Исҳоқхон қози буваамизга олиб бориб берадиларки, хизматингизни қилиб юрсин,

дсб. Турғунбой ота бизга Ибрат тақсир ҳақида кўп ҳикоялар сўзлаб берганлар. Айтишларига қараганда, ҳам ухровий, ҳам кўплаб дунёвий илмлардан яхши хабардор бўлган бу зот бир вақтлар Чуст, Косонсой тарафларни ҳам сўраган қози бўлган эканлар. Ўттиз етти ёшларида шу вазифага ўтириб, ўттиз йил қозилик қилганлар. Ҳозирги Тўрақўрғон ҳокимияти ўрнида каттагина мадраса бўлган экан, чамаси тўрамнинг маҳкамаси ҳам ана шу ерда жойлашган.

«Исҳоқхон Ибрат» китобида алломанинг шогирди Мулла Искандар Абдуваҳҳоб ўғлининг мана бу мана бу ҳикояси келтирилган: - Исҳоқхон тўра энг одил, энг фақирпарвар қози эди. У бойни ҳам, қамбағални ҳам бир хилда тинглар ва ҳукм чиқарар эди. Мен ўн йил тўрамнинг хизматида бўлиб, бирор марта пора олганини, бойларга ён босганини билмайман, аксинча қамбағал, бева-бечораларнинг мушкулини енгиллаштиришга ҳаракат қиларди. Тўғри, порахўр қозиларга ўрганиб қолган халқ, юқори табақа пул, турли-туман нарсалар олиб келар эди. Лекин Исҳоқхон тўра бу нарсаларни эгаси билан қайтариб юборар эдилар».

Ибрат домланинг авлодларидан Нўъмонжон ака Меҳмоноунинг хотиралари ҳам шу фикрни тасдиқлайди.

У киши мол-дунёга муҳаббатли, ҳавасли бўлмаган эканлар. Топганларини эл билан, муҳтож кишилар билан баҳам кўрганлари ҳақида кўп мисоллар эшитганмиз. Қозилик қилиб топганларини ҳам ана шу факиру хору зор кишиларга тақсимлаб берган эканлар.

Наманган шаҳрида, стадионнинг орқасида Каромат эшон деган ориф зот ўтганлар. Шу кишининг фарзанди Насимхон ака айтган эдилар: - Опоқдадангиз ниҳоятда саҳий, қўли очик одам эдилар. Илми ҳам қизғонмасдилар, пулу молни ҳам. Шундайки, ўзларида бир бурда нон қолган бўлсаю, кимнидир, бошқа бир кишини шунга муҳтожроқ эканини билсалар, буни ҳам инъом қилиб юборадиган...»

Мулла Кудинг кишлоғида яшайдиган Шаҳобиддин ота Зариповнинг бузруквори овчи ўтганлар, Ибрат домланинг муриди, ҳамсуҳбати бўлганлар: - Отам у кишининг муриди эдилар. Қўл берган одамларидан бирор нарсани ихлос, совға ёки бошқа маънода олган эмас эканлар. Аксинча, бир йили бу ерларда ёмон касаллик тарқалганда, каттакон дошқозон осиб, ўз ҳисобларидан овқат тарқатганлар. Тушликка бир қозонда, кечки овқатга яна битта. Бу чора билан бечораларни очарчиликдан, айтилмиш касалдан омон олиб чиқиб кетганлар.

Жамиятнинг барча соҳаларида ўзининг тартибу қонунларини жорий қилишга ошкора ёки зимдан уринмоқда бўлган чор маъмурияти нима сабаб бўлиб қозилик институтини сақлаб турди экан? Бугун ўша замонга таҳлил назарини ташлаб, шундай хулосага келиш мумкин: мазкур ҳукумат большевиклар тузуми, пролетариат диктатураси сингари муросасиз, шафқатсиз, ўзга маслак ёки эътикод, маданият, турмуш тарзи, ахлоқ қоидаларига қарши мутлақо тоқатсиз бўлган эмас экан. Билъакс, империя ҳукмронлари истило қилинган ўлкаларда мустаҳкам ўрнашиб олиш, ўз салтанатнинг бус-бутунлигини таъминлаш учун вазият тақозоси билан муайян даражада ён босиш, келишув, муроса йўлини тутишга мажбур бўлганлар.

1917 йилга қадар ҳам юртимизнинг турли жойларида масжидлар қурилган, демакки, ибодат қилиш тақиқланган эмас, мадрасалар барпо этилган, маълум бўладикки, минглаб талабаларнинг диний йўналишда таҳсил олишлари бардавом бўлган, бошқа китоблар қаторида миллий, мумтоз адабиётлар, хилма хилу гуногун маслак соҳибларининг, жумладан, жадидларнинг миллий истиқлол ғоялари сарчашмасидан тўйинган асарлари ҳам, бундан ўзга, исломий рисоалар, китоблар ҳам нашр этиб турилган. Яъни бу хил адабиётлардан халқимиз баҳраманд бўлиб турган.

Турли сиёсий, диний ташкилотларнинг гоҳида ҳукуматга қарши очиқ муҳолифатда бўлган жамиятлар, ҳаракатлар ташкилотларни тузиб, газеталар нашр этгани, мажлислар, қурултойлар чақириб, уларда ўз ғояларини ифода қилгани ҳам маълум.

Масаланинг бошқа томони. Чор ҳукумати учун Исҳоқхон Ибрат даражасидаги заковатли, маданиятли, кўп тилларни биладиган, адолати, саховати, имон бутунлиги билан эл орасида баланд обрў-нуфуз топган кишиларни ўзига яқинлаштириш ҳар жиҳатдан фойдали эди. Ҳукумат ўз сиёсатини юргизишда уларнинг билими, салоҳиятидан, обрўсидан истифода қилишни хоҳлагани биринчи сабабдир. Иккинчиси, халқнинг олдида, айниқса, муҳолифат кучларининг олдида, мана, шундоқ одамлар ҳам бизни қўлламоқда, дейиш ҳам муҳим эди. Бу боис ҳам, шундай кишиларни ҳар йўл билан ўзига ағдармоқни, мойил қилмоқнинг пайида бўлганлар. Шундайлар – оғмачилар, моддий-маънавий манфаат истаб келгиндиларнинг лаббайгўй гумаштасига айланганлар ҳам йўқ эмасди. Бироқ Исҳоқхон Ибратга ўхшаган

ътикоди бутун, ватанига, халкига, маслак ва ғояларига содик инсонларнинг ана шундай мақомларни эгаллаб турганлари халкимиз учун фойда бўлган эди, дея оламиз.

Фил ботқоққа ботса, уни чиқаргани фил керак бўлади, дейдилар. Қозилик вазифасини адо этар экан, домла Ибрат, аввало, шариат йўли билан ҳал қилинадиган масалаларда ҳақиқат ва адолат устуворлигини таъминлай олди, бундан бошқа, янги ҳукуматнинг ҳакамлари кўрадиган неча-неча «дело»ларга тил билгани, қонунларни билгани учун аралашиб, бу ерда ҳам ўша ишларни пора, қалондимоғлик, протекция, миллат ажратиш каби қабохатлар билан ажрим қилишларидан сақлаб қола билди.

Бу айти муддао эди, чунки, ёвузликнинг, зулмнинг ғалабаси учун эзгулик тарафида бўлган кишиларнинг бирор ҳаракат қилмай туришининг ўзи кифоя.

Буюк силсилага мансублик

Мавлоно Ибрат 1916 йилда «Ал-Ислох» журнапини табрик этиб ёзган маснавийни шу мактаъ билан яқунлаганлар.

Ибрат тахаллусидир, аҳфоди ҳазрати Султон
Шухратда Ҳожи Тўра, маъвоси Тўрақўрғон.

Бу сўзларни: «Ибрат» – табрикни йўллаган кишининг тахаллуси бўлади, Ўзи Ҳожи тўра номи билан машҳур. Ҳазрати султоннинг набираси,» деб тушунмоқ мумкин.

«Ҳазрати Султон», «Султоним» – бутун таркнаждо халқларнинг кадри осмон қадар бийик сиймоларидан бири, «Яссавия» тариқатининг асосчиси Аҳмад Яссавий жанобларининг муридлари ва миллионлаб мухлислари шундай атайдилар.

11 асрнинг ўрталарида Сайрамда таваллуд топган бу қароматли зот аввал ўз хонадонида бобоси Арслонбобдан, сўнгра Ясида доврўғли аллома Шаҳобиддин Исфижобийдан таълим олади. Ундан кейин эса Бухоройи Шарифга бориб, тасаввуфнинг машҳур намояндаларидан бири Юсуф Ҳамалоний ҳазратларининг тарбиясига ноил бўлади ва, табиийки, ўзи ҳам суфийлик таълимотининг йирик алломаси, пиру устод бўлиб етишади. Сўнгра ўз туғилган юртига қайтиб, то умрбод шогирдлар тарбияси, тасаввуф аҳкомларининг ташвиқоти билан машғул бўлиб яшайди. Тасаввуфнинг бошқа бир улуғ намояндаси Махдуми Аъзам

«Рисолайи илм» асариди айтишича, Ҳазрати султон асос солган «Ясавия» тариқатининг шиори «Ниятинг худода, қўлинг ишда бўлсин» деган сўзлар экан. Кейинчалик бу ибора «Дил ба ёру, даст ба кор» шаклида «Нақшбандия» тариқатига ҳам шиор бўлиб қолган. Ҳазрат Ясавий асос солган тариқатнинг барча ақида- аҳкомлари у зот тарафидан битилган «Ҳикматлар»да ўз ифодасини топган.

Исҳоқхон тўранинг бугунги кунда Наманган, Андижон, Фарғона вилоятида умргузаронлик қилаётган авлодлари улуғ боболарига чуқур эҳтиром билан яшайдилар, унинг ҳаётини, ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганишга ҳаваслари жуда кучли, Ибрат домлага, унинг аجدодларига тегишли маълумотлар, ёдгорлик ашёларини, ҳужжатларни кидириб, топиб, тадқиқ қилиб, кўз устина қўяроқ асраб юрадилар.

Булар қўлларида мавжуд ҳужжатларга, хусусан, бобомерос «Шажара» битигига ва хонадонда, қавмда авлоддан авлодга ўтиб келаётган, айни ҳақиқат даражасида кўриладиган ҳикоятлар, маълумотларга асосланган ҳолда ўз наслларини Хожа Аҳмад Ясавияга бориб уланишини тасдиқлайдилар. Йигирма киши муҳр босиб, саҳиҳлигини тасдиқлаган шажара битигини ўрганган устоз Аҳмад Убайдуллоҳ шундай қайд этадилар: «Шажаранинг тўрт ёнига бошдан-оёқ олтин ҳалли йўғон чизиклар ром шаклида чизишиб, улар орасига эса қора рангда хат ёзиш учун ингичка чизиклар тортилган ва шундан сўнг улар устига авлодлар шажараси номманом ёзиб жойлаштирилган. Исҳоқхон Ибрат мазкур шажарада ўз авлодларининг Туркистон томонлардан Наманган ҳудудларига келиб, Тўрақўрғон ва Муллакудинг мавзеларида жойлашиб қолганликлари ҳақида муфассал маълумот беради. Улар қуйидагича: «Назирхон Хожа ўғиллари Неъматуллоҳ Хожадурлар. Аммо Неъматуллоҳ Хожа соҳиби кашфу каромат эдилар. Ҳазрат Султонул-орифиндин - Хожа Аҳмад Ясавийдан тарбият топган. Аллоҳ таоло иродаси ва арвоҳлар башорати билан Тўрақўрғон қарясида мутаваттин бўлдилар.»

Олдинги авлод томонидан кейингиси хофизасига, қалбига минбаъд унутилмаслиги шарт қилиб, худди тошга ўйилгандек мустаҳкам қилиб битиб кетилган бошқа маълумотларга қараганда ҳам Қул Хожа Аҳмаднинг нечанчидир авлоди сифатида Фарғона водийси тарафларга «Ясавия» тариқатига хос аҳкомларни ёйиш, тарқатиш мақсадида юборилганлар.

«Бизнинг калон буваларимиз то Неъматулла Хожага довер Туркистонда яшаганлар, – дейдилар Нўъмонжон ака Меҳмононов. –

Несъматулла Хожа дада ва Суннатилла Хожа додалар Туркистонда бирлари олти марта, иккинчилари етти марта чилла ўтиришган. Тарикатнинг бошқа амалларини, мақомларини ҳам адо этганларидан кейин, буларга иршод хати берилган, сиз фалон минтақадаги қавмга раҳбарсиз, деб водий томонга жўнатилган.

- Булар Пунгондан ўтгандан кейин «Хонбува» ёки «Хобува» деган қабристонлар бор, шу ерга келиб тўхташади, – дейдилар **Нуъмонжон ака.** Шунда уларга: - Ҳали яна юришингиз керак, деган умр келади ғойибдан, яъни шу фикр кўнгилда аён бўлади. Яна йўлга чиқиб, Гулкишлоқ яқинига, дарёнинг бўйига етишади. «Йўқ, яна юрасиз», деган буйруқ келади ва Несъматулла Хожа Эшон Мулла Кудингга келиб тушадилар. Ёнларида яна икки укалари ҳам бор экан. Бир муддатдан кейин битта укалари Кўқондан Бешариққа кетадиган йўл бо – Данғара томонларда, шу ердаги қабристонга бориб ўрнашиб қолади. Иккинчи укалари Косонсой томонга – Куюкмозорга бориб ўрнайди. Бу қавм шу зайлда томир отиб, палак ёйиб, Хўжақишлоқ, шаҳри Наманган, Тўрақўрғон, ундан нари Андижон, Кўқон, Фарғона тарафларга таркалиб, борган жойига иймон ва илму ирфон етқуриб умр кечиради.

Мулла Кудинг кишлоғидаги «Хилват» қабристонидида бир катта тош ҳам бор, уни Исҳоқхон эшоннинг мухлислари Олабуқадан, тоғдан топиб олиб келишган.

– Ибрат домла унга ҳуснихат билан Пайғамбаримиз (с.а.в) нинг муборак ҳадисларини ўйиб ёзганлар, – деб ҳикоя қилишди бизга тошбулоқлик илмли кишилар. Ҳадиси Шарифнинг мазмуни шундай экан: «Авваллари Сизни қабристонларни зиёрат қилишдан қайтарган эдим. Энди қабристонга келиб, зиёрат қилишингизга рухсат берилди. Чунки бундай зиёрат Сизларни ёмон ишлардан қайтариб, яхши ишларни қилишингизга сабаб бўлади, охиратни эслатади». Валлоҳу аълам биссаваб.

Исҳоқхон тўранинг яна бир чевараси Наимхон бу сўзларни шундай шарҳлайди:

– Хулқи ёмон, кўнглига ёвуз ният тушган одам бўлса, ҳеч бўлмаса ҳафтада бир қабристонни зиёрат қилиши керак, деб айтишган бизга ота-боболаримиз. Шундоқ улуғ инсонлар, казо-казо акобир зотлар бу мазорда бир қабрга жо бўлиб ётибдию, мен бунақа ишлар қилиб юрибман, деб инсофга келиши, иймону тавфиққа келиши мумкин экан. Бу ерда ёзилган битик ҳам шу гапга яқин. Шунингдек, тошга шу хонадонга мансуб бир қатор

кишиларнинг туғилган ва вафот этган саналари ҳақида маълумот ҳам ўйиб ёзилган.

Мазкур сўзлар битилгач, тошни Тўрақўрғондан Мулла Кудинга олиб келиб, ўрнатганлар.

Боқи сўз шуки, Исоқхон тўра ҳаёти ва фаолиятининг ҳозир сўз борган қирралари ҳали ўрганилгани йўқ ва ўз тадқиқотчиларига маҳтал бўлиб турибди.

Тарихчи олимларимизга хос бир тамойил бор. Улар айтадиларки, ёзувчилар тарих билан шуғулланмасалар яхши, чунки ижод аҳли ўтмишни фактларга, манбаларга асосланиб ёритмайдилар, Ривоятлар, ҳикоятлар, кишилар оғзидан ёзиб олинган воқеаларни келтирадилар, кейин илҳом ва тахайюлга берилиб бўлмаган гапларни кўшиб-чатийдилар.

«Мен ёзувчилар ёзган тарихни тан олмайман», деган гапларни эшитганмиз.

«Тарихий ҳақиқатни юзага чиқаришда, борини бор деб, йўғини илмий асосда излаб топишда тарихчиларнинг моддий ва ёзма манбалар асосида олиб борган тадқиқотлари кўпроқ эътиборга лойиқ», дейди бошқа бир муаррих.

«Илмий-текшириш институти ташкил этиш керак-да, унга фақат олимларни таклиф этиш даркор,» – дейди яна бир аллома. – Ёзувчилар ортиқча фантазияга борадилар.»

Нима ҳам дердик, кўп ташаккур Сизларга!

Энди пешонамизга офтоб тегиб, вилоятмиз, мамлакатимиз тарихи ва улуғ аجدодларимиз ҳаёти, ижодини ўрганишдек бағоят муҳим ишни янги босқичларга кўтариш имконига етиб турганимизда шу хил тафриқа, бўлиниш, ўзаро нифоқ, низо кам эди! Айни вақтини топибсизлар!

Ёзувчиларнинг тарих ҳақидаги асарлари керак бўлмаса, Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи қайда қолади? Шолоховнинг «Тинч Дон», «Улар Ватан учун жанг қилдилар», «Очилмаган кўрик» асарлари-чи? Ойбек улуғимизнинг Ҳазрат Навоий ҳақида яратган бебаҳо дурдоналари-чи? Пиримқул Қодировнинг «Бобур», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек ҳазинаси», Хайриддин Султон, Хуршид Давроннинг асарлари-чи? А, лаббай? – Ишонмайсиз-а буларга? Керакмас-а булар ҳаммаси!

Қани эди ўтмиш воқеалар ҳақида кераклича манба, маълумот сақланган бўлса-ю, ўрганилиб, рисоалар, монографиялар, мақолалар кўринишида кўпчиликнинг кўлига етиб ҳам борган эса!

Даригим, қанча-қанча бебаҳо китоблар, кўлёмалар, хужжатлар ола тўпалон даврларнинг жохил гулханларида кул бўлди. қайсидир пок-нопок йўллар билан хориж юртларга чикиб келди. Сақланиб колганлари эса жамғармаларда том-том, жилд-жилд холда эътиборимиз маҳтали бўлиб турибди.

Шуларнинг бари муомилага кирган тақдирда ҳам, халқ орасида оғиздан оғизга, бободан набирага ўтиб келаётган борки ривоятларни чиппакка чиқариш, ҳамма ҳикоятларни ҳам: «Қани сен, хужжатингни кўрсат!» деб маънавиятимиз остонасидан ичкари ўтказмаслик, албатта, мумкин эмас.

Улардан, «шундай бир ривоят бор, бунга кўра...» деган тарзу тарийқ билан фойдаланиш тўғрирок. Ўз замонасининг, мен айни ҳақиқатман, мендан ўзгаси бари саҳв, дея кўкрагига урмайдиган камтарин шоҳидлари бўлмиш ривоятлар ҳикоя қилинаётган вақт, замон, тузум, муҳит, урф-одатлар, ахлоқ- одоб тамойиллари, воқеалар, сиймолар ҳақидаги тасаввуримизга ранг беради, уни тиникрок, равшанрок қилади.

Айрим ривоятлар у ёки бу хусуслар борасидаги маълумотларни чалкаштириши мумкин. Бусиз иложи йўқ. Бу чалкашликлар ўша мавзулар бўйича маълумотларимиз бойгани сари бартараф бўлиб бораверади.

Тасаввуф намояндалари, атоқли давлат ва маданият арбоблари ҳақидаги китобларда шундайин ривоятлар, ҳикоятлар ҳар қадамда учрайди ва уларни бу китоблар мундоқ экан, деб маънавиятимиз хазинасига ўгай билмок кўпда маъкул эмас.

Ушбунга таъкидламок истардик: китобларимизда учрайдиган ёки халқ орасида айтиб келинадиган ривоятлар, ҳикоятлар ҳам қалб мулкимизнинг киймати баланд, шундоқ экан, ҳаргиз эҳтиёт қилиб асрашимиз даркор. Бир қисми бўлади, уларнинг кўпчилигида теран ва кўркам фалсафа, ҳикмат бор, хужжат талаб этмай, тафаккур билан, қалб билан англаб етиладиган ҳақиқат бор. Халқнинг руҳи бор.

Алқисса. Улвинажод аллома Исҳоқхон Ибратнинг «Яссавия» тарикатига мансубияти, бу тарикатнинг йирик пешволаридан бири сифатида «эшон», «пир» дея эъзозлангани, ўзининг кўп миқдорли муридларига, мухлисларига эга бўлганлиги, кароматлари ҳақида билганларимиз ҳам ё ривоятларга ёки наслнинг бугунги вакиллари ҳамда қози домлани билган-кўрган кишиларнинг фарзандлари, яқинлари, яхши танишлари томонидан жуда эъзозлаб асраб келинаётган оғзаки ҳикояларга асосланган.

Булардан маълум бўладики, Ибрат жанобимиз бағоят мушкул, мураккаб, хавфли-хатарли замонда яшаганларига қарамай, бу насл зиммасига мукаддас бурчни, вазифани собитқадамлик ила бажаришни унутмаганлар.

Мулла Кудинг кишлоғидаги қабристон афтидан айнан Ибрат домланинг аждодлари келиб ўрнашгандан эшонлар, пирларнинг манзилига айланган, чамаси шундан кейин бу ерни «Хилват» деб атаётганлар. Сабаби, бу ерда то қирқтагача хилватхона бўлган, буларда ҳам толибларга, солиқларга сабоқ берилган, ҳам хилват ўтирилган, деган гаплар бор. «Жунайдуллоҳ хожадан кўп кишилар таълими тариқатда баҳраманд бўлдилар, – деб ёзганлар Исҳоқхон Ибрат. – Ушбу киши мазкур Қозоққўрғонга «Хилватхона» бино қилдилар».

Маълумки, хилватда ўтириш тариқатнинг шартларидан бири ҳисобланади. Бундай чоғларда солиқ тариқатнинг «Варъа», «Фақр», «Сабр» «Таваккул» ва ўзга мақомларини эгаллайди.

Қирқта хилватхона мавжудлиги бу ерда ўз вақтида «Яссавия» тариқатнинг, маърифат ва камолотнинг йирик мактаби фаолият кўрсатгани исботидир. Ибрат эшон авлодларининг гувоҳлик беришларича, уларнинг аждодлари, жумладан, Исҳоқхон тўранинг ўзлари ҳам бу ерда бот-бот хилват ўтириш одатларини унутмаганлар.

Тўрақўрғонлик Усмонхон қорининг ҳикоялари ҳам бу гапларни тасдиқлайди:

«Оталари Жунайдуллоҳон, акалари Отоуллоҳ хожа, жиянлари Суннатиллоҳ, сўнг қози домланинг ўзлари ҳам Мулла Кудингда қирк кунлаб чилла ўтиришар, чиққанларидан кейин «чилла оши» деб катта бир молни суйишиб, эл юртга эҳсон қилишар, бевабечораларга тарқатишар экан.

Бу ерда, шунингдек, зикр мажлислари ҳам ўтказилган, деган маълумотлар бор.

Наманган шаҳри ва Тўрақўрғонга яқин Қосонсой, Чуст, Хонобод, Тошбулоқ, Дамбоғ, Ғалча каби қишлоқлардан ташқари Ибрат эшоннинг Шаҳрихон, Олтинқўл томонларда ҳам ихлосмандлари бўлганлиги айтадилар.

Яна Нўъмонжон Мехмоновдан эшитамиз. Дарвоқе, Исҳоқхон тўранинг бу чеваралари Шаҳрихонда яшайдилар.

- Мен маҳалладаги саксон, тўқсон, юзнинг тепасидаги бутун (ҳамма) оқсоқоллар билан гаплашганман ва оппоқдадамиз ҳақида ҳеч бир қаршилик гап эшитган эмасман. Эшон бува келардилар,

бизга панду насихат қилардилар, кўп чигал масалаларни ечиб бериб кетардилар, дейишган. Ҳар гал борганларида Шаҳрихон, Олтинкўл, Ҳаққулобод томонлардан барча уламолар тўпланиб, катта мажлислар бўлар экан, яхши ширин масалаи масиоллардан маъвозалар қилиб берар эканлар.

Эргашхўжа Ҳамидулла хўжа ўғли дейди:

– Қози домла Мулла Кудингга тез-тез келиб турар эканлар. У зотни Хўжақишлоқ, Тошбулоқ, Бешкапа томонлардаги мухлислари, муридлари шодиёна билан кутиб олар экан. Улар топган-тутганлари, асраб юрганларини чин кўнгилдан чиқариб, муҳаббат ва ихлос рамзи сифатида тўрамга тухфа қиладилар. У эса тўпланган мухимотларни ночор кишиларга бўлиб берар, тайёрланган овқатларни ҳам мухтожларга тарқатишни буюрар экан.

У киши диний мавзулар қатори тўпланганларга жаҳон тараққиётига оид мавзулардан ҳам гапириб, ҳаммани ўқишга, замонга хос ҳунарларни ўрганишга даъват қилганлар. Сўнгра китобхонлик бўлар экан.

Вайл бўлсин жаҳолатга!

Аввалроқ қайд этганимиздек, Чор ҳукумати ҳар тугул бағрикенгроқ экан, империянинг турли ўлкаларида тинчликни сақлашни ўйлаб, балки улкан салтанатнинг мустаҳкам ўрнашиб, чуқурроқ илдиз отиб олишини кўзлаб, кўп ўринларда мураса йўлини тутган экан.

Большевиклар ҳокимиятни олишлари билан ўзларига муҳолиф бўлган, яна кўп ўтмай эса, муҳолиф бўлиши мумкин дея гумон қилинган ҳар қандай сиёсий кучни йўқ қилдилар, фирқалар, уюшмалар тақиқланди, уларнинг фаоллари жисмонан йўқ қилинди ёки хорижга қочиб қутулди. Газеталар, жаридалар ёпилди, буларнинг мафқурасига зид фикр битилган китоблар жоҳилиятнинг осмонга ўрлаган гулханларида ёкилди.

Дин халқ онгини заҳарлайдиган қора дори, афъюн деб эълон қилинди, кимки бу жоҳил ҳукуматга ёкмас эди —»халқ душмани» эди.

Бу беномус, бешафқат, иймонсиз, қон тўкиб, қон ичар тузумнинг ўз сиёсатини ҳар на тарийк билан юргизиш, масалан, халқимизнинг навбатдаги кўзга кўринган, фахрланиб юрилган севимли, ёрқин намоянчасини ўртадан кўтариш учун баъзан

қандайин куракда турмайдиган сабаблар ўйлаб тоғгани, йўқ ердаги гуноҳларни қоғозга тупиргилаб ёпиштиргани хақида кўп ўқигансиз, эшитганингиз ундан кам эмас.

«Буларнинг асл мақсади, – деб надомат чекканлар Алихонтўра Соғуний, – бутун дунёга динсизлик тарқатиш, ўзларининг жирканч, сассиқ тузумларини ўрнатиш бўлганликдан, бутун ишларини ўзларининг бузук сиёсатларига боғлаб, ҳар нарса коммунистлар раҳбарлиги остидагина бўлиши мажбурий равишда шарт қилинмишдир.»

Бевосита мухтарам Ибрат домламининг ўзи хақида гапирсак, устозларнинг айтишларича, у 1917 йилги «инқилоб»ни яхши ниятлар, чўнг- чўнг умидлар билан кутиб олган, балки мазкур тўнтариш бошида турганлар ростдан ҳам адолат ўрнатар, юз бераётган ҳақсизликларга чек қўяр деган фикрларга борган. Дастлабки йиллари у ўзининг маърифий-маданий соҳадаги ҳаракатларини давом этдиради: 1918 йилда Тўрақўрғонда, 1919 йилда Наманганда (буниси хотин-қизлар учун очилган эди) мактаблар ташкил этади. 1920 йили саводсизликни тугатиш бўйича яна бир мактабга асос солади. Бироқ кўп ўтмай шўро тузумининг қатағон сиёсати омонсиз бир муҳосара тариқасида халқимиз ва унинг Ибрат ҳазратларига ўхшаган сиймолари атрофини кунба-кун мустаҳкамроқ сиқиб кела бошлади. Кўзга кўринган кишилардан анча-мунчаси неча йилдирки тинмаётган алғов-далғовларда ҳалок бўлдилар. Чет элларга бош олиб кетганлар, ватан гадоси бўлганлар, кафан гадоси бўлганлар кўп.

Қозилик институти тугатилди, демак, Ибрат домла ишсиз қолдилар. Бадғумон ҳукумат «Гулбоғ»да турли давраларни ташкил этишни ҳам, муридлар, мухлисларнинг турли манзилларда уюштириладиган анжуманларини ҳам тақиклаб қўйган бўлса ажаб эмас. Унинг мақолалари эълон қилинадиган газеталар ҳам «тақат» ёпилган. Хусусий мулкчиликка қарши ҳужум бошлангач, босмаҳона ҳам мусодара қилинган, давлат ихтиёрига олингани турган гап.

«Исҳоқхон Ибрат ҳаётининг сўнгги йиллари анча таҳликали ўтди,» – деб айтилади Улуғбек Долимовнинг китобида. – Биринчидан, қарилик, иккинчидан, 1935 йилдан эътиборан у ҳамма лавозимлардан озод қилинган, қарилик нафақаси ҳам тайинламаган эди. Бунинг устига маҳаллий ҳукумат маъмурияти унга ишончсизлик билан қарар эди. Ибратнинг боши устида ҳам қатағон булутлари қуюқлашиб бормоқда эди.»

Гавхар хазинасининг тақдири

Ибрат домланинг пок дилу покнажоду поктийнату покқадам боболари, сўнгра ўзлари жамлаган кутубхонанинг қисмати не кечди? Улуғбек аканинг хозиргина тилга олинган рисоласида Исҳоқхон тўранинг шогирди Мулла Искандар Охунд Абдувахоб ўғлининг хотиралари келтирган. Уларга кўра, бир кори бад юз беришини ҳис этган устоз аллома хазинанинг ичидан юзга яқин «нозикрок» яъни ҳукуматнинг гумашталарига, айниқса, ёқмаслиги аниқланган китобларни ажратиб берганлар ва бу китоблар «Гулбоғ»даги уйнинг девори орасига яширилган. 1963 йилга келиб эса, Улуғбек Долимов, Мулла Искандар ва Исҳоқхон тўранинг фарзанди, раҳматли Ротибхон акалар биргаликда шу жойни очиб, китобларни олишган. Маълум бўлишича, хазинанинг ушбу жойга беркитиб, асралган қисми анча яхши сақланган экан.

Нўъмонжон Меҳмоновнинг ота-боболаридан эшитганлари:

- Жуда кўп китоб бўлган. Яширилганидан ташқари бир от арава тўла китобни қамалган кунлари олиб кетишган. Яна бир қанчаси ғишт хумдоннинг ичига ташлаб юборилган. Хор қилишган, не тил билан айтай, оёк ости қилишган, Тўрақўрғон трактор таъмир заводи ўрнида ички ишлар идораси бўлган экан, ўша ерга олиб бориб, бу гавхарлар, кўзнинг қорачиғидай қимматбаҳо бойликлар йўқ қилинган: ё ёкиб юборилган, ё кўмиб ташланган. Опоқдадамизни аввал ана шу идорага олиб боришиб, кейин Андижон турмасига жўнатганлар.

Эргашхўжа ака эса шундай қўшимча қилдилар:

- Катта хазина бўлган. 1937 йилда бир қисмини топиб кетиб, гумдон қилишган. Лекин яна бир қисми қолган, битта хонага – балки кутубхона бўлиб турган хонадир, жам қилиниб, устидан кулф урилган-да, муҳрлаб қўйилган ва шу ҳолатда ўн йил турган.

Тасаввур қилинг: бу орада ўтган сангин йиллар давомида ташландиқ бино ёмғир, қор ва бошқа таъсирлар оқибатида нураган, чўккан, мунғайиб қолган. Китобларнинг ҳолати ҳаминқадар: тобора яроқсиз ҳолга бориб, тупрокка, чанга, лойга беланиб ётибди. У пайтларга келиб, имлойимиз икки бор алмашган, эски ўзбек ёзувини таниганлар кам, танисалар ҳам юрак бетлаб уйда сақламайдилар, ўқишга ботинмайдилар. Юрақларнинг устида 37 йилнинг қора кўланкаси муаллақ турибди.

Бино қаровсиз бўлгани учун шумтака болалар дерзани синдириб бу ерга тушиб, китобларни олиб чиқишга, ўйнашга

ўрганадилар. Суратлари бўлса, йиртиб оладилар, қолган қисмини йиртиб иргитиб ўйнайдилар. Ташлаб юборадилар. Сўнгра, майда ўғрилар ўрганишади, булар китоблар орасида омон қолганларини олиб, одамани топиб, сотишади. Шу зайил, милиция караса, унда-бунда одамларнинг қўлида «эскича» китоблар пайдо бўлаяпти. Сўра-суриштирувлар бошланади. Қаттиқ бир тозалов қилишади, ўшанда ҳам Ибрат домла хонадони, ҳам бутун халқнинг мулки бўлган хазинадаги қолган-қутган бойлигини ҳам олиб бориб, Тўрақўрғондаги қишлоқ хўжалиги техникалари корхонаси яқинидаги жарликка ташлайдилар ва устига тупроқ тортиб юборадилар.

Ахли замона ҳосид, қори замона фосид,
Бозори дил қосид, маълум ҳоли фозил.

Шундай бир воқеа ҳам юз берган.

Китобларни олгита қанор қошга солиниб, «Студобеккер» деган мошинага юкланган экан. Шунда калинроқ бир китоб қайта-қайта ерга тушиб кетаверган. Охири навқарлардан бири: «Ну, его!» деб ҳалиги гавҳарни бир четга тепиб юборган экан. Ўша китоб Абулқосим Фирдавсийнинг Тошкент босмаҳонларидан бирида чоп этилган буюк «Шоҳнома» асари экан, қолиб кетади.

Усмонхон қорининг ҳам балоқаш китоблар ҳақида ҳикояси бор:

«Китобларни ёкиладиган вақтда Абдуффатоҳ ака деган давлатнинг ишларига аралашиб юрган бир киши Бойдада қори ака деган танишимизга (у маҳаллар 14-15 яшар эканлар):

- Ҳой Бойдада! Сеням отанг бир вақтлар ўқитган эди. Мана бу китоблардан ол! – деб айтибди.

Нима хаёлга борган, ким билади ҳозир. Бойдада қори бориб қараганларида, битта китобнинг муқоваси кўзларига жуда чиройли кўринган экан. Шуни кўтариб, қочиб кетаверганлар.

Шу гавҳар замонлар оша сақланиб қолган. Вақти келиб, Туроб қори исмли илми кучлироқ кишига кўрсатсалар:

- Ие, Бойдадавой! Бу Исҳоқхон Ибратимизнинг «Жомеъул хутут» деган китоблари-ку! – деб аниқлаб берадилар. Охири, шу асар менга тегди, мендан бир киши сўраб олиб кетди, охир-оқибат ушбу асар қўлдан қўлга ўтиб, наманганлик Исҳоқ маҳдум исмли домлоийи ширын бир инсоннинг қўлларида муқим бўлиб қолди.

Исҳоқ Махдум Мулла Сотти ўгли машхур аллома Исмоил Махдумга ука бўладилар. Бу табаррук зот Бухорода Мир Араб мадрасасини битиргач, қатор масжидларда имомлик қилганлар. Наманганда Мулла Қирғиз мадрасаси эшик очгач, бу ерда илм толибларига сабоқ берганлар. Исҳоқ махдум маърифат жўяндаси олим, таъб назми нозик шоир, муаррих сифатида ҳам фаолият юритганлар, фикх, ислом тарихига оид бир неча асарлари бор, шунингдек, «Тарихи Намангон» деб номланган яна бир китобнинг ҳам муаллифидир.

Исҳоқхон Ибрат бадий ижодининг асосий қисмини ўзида жам этган икки девон «Олиб бор, ёқ, кўм, йўқот!» замонларида бой берилган. Бу ҳақда шоирнинг кенжа ўгли Ротибхон аканинг хотира дафтарыда шундай дейилган:

«1937 йил 10 февралда дадамларни хибсга олишган. Шу билан бирга қиблагохимизнинг эллик йиллик ижодлари самараси бўлган иккита девон ҳам олиб кетилган. Бундан ташқари яна икки қоп кўлёмани ҳам қўйишмади. Буларни қанча қидиришимизга қарамай, тақдири номаълум бўлиб турибди.

Мана шу дурдоналарни излаб топишда бутун Ўзбекистондаги зиёлилардан, айниқса, журналистлардан ёрдам беришларини сўрайман. Шояд, девонлар топилса, чоп этилса ва халқимизнинг кўлига етиб борса! Кўлёмалар Наманган ёки Андижондаги махсус идораларнинг архивида бўлиши керак».

Видо кунлари

Сухбатлашганимиз мухтарам инсонларнинг хотира ҳикоялари асосида эъзозлик тўранинг хибсга олиниш кундаги воқеаларни тасаввурда жонлаштиришга ҳаракат қилдик.

Усмонхон қори айтдилар: «Ибратнинг масжидлари бор – ҳовлиларининг рўпарасида. Бугун ҳам саломат. Юз берадиган қори бадни худойи таоло қалбларига солиб турган бўлса керакки, намози шомни ўқигандан кейин ҳамма билан рози-ризолик тилашадилар: «Биродарлар, энди, насиб бўлса, дийдор қийматга қолаяпти. Ҳушёр бўлсаларинг сизларнинг фойдаларинг. Бу ёғи энди хайр-маъзур».

Шундоқ деб уйга кириб кетадилар.

Хуфтон намозига таҳорат олиб турганларида дарвоза таққилайди. Шунда тўрам:

– Келавер энди, келавер. Иш пишди, – деган эканлар.

Исҳоқхон эшон тўнғич фарзандлари Аббосхон тўра билан бир ҳовлида яшган. Аввал шу Аббосхон тўрани хибсга олиб, Андижондаги «611 почта яшиги» деган манзилда жойлашган турмага қамайдилар. Бир ҳафта ўтгач, Ибрат домлани олиб кетгани келишади. Шуни айтиш керакки, ўқимишли, такводор, аждодлари ва улуғ қиблагҳоҳига хос аксар фазилатларни ўз шахсиятида жам этган, кароматли эшон мақомини топган Аббосхон тўра деган битта инсон ўша-ўша бедарак кетган, камалгани ҳақида ҳужжат бор, кейинги тақдири ҳақида бирорта ҳужжат сақланган эмас, бутун бошли одамдан ҳеч асар қолмаганига ҳайрат, ҳасрат ва таассуфлар билан тўлади кишининг кўнгли.

Ҳалигилар кириб, ҳовлини тити-питини чиқариб, тинтув қилапти, ҳамма нарса оёқости бўлиб ётибди, очиқ зўравонлик, ҳақсизлик рўй бериб турибди, яна мазах қилгандай дер эмишларки:

– Сизга бирор бир даъвойимиз йўқ. Бориб ўғлингизни бир кўрасиз-да, қайтиб келаверасиз.

Китоблар юклангач, домлани ҳам шу уловга чиқаришган, у киши ўтириб, оёқларини кўрпача билан ўраб олганлар.

Исҳоқхон тўранинг Фарғона шахрида яшайдиган авлоди Дилором Меҳмононова шундай хикоя қиладилар:

- Аббосхон опоқдадамнинг ўғиллари Рашодхон тоғамизнинг айтишларича, Исҳоқхон тўра бобомиз қамоққа олинадиган кунлари катта дошқозонда мошқичири пиширишни буюрганлар. Таом тарқатилиб, тановул қилинган, у зот ёру биродарлар, хеш-акрабо, кўни-кўшнилар билан видолашадилар:

– Менинг тақдиримга шу битилган. Энди, бир гап: ўзингизни эҳтиёт қилиш учун болаларингиз, оилангизни бу таҳликали кунлардан соғ-саломат олиб чиқиб кетиш учун мени танимаيمان, десангиз ҳам майли... Хонадоним аҳлига, авлодларимга эса Аллоҳ таолодан сабру тўзим тилайман.

Яна шундай бир гап ҳам айтилган дейдилар:

- Қабрим Андижонда бўлади... Бироқ, кўрқаманки, фарзандларим уни топа олармикинлар.

Авлодларининг хотираларига қараганда, кексайиб қолган, соғлиги ҳам унча мустаҳкам бўлмаган Исҳоқхон тўра Андижон турмасида нари борса бир ҳафта-ўн кун ўтирганлар, холос. Шунда ҳам бу зотнинг суврати ва сийрати, ўзини тутуши, заковати, такводорлигини кўрган айрим мутасаддилар, хизматчилар яхши муомилада бўлганлар, чойларидан хабар олиб, таҳоратга сув иситиб

бериб турганлар. Такдирнинг такососи билан шундоқ жойларга тушиб қолган бу кишининг оддий одам эмаслигини, бир улуғ сиймо эканлигига тамизлари етган.

Ҳибсхонада Исоқхон тўрага уч киши ҳамхона бўлганини айтадилар: Мулла Кудинг қишлоғидан Зарифбой овчи, қуймозорлик Абдусалом деган кишининг отаси ва яна кимдир. Биз ушбу рисолага маълумот тўплаб юрган вақтимизда Зарифбой овчининг фарзанди Шаҳобиддин ота тўқсон ёшларга бориб қолгандилар. Шу киши қиблағоҳларидан олиб қолган хотираларга суяниб айтадиларки, вафотларидан икки-уч кун аввал Ибрат домла буларга айтган эканлар:

- Энди Сизлар кетасизлар... Сабаби, сизларнинг ҳеч бир айбингиз йўқ. Мен эса қоламан.

Овчининг ундоқ эмас, сизнинг нима айбингиз бўларди, илм билан, ижод билан умр ўтқизган олим одам бўлсангиз, қабилидаги гапларига маънос кулимсираб қўя қолганлар.

У киши олами фонийни тарк этаётганларини ўша кун кечкурун турма хизматчиларидан бири кириб айтади:

- Тайёргарлигингни кўр! Эртага отиладиган бўлдинг! Этап эртага, этап!

Исоқхон Тўра хотиржам жавоб берадилар:

- Менинг этапим тайёр.

Тонгга етмайдилар, айна тун қуюқлашган чоғи узиладилар. Ҳамхоналари «шак-шак» қалтираб, бу ҳақда мутасаддиларга шошилиш хабар қилишади.

- Ундай бўлса, чиқиб, турма деворининг ёнидан қабр қазинглар. Кузатиб қўйинглар, -дея изн беради бошлиқ.

Яна Нўъмонжон акага сўз берайлик:

- Ўша турмада катогон йиллари ишлаганларни сўраб-суриштириб, уйларига борганман. Шунда бир одам айтган: - Ука, деган, мен бу соҳада эллик тўрт йил хизмат қилдим. «Ичкари»да нималар бўлганини айтиш мумкин эмас бизларга. Қасамёд қилганмиз. Лекин ҳозир «омон-омон» замонлар бўлиб турибди, у вақтларда юргизилган сиёсат қораланди. Бунинг устига, опоқдадангиз бошқача, авлиё одам эдилар. Аслида, у пайтлар замон тошдан қаттиқ, қаҳратондан совуқ эди. Сиёсий маҳбусларга шафқат қилиш деган нарса бўлган эмас. «Враг» дейилдими - тамом, беш-олтитасини «яма»нинг олдига қўйиб, отиб, кўмиб ташланаверган. Лекин турманинг начальниги Исоқхон тўранинг улуғ одамлигини тушуниб, ҳайикқан. Ўзига бирор зиён-заҳмат

етишидан кўрққан. Шундоқ одамни хор қилиб бўлмайди, ўзимиз жанозасини ўқиб, қабрга қўямиз, деган.»

Шундан кейин, тунги соат 2-3 ларда турманинг орқасидаги қабристонга олиб чиқиб, ўша деворга яқин жойга бобомизни дафн қилганлар. У ерлар кейинчалик текисланиб кетади, 70-йилларда ҳам очик ер эди. Сўнгра троллейбус парки бўлди, уч-тўрт минг аҳоли кўчиб чиқиб, жойлашиб кетди.

Шоир қилган башорат ўнгидан келади, фарзандлари, авлодлари ҳар қанча саъй-кўшиш этмасинлар, азиз боболари қабрини топа олмайдилар.

Устоз аллома руҳан толиққан эди...

Янги тузум билан боғлиқ умидларнинг аллақачонок саробга айлангани, зойил қилинганидан... Юрт боғидаги баланд, кўркем дарахтларнинг бирин-кетин қулаётганидан... Халқининг бош эгиб, саросимада, кўркемда, «тик» этса дарвозага қараб яшаётганидан...

Яна бир хил кишиларнинг қибла қаёқдалигини унутиб, Кремль томонга астойдил сажда қилаётганидан... Кўнглига тўлиб-тошган нафрат ва ғазабни, исён ва меҳрни, тилак ва йўл-йўриқни очик изҳор этмок имкони қолмаганидан пурғам эди.

Гуссаларнинг қалин қуршовида эди. Бағри-дили тах-батах қон эди.

Маълумдирки, агар нафрат, ғам, ҳасрат тилга келса-ю, изҳор этилмаса ва ичкарига – юракнинг устига қайта йиқилса, хароб қилади юракни, адоий тамом қилади.

Буларнинг бари у зотни вақти видога яқинлаштирган, албатта.

Чун қўлим бирла оёғим боғламоқ хожат эмас,
Мен ўлимга розудирман, тургани тоқат эмас, -

деганлар ҳасти Машрабимиз.

Биз бу мухтасар рисола «Ибрат яратган боғ» деб атадик. Исҳоқхон тўра боғ – «Гулбоғ» барпо этганларидан бўлак, у киши томонидан қилиб улгурилган барча улуг аъмолларни, эзгу ишларни ҳам халқимизнинг маънавияти, маърифати боғида, боғидагина эмас, қалбида, руҳида кўкартирилган дарахтлар дейиш, яна бу ёрқин сиймо барпо этган катта боғнинг жузвлари деб аташ мумкин.

Кўрдикки, шўро тузуми у киши бошлаган эзгу ишларни чек қўйишга, йўқотишга ҳаракат қилди. Айнан боғнинг ўзи ҳақида гапирсак, шунча хавас, яхши ният, саъй-ҳаракат билан бутун

дунёдан ноёб кўчатларни олиб келиб, яратилган бу чаманзор домла ўтганларидан кейин бора-бора қаровсиз ҳолга келди. Афтидан, «халқ душмани» асос солган, яшаган, турли-турли илмий-маърифий тадбирлар, нафис мажлислар ўтказилган чаман ҳам зарarli эди.

Ваҳоланки, немис фашистлари билан бўлган уруш даврида фронтдаги жангчиларга шу боғнинг қуритилган ўрик ва бошқа хил меваларининг қоқи жўнатилган. Очарчилик қаҳри забтига олганда ҳам кўпчиликни шу боғ ўлимдан асраб қолган: анор, олма, ёнғоқ, бодом каби қишда сакласа бўладиган меваларни муҳтож кишиларга бўлиб бериб турилган. Бироқ вақт-замон ўтиши билан боғнинг ўзи жиддий эътибор ва парваришга муҳтож бўлиб қолганда уни саклаб қолишга ё урушдан кейинги такчиллик, камхаржлик имкон бермаган ёки «душман»дан қолган боғни яна сайргоҳ-томошагоҳ қилгани маҳаллий раҳбарларнинг журъати етмаган.

1960 йилларга келиб, боғ давлат томонидан ҳовли-жой учун бўлиб берилди. Бундан олдинроқ бўлса керак – дарахларни кесадилар, мола босадиган хода қиладилар, молхона биносига устун қиладилар.

Камина ҳам китобларда, хотираларда таърифи-тавсифи келтирилган ушбу чаман ўрнини кўргани борган эдим. Кимдир юртини боғ қилар экан, бўстон этар экан, кимдир юрт бағрини доғ қилар экан, вайрон қилар экан. Турли таърифлар тасаввуримда пайдо этган афсонавий боғдан айрим белгиларни ҳисобга олмаганда ҳеч нарса қолмаганди. Дарвозанинг кўркам устунлари ғариб бир ахволда, ўзи йўқ, оддий эшик қуриб қўйибдилар.

Фавворанинг кунгираси, айланаси бор, ўзи йўқ, яъни кўзи бору қорачиғи йўқ, ўйиб олинган...

Исҳоқхон тўранинг фарзандлари, набиралари бошига ҳам кўп кўргиликлар тушди. Ота камалгандан кейин ҳам у кишининг фарзандлари, қариндош-уруғларининг хонадонида тинтувлар, сўроқ-саволлар, дўқ-пўписа қилиб, қўлга илинган нарсани кўтариб кетишлар тўхтагани йўқ. Мактабга кетаётган Ротибхонни «душманнинг ўғли» деб тошбўрон қилдилар. Қизларини урушиб-сўкиб, даредан чиқарилиб юборилган ҳолатлар кўп бўлди. Ротибхон ака улғайгач, бузруквори қабрини қидира-қидира касалликка чалинди ва нисбатан ёш вафот этди.

– Оналаримиз йиғлай-йиғлай армон билан ўтиб кетишди, – дейди Жамилахон. – Опоқдадамизнинг қабрини кучоқлаб кўнгилни бўшатай дейишса, қайга қўйилганларини билмайдилар...

Мустакилликдан кейин Тошкентда «Шахидлар хотираси» мажмуаси ташкил этилди-ю, очилиш маросимига катагон қурбонларининг авлодлари қаторида мени ҳам тақлиф қилишди. Ислоҳ Каримов бу маросимда нутқ сўзлар экан, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпондан кейин учинчи бўлиб опоқдадамларнинг исмларини тилга олдилар. Олдинги қаторда тургандим. Ибрат деганларида ҳеч ўзимни тутолмадим, роса йиғладим.

Ажаб буқим, ўргимчаклар тўримга
Илинтирдим куёшни деб ўйлайверар.

Бундай иддаолар беҳудадир. Ёлгоннинг умри қисқа... Пойдевори ёлгон бўлган тузумнинг биноси йиқилди. Бирок мустабид тузумнинг Исҳоқхон Ибрат ва у билан замондош бўлган атоқли маърифатпарварларнинг, миллатимиз пешволарининг эзгулик йўлида қилган ҳаракатларини, ватанимиз, халқимиз олдидаги хизматларини йўққа чиқариш йўлидаги ҳамма уринишлари беҳуда кетди. Аввало, халқ бу инсонларни унутгани йўқ, кимдандир бир яхшилик кўрса, умрбод ёдидан чиқармайдиган бу миллат ўзининг асл фарзандлари қилган шунча эзгу аъмолни унутар эканми?... Уларнинг асарлари қай йўсин билан бўлмасин мутолаа қилиб келинди, улар ҳақидаги ҳикоятлар, хотиралар авлоддан-авлодга ўтиб, эҳтиром ила айтиб юрилди.

Истиклолимизнинг дастлабки кунлариданок Ўзбекистон раҳбарияти бошқа муҳим ишлар қатори ана шу зотларнинг номларини улуглаш, илмий-ижодий-ижтимоий фаолиятларини ўрганиш ва кенг тарғиб қилишни йўлга қўйди.

Исҳоқхон Ибрат сингари азизларнинг эзгулик йўлидаги барча саъй-ҳаракатлари, миллий маънавият заминида кўкартирган боғлари то шу халқ бор экан, то бу халқ ва бутун жаҳоннинг маънавияти бор экан, ширин самаралар беришдан тўхтамайди.

«Бу улуг маърифатпарвар инсон кўлаб илмий, педагогик ҳамда бадий асарлар яратган Ўз қишлоғида янги мактаб ва кутубхона очган, аҳоли учун зарур замонавий боғ барпо қилган. Ҳозиргача гоят ноёб ҳисобланадиган олти тилли лугат яратиб, ўз босмахонасида чоп эттирган».

Ш.Ш.МИРЗИЁЕВ

МАҚОЛАЛАР

ИБРАТ ИЗЛАРИДАН

Расулбек УММАТОВ,
муस्ताкил тадқиқотчи.

Ушбу илмий-оммабон мақолада тарихимиздан жадидлар номи билан ўрин олган маърифатпарвар авлоднинг пешқадам вакилларидан бўлмиш Исҳоқхон Ибрatнинг эзгу ишлари қаламга олинган. Ул зот қолдирган бебаҳо ижодий мероснинг тарихий, ижтимоий-сиёсий, адабий-маънавий аҳамияти ва ул зотнинг фожиона қисмати ишончли манбаларга, алалхусус, муаллифнинг жиддий изланишлари натижасида қўлга киритилган оҳорли маълумотларга асосланган ҳолда ёритилган.

СЎЗ БОШИ

Ватан онадай азиз ва танҳодир. Ҳадиси шарифда уктирилганидек, Ватан севгиси иймонга баробар. Ўзбек халқи, Ўзбек давлатчилиги тарихи минг-минг йиллик мозийга эга. Ватанни севиш аслида ундан шунчаки қувониш, ғурурланиш эмас, уни англамок, уни яшнатмок, унинг учун курашмоқдан иборат. Ватан муҳаббатини ва иймонни ҳеч ким, ҳеч қачон тортиб ололмайд.

Тўмарис момо ва Амир Темур бободан мерос Ватан озодлиги ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмида бой берилган бўлса-да, Ватан ишки қонда ва жонда қолди, у оталардан болаларга ўтаверди. Қонда ва жонда мангу яшайдиган ана шу ишқ XIX асрнинг 60-йилларидаёқ уйғониб, яқин тарихимиздаги миллий уйғониш даври бошланган эди. У замоннинг пешқадам зиёлилари ўз олдига қўйган етакчи мақсад – муस्ताкиллик учун кураш бўлгани аён ҳақиқат. Алалхусус, жадидлар номи билан тарихга кирган бугун бир авлод бу борада кўп изландилар. Уларнинг бу саъй-ҳаракатлари жасорат деб номланишга мутлақо муносибдир. Маърифатни ва ҳур фикрни қурол қилган ўша отахонларимиз Истиқлолнинг, бугунги дориломон кунларнинг орзуси йўлида жон фидо этгандилар.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти алоҳида эътироф қилганидек, «Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавваркори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрat, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарвар, фидойи инсонларнинг ўз шахсий манфаати,

хузур-халоватидан кечиб, эл-улус манфаати, юртимизни тараккий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишлари авлодлар хотирасидан асло ўчмайди» («Юксак маънавият – энгилмас куч», 2008 йил).

Шу биргина жумлада бутун бир тарих, китобларга тенг мазмун ва огоҳликка даъват бор. Зеро, 1991 йили қўлга киритилган Истиклол осонликча келиб қолган эмас. Унинг учун ўн йиллаб конлар тўкилган, юзлаб отахонларимиз чоризм ва сталинизм кундасига бош қўйишган. Мустақиллик бизни хотиржамликка эмас, хушёрликка чорлайди. Лоқайд ва бепарво бўлишга ҳаққимиз йўқ. Негаки, «бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнынг кимлиги, асл киффаси сиз учун олдиндан маълум бўлади. Бирок лоқайд ва бепарво одамнинг киффасини бирданига билиб бўлмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди» («Юксак маънавият – энгилмас куч», 2008 йил).

Зотан, «халқимиз факат жисман эмас, руҳан ҳам уйғоқ бўлмоғи даркор. Рух бедорлигига унинг раҳбар раҳнамолари, олиму зиёлилари, барча фарзандлари масъулдир» (Ислом Каримов. «Истиклол ва маънавият», 1994 йил).

Ўзбекистон мустақиллик йўлидан юриб, ўзлигини топди ва буюк келажак сари дадил олға бормоқда. Айни чоғда тарихга, кечаги нурли ўтмишга, қайғули кунларга, кадриятларимизга, маънавиятга эътибор тобора кучаймоқда.

Жумладан, аждодларимиз бўлмиш алломалар, шоир-ёзувчиларнинг, миллий уйғониш даври намояндаларининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уларнинг маънавий меросини оммалаштириш, юбилейларини ўтказиш, асарларини чоп этиш давр талабига айланди.

Исҳоқхон Ибрат ҳаёти ва ижодини тадқиқ этиш бўйича бир қатор олимлар, хусусан, Улуғбек Долимов ва Нурбой Жабборов жиддий иш олиб боришгани яхши маълум. Бироқ миллий уйғониш даврида ва тарихимизда ўзига хос ўрин тутган бу сиймонинг бой мероси бутун бошли бир денгиздир, демакки, ибратшунослар олдидаги келгуси вазифалар ҳам оз эмас.

ИБРАТНИНГ АЖДОДЛАРИ ВА АВЛОДЛАР

Исҳоқхон тўра Жунайдуллахон тўра ўғли Ибрат 1862 йилда Наманган вилоятининг ҳозирги Тўрақўрғон туманидаги Сайрам қишлоғида дунёга келган. Исҳоқхон тўранинг отаси Жунайдуллахон тўра соҳибкор боғбонлардан бўлиб, «Ходим» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Онаси Хурибиби Жунайдуллахон тўранинг никоҳидаги икки аёлнинг бири эди. Хурибиби ойимнинг отаси Қорабош хожа билан Жунайдуллахон тўранинг отаси Суннатуллох хожа (вафоти – 1851 йил) ака-ука бўлишган, яъни эр-хотин амакивачча эдилар. Хурибиби ойим мактабдор бўлиб, ўз уйида қизларни ўқитган. Исҳоқхоннинг (Ибрат унинг адабий тахаллусидир) насл-насаби Аҳмад Яссавийга дахлдорлиги ҳақидаги ҳужжат (20 киши муҳр босган шажара) ҳозир ҳам сақланиб қолган. «Мазкур шажара узунлиги бир қулочдан ортиқроқ, эни эса 30–35 сантиметр хажмдаги махсус тайёрланган қоғозга битилган. Шажаранинг бошланиш қисми жимжимадор майда ўсимликсимон нақшлар билан рангдор қилиб зийнатланган. Шажаранинг тўрт ёнига бошдан-оёқ олтин ҳалли йўғон чизиклар ром шаклида чизилиб, улар орасига эса қора рангда хат ёзиш учун ингичка чизиклар тортилган ва шундан сўнг улар устига авлодлар шажараси номма-ном ёзиб жойлаштирилган. Исҳоқхон Ибрат мазкур шажарада ўз авлодларининг Туркистон томонлардан Наманган ҳудудларига келиб, Тўрақўрғон ва Муллакудинг мавзеларида жойлашиб қолганликлари ҳақида муфассал маълумот беради. Улар қуйидагича: «Назирхон хожа ўғиллари Неъматуллох хожадурлар. Аммо Неъматуллох хожа соҳиби кашфу каромат эдилар. Ҳазрат Султонул–Орифиндин (Хожа Аҳмад Яссавийдан) тарбият тонган. Аллох таоло иродаси ва арвоҳлар башорати билан Тўрақўрғон қарясида мутаваттин бўлдилар. Ҳокимлар Мулло Кудинг қарясида кўп ер назр қилди, анда хонақоҳ бино қилиб, ҳудожўйлик қилдилар. Охири вақтларида васият қилдилар: бизни ушбу ерга қўйунг, дедилар. Ул мавзеънинг отини Қозоққўрғон дерлар, анда мадфун бўлдилар. Неъматуллох хожанинг уч ўғиллари бор эди. Қорабош хожа, Кичкина хожа ва Суннатуллох хожа. Неъматуллох хожа ўз ҳаётликларида нисбатларини Суннатуллох хожа ўғилларига бердилар ва жойнишин қилдилар. Ул уч ўғиллари ҳам ўз атрофларида мадфун бўлдилар. Суннатуллох хожанинг

Ўғиллари Жунайдуллох хожадир. Бул киши яхши олим бўдилар ва Султон-ут-тариқат хожа Аҳмад Яссавийнинг хилватхоналарида етти хилват (чиллахоналарида етти марта чилла) ўлтурдилар. Бу ердан муршидлик насибаси инъом бўлди ва хилватга ижозатлик бўдилар. Жунайдуллох хожаининг Қорабош хожа қизидан бўлгон икки ўғиллари бор эди, бирини оти Исҳоқ хожа ва бирини оти Атауллох хожа эрди. Ушбулар Тўрақўрғон қарясида мутаваддин бўдилар» («Наманган туманининг ўтмиши ва бугуни» китоби, 1996 йил).

Манбашунос Аҳмад Убайдуллохнинг изланишлари яна шундан далолат берадики, «Муллакудинг қишлоғидан сал юқорироқда жойлашган кўхна қабристонда ётган мўътабар зотларнинг бири Исҳоқхон Ибратнинг катта бобоси, яна бири бобоси ва яна бириси туғишган иниси экан...» («Наманган туманининг ўтмиши ва бугуни», 1996 йил).

Буни қарангки, чорак асрча бурун тўрақўрғонлик тарихчи Бурхониддин ака Низомов Ибратнинг туғилган кунини ҳам аниқлади. У иттифоқо раҳматли Турсунбой Обидов билан Ибрат тўғрисида суҳбатлашиб қолади.

– Бир куни бувим Жунайдуллохон тўрамни йўқлаб чиқибдилар, – дейди Турсунбой Обидов ўшанда. – Наврўз байрами экан, бувим пишириб чиққан чалпак (зувалани юпка ёйиб, ёгда козуриладиган хамирли таом) тўранинг ўғиллари Исҳоқхонга ёқиб қолибди ва мактабди. Шунда Ҳурибиби ойим дебдиларки: - Ўзиям билгандай кепсиз-да, Исҳоқхон тўра ҳам чалпакни яхши кўради, ўзи ҳам Наврўз кунда туғилган. Ўша гап бувимнинг кулоқларида қолган ва ҳар Наврўзда чалпак пишириб, Ибрат домлани сийлашни қанда қилмасдилар. - Бугун тўрам туғилган кун, буни Ҳурибиби ойимнинг оғизларидан ўз кулоғим билан эшитганман, - дердилар.

Инчунин, Мавлоно Ибрат 21 март куни таваллуд топгандир.

Исҳоқхон тўра тахминан 1885 йилларда Ҳожалхонга уйланган. Бу никоҳдан Аббосхон, Ваққосхон, Фаёзхон исмли ўғиллар ва икки қиз – биринчиси, иккинчиси Парсудахон дунёга келган. Лекин Ҳожалхон вафот этади ва беш етимга она, хонадонга бека лозим бўлади.

Кейин Ибрат Офтобхон исмли аёлга уйланган. У уч қиз кўрган: Василахон, Турсунхон, Афидахон.

Ибратнинг Собирахонга уйланиши ҳам тақдир такозоси эди. Бу никоҳдан икки қиз –Зарифахон, Нафисахон ва бир ўғил Ротибхон дунёга келган (Ротибхон отаси қамалганда 13-14 яшар бўлган).

Хуллас, Ибрат тўрт ўғил, етти киз, жами ўн бир фарзанднинг отаси бўлган. Унинг болажонлиги шунчаликки, хиндистонлик бир етимни ўғил қилиб олиб келган, дейдилар.

Ибратнинг ҳамма фарзандлари оламдан ўтиб кетишди. Ҳозир неваралари, сон-саноксиз эваралари то бегоналаригача бор. Барчалари Ибратнинг шарофатли номи билан фахрланадилар. Уларнинг орасида унча-мунча шеър ёзадиганлари, созандалари бор. Масалан, раҳматли Ротибхон ака аккордеонни яхши чаларди, Нозимахон ва Жамилахон опалар шеър ёзишадди.

Нозимахон опанинг айтишича, Ротибхон ака ҳар йили фарзандларини Андижонга олиб бориб, Ибрат ҳибсда сақланган камокхонани кўрсатар, дуо-фотиҳа қилиб қайтаркан. Нозимахон опанинг қулоғига яна бир гап тушган: турма назоратчиси туш кўрибдики, одам жуда кўп эмиш, ҳамма оқ либосда бўлиб, оппок туя миниб олган. Шунча оломон оёқ-қўллари кишанбанд маҳбус Жунайдуллаев Исҳоқхонни бошига кўтариб, бардор-бардор килармиш...

Ибратнинг фарзандларига жуда оғир бўлган. Отаси қамалгач, тўнғич ўғил Аббосхон тўра ҳам ҳибсга олинган. Улар бир умр кўча-кўйда «қозивачча», «қулоквачча» деган ҳақоратларга нишон бўлиб ўтдилар. Бундай таҳқирлардан зада бўлган ибратзодалар ҳатто мактабга бора олмай қолишган экан. Бу ҳам етмагандай, Исҳоқхон Ибратнинг борки мулки, ер-суви, боғлари талон-тарож қилинади, қатта боғи ва ҳовлиси ҳар кимларга бўлиб берилади.

ИБРАТНИНГ ҲАЁТ ЙЎЛЛАРИ

Ибратнинг ўз иккорича, у беш йилда уч муаллимда ўқиб, вақти беҳуда кетгач, ахийри онаси Ҳурибибининг кизлар мактабида савод чиқаради ва икки йил отасидан хуснихат сабоғини олади. Сўнгра 1878-1886 йиллари Қўқондаги «Тунқатор» мадрасасида Муҳаммад Сиддиқ домла қўлида таҳсилани давом эттирди. Бу даврда у она тилидан ташқари рус, форс, араб тилларини ўрганди, бадийий ижодга қўл урди, Қўқон адабий мухитининг Муқимий, Фурқат, Мухйи, Завқий, Ҳазиний каби намоёндалари билан дўстлашди.

Эҳтимолдан холи эмаски, Ибратнинг фотографияга иштиёқи ҳам айни талабалик йилларида камолга етган. Бу тахминга тарихий ва мантиқий асос бор: Туркистон генерал-губернатори Кауфман топшириғига биноан, махсус альбомга суратлар олиш учун 1872 йилда фотограф Г. Кривцов Қўқонга келганди. Худоёрхон бу ишга

қизиқиб қолади, ўзи суратга тушади, аёнларини ҳам чакиради (амалдорларнинг айримлари бу ишни гуноҳ деб, ҳатто йиғлашган экан). Бердикул исмли қизиқувчан йигит Кривцов билан Тошкентга бориб, фотография сирларини ўрганади, августнинг охирларида икки фотоаппарат ва керакли ашёлар билан қайтади. 1872 йили «Туркестанские ведомости» газетаси ўзининг 29–31-сонида Қўқон хонлигида иккита фотография (бири Қўқонда, иккинчиси Андижонда) ишлаётгани ҳақида хабар берганди.

Тахминга асос бор деганимиз шундаки, Исҳоқхон Ибрат ёш, илмга чанқок, ўта қизиқувчан, фикр доираси кенг, ниҳоятда ғайратли, янгилик деса, ўзини томдан ташлайди. Шундай йигит фотография ишлаб турган Қўқонда таҳсил олади. «Туркестанские ведомости», «Туркистон вилоятининг газети», «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» каби маҳаллий нашрларни, олисдан келадиган «Таржимон», «Вақт» сингари газеталарни ўқийди ва ҳатто уларга ёзиб ҳам туради. Бинобарин, шу омиллардан хулоса қилинса, бизнингча, Ибратнинг Қўқондаги суратхона ишига қизиқмаслиги, водийнинг биринчи фотографи бўлмиш Бердикул деган йигит билан танишишга ошиқмаслиги асло мумкин ҳам эмас-да...

Мавлоно Ибрат беш йил Жидда, Кобул каби шаҳарларда, 1892–1896 йилларда Ҳиндистонда – Бомбей ва Калькуттада истиқомат қилди. Араб, хинд, инглиз тилларини ўрганди, бинобарин, унинг 7 та (11 та) тилни билганлигида лоф йўқ. Ибрат қаламига мансуб «Луғати ситта ал-сина» («Олти тилли луғат») ва «Жомеъ ул-хутут» («Хатлар мажмуи», 1912 йил) каби тилшуносликка оид асарлари бунинг исботидир.

Ҳиндистонга борғунига қадар Ибрат Европанинг бир қатор мамлакатларида, йирик шаҳарларида бўлади. Манбаларда Истанбул, София, Афина, Рим каби шаҳарлар тилга олинади. Оғзаки гапларга қараганда, Ибрат Францияга ҳам борганмиш. Сантур деган мусикали қутичани Парижда олган дейдилар, лекин сантурнинг айнан Париждан келтирилгани тасдиқланган эмас.

Ибратнинг таржимаи ҳоли ва сафар-саёҳатларига тааллуқли ривоятнамо тахминлар анчагина. Масалан, у кишининг етти марта ҳажга борганлиги ёки Рабиндранат Тагор билан учрашганлиги шулар қаторида. Бу гапларда ҳам ҳақиқат унсурлари борга ўхшайди. Чунки Исҳоқхон ҳожи тўққиз йил (1887–1896) сафарда юрган, тўрт йил (1892–1896) Ҳиндистонда яшаган. Тўққиз йил кема қатнови қулай денгиз бўйи мамлакатларида истиқомат қилиш

жараёнида етти марта хажга бориш мумкин эмасми? (У Бирма, Хитой ва Қашқар орқали 1896 йили ўз юртига қайтган).

Бу фикрга далил ўрнида қабул қилиш мумкин бўлган бошқа бир тарихни келтирамиз. Гулбаданбегим (Бобурнинг қизи, 1523–1603) 1576 йили ҳаж зиёратига отланади. Жияни Жалолиддин Муҳаммад Акбаршоҳ (Буюк Акбар, яъни Ҳумоюннинг ўғли, Бобурнинг набираси, 1542–1605) Ҳиндистон ҳукмдори эди. Акбаршоҳ рухсат қилиб, йўл харажатларини ва раҳнамони, кўрикчиларни тайинлайди, карвон денгиз бандаргоҳи Сурат шаҳри томон йўл олади. Гулбаданбегимнинг муборак сафардаги ҳамроҳлари: Ҳожибегим, (Ҳумоюннинг катта хотини), Бобурнинг канизаги Гулнора, Сарвақд исмли хонанда, Акбарнинг битта хотини, Аскарининг (Бобурнинг кенжа ўғли) Акбарни тарбиялаган беваси, Умми Гулсум (Гулбаданбегимнинг набираси). Хуллас, бунинг ҳикояси жуда узун. Қиссадан хиссани қисқа қиламиз: уларнинг сафари қарийб етти йил давом этади. Ҳожи оналар уч ярим йил Арабистонда яшайдилар ва Гулбаданбегим тўрт марта ҳаж қилган.

Энди бу ҳол билан Ибратнинг ҳолини таққослаймиз: Гулбаданбегим 45–50 ёшларда эди, ҳамма ҳамроҳлари аёллар, XVI асрда ҳали буғ машинали кемалар йўқ, денгиз қароқчилари сероб. Ибрат эса қирчиллама йигит, ёлғиз ўзи, пароходлар аллақачон ўйлаб топилган, электр ҳам бор ҳисоби, кемаларнинг тезлиги бир неча ҳисса ошиб кетган... Қирчиллама йигит дейишимизга асос бор: «Ибрат ўзининг «Луғати ситта ал-сина», «Жомеъ ул-хутут» ва «Тарихи Фарғона» асарларида ёзишича, 1887 йили, яъни 25 ёшида онасини Маккага, ҳаж зиёратига олиб боради. Бироқ онаизорига ўз ватанига қайтиб келиш насиб этмади. Ҳурибиби ойим Жидда шаҳрида ўпка шамоллашидан вафот этди» (Долимов У, Жабборов Н, «Исҳоқхон тўра Ибрат», 2005 йил).

Бу Ибратнинг биринчи марта ҳаж зиёратига борганлиги ҳақида далил. Бунини қарангки, Исҳоқхон Ибратнинг отаси Жунайдуллахон тўра ҳам ҳаж зиёратига кетаётиб, Арабистоннинг Зул-Хулайфа деган жойида вафот этган ва ўша ерга дафн этилган. Бу ҳақда Ибрат ўз қўли билан сулс хатида ёзган авлодлар шажарасида қайд этиб ўтган: «Жунайдуллоҳ хожадан кўп кишилар таълими тариқатда баҳраманд бўлдилар. Ушбу киши мазкур Қозоққўрғон (Наманган тумани Муллакудинг қишлоғидаги Ибрат аждодлари ётган эски қабристон атрофлари ўша пайтда шундай ном билан аталган. Муаллиф изоҳи – Р. У.)га «Хилватхона» (Чиллахона)

бино қилдилар. Неча муддат анда бўлиб, Ҳаж иродасида Маккага – Ҳазрат Расули Акрам зиёратларига борурда Маккадан уч манзиллик мавзиъи Зул-Хулайфа деган Арабистон ерида мадфун бўлдилар» («Наманган туманининг ўтмиши ва бугуни,» 1996 йил).

Ибрат домланинг набираси Нозимахон опа катталардан эшитган ва бизга айтган гапларига қараганда, волидаси вафот этган кунларда чамаси у киши камхаржроқ бўлган ва Ҳурибибини ювган ғассол араб аёлини марҳуманинг паранжиси билан рози қилган эмиш. Шундан сўнг раҳматли онаси тушига кириб дермиш:

– Исҳоқхон тўра, паранжимни бериб юбордингиз, аммо у жуда қиммат эди-да.

– Шунақами?! – ҳайратланармиш ўғил.

– Шунақа, тўразодам. Унинг ҳар бир попути тугилган жойда тариқдай тилло бор эди. Лекин мен розиман, сиз ҳам рози бўп қуйинг.

– Сиз рози бўлсангиз, мен минг марта розиман, – деди Ибрат ва уйғониб кетибди...

Рабиндранат Тагор масаласига келсак, унинг икки йил Англияда ўқигани ва саёҳатларини айтмаганда, Калькуттада туғилган (1861), Калькуттада вафот этган (1941). У ҳам ёзувчи, ҳам маърифатпарвар бўлиб, Калькутта яқинидаги Шантиникетонда мактаб очган, маориф иши билан астойдил шугулланган, Ҳиндистондаги 200 дан ортиқ олий таълим муассасаларининг эътиборлиси бўлган Вишвабхарати университетига асос солган. Алқисса, Калькуттада бир неча йил яшаган Ибрат Тагор домлага қизиқиши мумкин эмасми?

Балким шу сабаб, Ибрат ҳам Рабиндранат Тагор сингари тенгсиз педагог ва беназир маърифатпарвар даражасига етгандир. Унингдек фидойи мактабдорни у пайтлари топиш амри маҳол эдики, замондошлари бўлмиш алломалар ҳам беҳад иззатлашарди. Масалан, Ибрат номига Мунаввар қори Абдурашидхоновдан таклифнома келади. Мунаввар қорининг таклифномаси «**Ҳурматлу Исҳоқхон хожи жанобларина!**» деб бошланарди. Исҳоқхон тўра унга жавобан 1907 йилнинг баҳорида Тошкентга бориб, янгича «усули жадидия» мактабларидаги йиллик имтиҳонларда қатнашди, ўқувчиларни синади, ўзига ҳам сабоқлар олди ва «Туркистон вилоятининг газети»да туркум мақолалар, хабарлар эълон қилди.

Хуллас, Ибратнинг ҳаёти ва аъмолида минг бир сифат мужассам эди: ҳам муаллим, ҳам мактабдор, шоир ва ёзувчи,

хунарманд ва тадбиркор, ҳисобдон ва савдогар, хаттот ва ношир, созанда ва хонанда, журналист ва матбаачи, уламо ва қози, табиб ва доришунос, муҳандис ва курувчи, этнограф ва сайёҳ, деҳқон ва боғбон, тарихчи ва археолог, тилшунос ва адабиётшунос, техник ва фотограф... Шунингдек, у ниҳоятда нафси тийилган, камовқатликни касб қилган бўлиб, нонуштада қора чойга сут ва новвот кўпиб тайёрланган ширчой билангина кифояланаркан.

ФОЖИОНА ТАҚДИР

Ўтган XX асрнинг 30-йилларида шўролар қатағонига учраган ватандошларимизнинг аксарияти (балки ҳаммаси) миллий уйғониш даврининг арбоблари, қахрамонлари эдилар ва Ибрат ҳам ўшалар сафидаги ёрқин юлдузлардан бири бўлган. Хаёлга келадики, башарти Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар (ва бошқалар) узок умр кўриб, 30-йилларга етиб келишса, албатта, Ибрат ва унинг ҳаммаслаклари каби улар ҳам камалиб, отилиб кетишарди. Чунки қатағоннинг қасди ягона: миллатнинг гулини йўқ қилиш, аяш ва раҳм-шафқатга ўрин йўқ.

Қолаверса, Ибратнинг таржимаи ҳоли ниҳоятда «шубҳали»: Қуръон ўқиган, қозилик қилган, бойлиги ҳам йўқ эмас, тили аччиқ, ҳажга борган, ажнабий юртларда, хатто Европада яшаб келган. У пайтлар чет давлатларда юрган киши «айғоқчи» деган айблов билан ҳибсга олиниши ҳеч гап эмасди.

Ибрат Наманганда муаллимлик қилган Акмал Икромов билан кадрдон бўлган эди. Унинг бундай «ишончсиз» дўстлари орасида кимлар йўқ эди дейсиз: Файзулла Хўжаев, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Муҳаммадшариф Сўфизода, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир... Ахир Ибратни бутун Ўзбекистон биларди, уни Қозон ва Уфада, Қримда, Бокуда, чет элларда танишарди. Айтинг-чи, қатағончилар шундай зиёлини қамамаслиги мумкин эдими? Алалоқибат, 75 яшар мўйсафид ўзбекнинг энг сара улуғлари фожиасига тақдирдош бўлди.

Уни 1937 йили 14 март куни ҳибсга олишган. Илк баҳор чоғи Ибратнинг хонадонида тинтув ўтказилади. Чарм чопон кийган НКВД (Народный комиссариат внутренних дел – Ички ишлар халқ комиссариати) ходимлари қўлларига кирган дафтар-китобни олишди. Бугун икки хил фикр бор: ўша бойликлар Ибрат билан ё Андижон турмасига ашёвий далил сифатида олиб кетилган ё

ҳозирги Тўрақўрғон трактор таъмирлаш корхонаси худудига кўмилган. Чунки ўша пайтлари бу ерда турма бўлган ва 30-йилларда сайхонликдан ўра кавлаб, китоблар устига тупрок тортилган экан...

Ибрат бир неча кун Тўрақўрғон турмасида сақлангач, Андижонга олиб кетилган. Оғзаки гапларга қараганда, у киши Андижон турмасида қирқ кун ётган ва шу муддат давомида фақат берилган сувни ичган, овқатга эса қарамаган. Кейин вафот этган.

Бу хабар Тўрақўрғонга етиб келгач, янги келинчак бўлган Зарифахон (Адҳамжон Низомовга Ибрат қамалмасидан бурун узатилган) ва куёв Андижонга бориб, турмага кирмоқчи бўладилар, лекин киролмайдилар. Иттифоқо қамокхонада ишлайдиган бир киши билан учрашадилар. У маҳбус Исҳоқхон Жунайдуллаевнинг ўлгани ростлигини айтади ва кундузи хавfli бўлгани учун кечаси қабри кўрсатиб кўяди. Айрим муаллифлар Ибратнинг вафот этган манзили Тошкент деб янглишадилар, у киши 1937 йилда Андижон турмасида қазо қилган ва пахта заводи яқинидаги қабристонга дафн этилган. Кейинчалик марҳум аллома хоки Андижондан Наманганга олиб келиниб, Ибратнинг аждодлари ётган Муллакудинг қишлоғидаги эски қабристонда унинг рамзий қабри барпо этилди ва шу тариқа зиёратчиларга қулайликлар яратилди.

Ноҳақ айбланиб, қатагон қилинган Ибрат вафотидан сўнг 22 йил ўтиб, яъни 1959 йилда оқланади. Бу тўғрида марҳум алломанинг юрти Тўрақўрғонга Андижон вилояти прокурорининг ўринбосари имзоси билан расмий хат келади. Ротибхон уни онаси Собирахонга ўкиб беради:

«Наманган вилояти Тўрақўрғон райони Сайрам қишлоқ совети, Сталин номли колхозда яшовчи фуқаро Исҳоқов Ротибхонга.

№3326, 2 октябрь 1959 йил.

Сиз отангиз Жунайдуллаев Исҳоқхоннинг жиноят ишини қайта кўриб чиқиш бўйича йўллаган шикоят юзасидан тубандагиларни маълум қиламан.

Жиноят иши 1959 йил 30 сентябрь куни қайта кўриб чиқилди ва отангизни айблаш учун далил-исбот бўлмагани учун иш тўхтатилиб, отангиз вафотидан сўнг оқланди.

СССР Министрлар Советининг 1955 йил 8 сентябрдаги қарорига биноан сиз отангиз ишлаган ташкилотдан у кишининг икки ойлик маошини олишингиз мумкин. Пул отангиз оқланган пайтдаги лавозим ставкаси учун белгиланган

микдорда тўланади. Башарти, у корхона ёки муассаса тугатилган бўлса, 2 ойлик иш ҳақи унинг вориси бўлган жамоа томонидан, агар у ҳам бўлмаса, тааллуқли министрлик (маҳкама) ҳисобидан қопланади.

Андижон вилояти прокурорининг ўринбосари, адлия кичик маслаҳатчиси: (имзо) Мирзаалимов.»

Она ва боланинг кўзларидан ёшлар қуйилади. Кечга томон ховли одамга тўлди, Ибратнинг фарзандлари, набиралари, кўшнилари, қариндошлари... Элга билдириш қилиб, дастурхон ёзилди. Кейин Ротибхон Андижонга жўнади.

Жудолик, ғам-алам, тирик етимларнинг кўз ёши, хўрликлар Собира ойимнинг юрак-бағрини адо қилганди. Ахир 22 йилни кўчага қараб ўтказиш осонми? У 1959 йил янги йилга ўтар кечаси вафот этди.

ИСҲОҚХОН ТўРА ИБРАТ ИЖОДИГА ЧИЗГИЛАР

Исҳоқхон тўра серкирра ижодкор сифатида «Луғати ситта а-сина» («Олти тилли луғат»), «Жомеъ ул-хутут» («Хатлар мажмуи», 1912), «Тарихи Фарғона» (1916), «Тарихи маданият», «Мезон уз-замон» (Замон тарозуси), «Санъати Ибрат қалами Мирражаб Бандий» каби ўндан ортиқ тилшуносликка оид, илмий-тарихий ҳамда маърифий асарлар муаллифидир. Шунингдек, Ибрат назм бобида ҳам сермахсул ижод қилди. Ибрат шеърларини ва бошқа асарларини уч тилда (ўзбек, форс, араб) ёзган. Муҳсиний уни «соҳиби девон» деб сифатлайди. Лекин девон ҳозиргача топилган эмас. Умид қиламизки, ўзбек адабиёти келажакда яна бир нодир девон билан бойийди. Унинг эълон қилинган шеърлари вақтли матбуот саҳифаларида, турли тўпламларда талайгина. Шоирнинг ўғли Аббосхон 1910 йилда тузган баёзга отасининг 17 та шеърини киритган.

Эсимизда, зарбулмасалдай гап бор: бир рус генерали XIX асрда деган эканки, ерли халқ бизнинг тамакини чекишни ва арокни ичишга ўргангач, Туркистонни бемалол бўйсундириш мумкин. Ибрат эса бу огуларга муккасидан кетаётганларни кўриб, «Бўлубдур» радифли ғазалида назмий таассуф билдиради:

**Алҳол муҳтасиб йўқ, бир-икки қилса ул дўқ,
Ичкуга халқ роғиб, дойим фиён бўлубдур.**

**Ушбу замон онлар, топди ривож ямонлар,
Йўқ эмди нуктадонлар, қандай замон бўлубдур?**

**Ҳар ерда ошкора фоҳиш иши-ла луъбат,
Носих мухтасиблар баста даҳон бўлубдур.**

**Бой ила камбағал йўқ, йўқ занларини фарқи,
Барча либоси ҳафтранг, бир ногаҳон бўлубдур.**

**Халқ ўлди эмди тартиб, рўмолга бурнин артиб,
Мошина айламасдан, киймас чофон бўлубдур.**

**Махбуби нахшихонлар, кўзи қаро жувонлар
Гастинсаларда юриб, сарфи зиён бўлубдур.**

**Манзума соли тарих, бу даҳри инкилоби,
Минг икки юз тўқсон икки баён бўлубдур.**

**Ибрат, бу ерда турма, бунлар била ўлтурма,
Бу халқи феъли-хуйи сенга аён бўлубдур.**

Ибратнинг замонга ҳамнафас шоирлигини шеърларининг сарлавҳасидан ҳам англамоқ осон: «Тарихи трактур», «Тарихи чопхона», «Ислоҳи миллат», «Тарихи вагон», «Қарз», «Ариза», «Шикоятӣ замона», «Қозийи қотил»...

Эрк идеалини тараннум этишда, маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилишда, ижтимоий муҳитта халқчиллик ва кузатувчанлик билан қарашда, мустамлака зулми туфайли кучайган ижтимоий-сиёсий иллатларни қоралашда Ибрат ўз замондошлари Муқимий, Фурқат ва Завкийларга ҳамфикр, маслакдош эди.

Шунинг учун ҳам Ибрат ижодида маърифатпарварлик ва ҳажв уйғунлашгани сезилиб туради. Аслида бу икки йўналиш орасида мутлақо зиддият йўқ, аксинча, уларнинг бири бошқасини тўлдириб туради. Аниқроқ айтганда, Ибратдаги бу хусусият ягона эзгу мақсадга икки томонлама ёндошув, холос. Негаки, ёмонликни инкор қилишнинг ўзи эзгуликнинг тасдиғини англатади ёки яхшиликни мадҳ этиш жаҳолатни қоралашдир.

Исҳоқхон тўра Ибрат «Олти тилли луғат»ига форс, араб, турк, ўзбек, ҳинд ва русча сўзларни жойлаштирган бўлса, «Хатлар мажмуаси»да яҳудий, финикия, юнон, славян, санскрит, лотин,

арман, грузин сингари қирқдан зиёд ёзувлар ҳақида қимматли маълумотлар беради ва илмий хулосалар чиқаради.

«Луғати ситта ал-сина» 53 бет, «Жомеъ ул-хутут» эса 132 бет ҳажмда китобат қилинган. Ибрат тил ўрганувчиларга қулай бўлиши учун луғат китобини икки қисмга ажратади.

Ибратнинг ўша пайтда «Туркистон вилоятининг газети»да босилган «Эски мактаблар хусусида» (1907), «Наманганда маҳаллий лавозимларга ўтказилган сайловлар хусусида» (1910 йил, 21 март), «Фарғона вилоятидаги кўхна шаҳар – Аҳсикент тарихи» (1913 йил, 23 июнь), «Тўрақўрғондан мактуб» (1914 йил, 2 март), «Тошкент сафаридаги маълумотларим» (1914 йил, апрель) каби мақолалари ziyouz.com сайтига жойлаштирилганки, уларнинг ҳар бири биттадан тарих. Чунончи, «Открытие Коканд–Наманганской железной дороги» («Туркистон вилоятининг газети»даги таомилга кўра, сарлавҳалар русча ёзилган) – «Кўжон-Наманган темир йўлининг очилиши» мақоласи ҳам яқин ўтмишимиздан хабар берувчи тарихий манба эканлиги билан аҳамиятли: **«Ушбу 7 июлда Наманган оташ ароба йўли битиб, они очилганлигига шукрона байрами бўлубдур... ўшал аснода фотографлар ва ҳам алоҳида чақирилган кинимотограф ўшал ерда хозир бўлуб, тасвирларини олиб турибдур. Ул поез Чуст истансиясига расми юришда юруб бориб, андин кейин Сирдарёга кўп харажатлар билан бино қилган ёғоч кўфриқдин ўтуб, ...Наманганга келгандин кейин истансага ниҳоятда кўп сардиялар йиғилиб, атрофдин, кишлоклардин умрида оташ аробани кўрмаган одамлар келиб, ул оташ аробани биринчи мартаба кўруб хайрон қолиб, поез келаётган вақтда оқ саллалик одамлар адади ниҳоятда кўб 25000-30000га етибдур».** Мақола газетанинг 1912 йил 15 июль сонидида чоп этилган. Демак, Наманган темир йўли 1912 йил 7 июлда ишга туширилганки, бунинг манбаси жуда ишончли ва у журналист Ибрат қаламига мансубдир.

Исҳоқхон Ибрат ўзининг тугалланмай қолган асари – «Замон тарозуси»да ўша пайтдаги ўзгаришларни халқ руҳиятига таъсири ва миллатни емираётган иллатлар хусусида куюниб ёзади. Асарни тўққиз мезонга бўлиб, уларнинг ҳар бирида бир-биридан муҳим масалаларга тўхталади.

Масалан, адиб иккинчи мезонда одамларни гуруҳбозликка берилмасдан, бирлашиб яшашга чақиради. Бу тўғрида марҳум ва машҳур шоиримиз Муҳаммад Юсуф ҳам: «Ўзбекни ўлдирад маҳаллийчилик», дея назмий таассуф билдирганди. Табиийки,

миллатнинг гули бўлган ўткир калам соҳиблари бу каби иллатларга бефарқ бўлишмаган.

Судхўрлик ҳам жамият ривожига ғов бўладики, бу тўғрида учинчи мезонда гап боради. Ибратнинг замондоши Садриддин Айний (1878–1954)нинг «Судхўрнинг ўлими» асари ҳам айни шу масалага бағишланганки, ўша пайтда халқ бу иллатдан нечоғли зада бўлганини англаш қийин эмас.

Олтинчи мезон бидъатнинг зарари ҳақида. Бидъатга берилган бандага бойлик буюрмайди. Чунки бидъат дабдабабозлик ва исрофгарчиликнинг отасидир. Ибрат бундай беҳуда сарф-харажатлардан наф йўқлигини қуйидагича талқин қилади: **«Ва ҳам жамъияти никоҳ тўйида булар қиладурғон исрофлари бир киши ўғлини тааллуқ қилдурмоқ бўлганда фотиҳа тўй деган бир катта тўй бўладур... Холи булки, шул фотиҳага беш юз сарф бўлса, никоҳ тўй кунин албатта икки минг сарф бўлур. Бу сарфларни(нг) ўғлига ва қизига бирон тийин нафъи йўқ, ўртадаги кишилар ейдур, ичадур, киядур. ... Сиф-сидирға балоси қалмоқдан қолган одат. Мана бу балолар устимизда оғир бир юкдур. Буни кўтаруб, мақсадга етиш бисёр қийиндур».**

Буни қарангки, маросимларни камчиким қилиб ўтказиш бугун давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Бу асар ана шу жиҳатлари билан айни замонда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ибратнинг уйида махфий ғаладон бўлиб, 1937 йил 14 март тунидаги тинтувда унинг сири очилмаган ва Исҳоқхон тўра қаламига мансуб бир қатор битиклар, жумладан, «Тарихи Фарғона» асарининг қўлёзмаси ҳам НКВД чангалига тушмаган. Ибрат қизи Зарифахонга тайинлаган эканки:

– Ўша қоғозларни атлас қўйлагингдай асрагин...

Бу гапни бизга Ибратнинг набираси Жамилахон Низомова (Зарифахоннинг қизи) айтиб берди. Зарифахон арабий ёзувдаги «Фарғона тарихи»ни аввал лотин, кейин кирилл ёзувига кўчирган экан.

«Тарихи Фарғона» асари аввалида **«Аммо баъд, бу банди Худо ва уммати Мустафо алкан ул-лисони нотавон, аъно Қози Исҳоқхон соқини қалъаи Хон, аъно Тўрақўрғон мин музофоти Фарғон ва аз иқлими Туркистон, бу тариқа аён ва бу тарзда баён қилур...»** жумласини ўқиймизки, демак, Ибрат бу асарни қозилик даврида (у 27 йил Тўрақўрғон қозиси бўлган) ёзган. Бу тарихий асарда ўзбек давлатчилиги ривожининг оқсаган босқичи,

яъни хонликларнинг таназзулга юз тутиши, рус босқинчилиги кулфатлари кенг тасвирланади.

Тарих шундай: Наманган шаҳри ва атрофи 1875 йил октябрь ойида Чор Россияси томонидан истило қилинган. Босқинчиларнинг ўта шафқатсизлиги «Тарихи Фарғона»да рўй-рост кўрсатилган. Ибратнинг ёзишича, Тўрақўрғонга кирган рус солдатлари қочганларни ҳам, қочолмай қолганларни ҳам отаверган. Ёки Головачев бошлиқ аскарлар Наманган шаҳрида бир кун қатли ом қилган, хатто масжид ва хонақоҳдагиларни ҳам қириб ташлашган. Исҳоқхон Ибрат халқимиз бошига тушган ўша кунларнинг жонли шохиди эди. У ўз кўзи билан кўрганларини шундай ёзади:

«Муаллифи китоб ул вақтда ўн беш ёшимда хату саводим чиққан талаба эдим, бирдан қоч-қоч бўлуб, ҳар ким ўз холига овора бўлуб, қиблагохимиз ўз холлариға бўлуб, қаён кетдилар, билмадук. Бизлар ўз маҳалламиздаги хотунлар ва болалар илан қочиб бир боғда ётдук, то шомғача бу тўпу милтик овози ўқлар бошимиздан овоз бирла ўтуб тургани ваҳмида ҳеч ерга чиқолмай, боғда эдик ... Кечаси сизларни бир киши чақирди, - дедилар. Ким экан? - деб боғдан чиқсам, қиблагохимиздан келган одам экан. Ул киши Муллакудинда эканлар. Боруб, болалар асир бўлдимۇ ёки отилиб ўлдимۇ, эсон-омон кўрмак муяесар бўлса эди, деб Юсуфхўжа ва Муҳаммад Зоҳид деган кишиларни юборган эканлар. Алар бизларни олуб, кеча илан жўнадук.

Бу муҳороба Ботур тўра аскар йиққандан бўлгон эди, ўзлари қочиб кетиб, Тўрақўрғон фуқаросини бадном қилдилар. Мунда эски сипоҳлардан бир неча ададлари анча-мунча етушуб, Муҳаммад Мусо безанжир деган киши бош бўлуб, нодон кишилар ҳар ердан ўк чиқаруб, Тўрақўрғонни ҳам икки кун отув қилдилар. Охируламр... эртаси жумъа куни юрт катталари маслаҳат қилиб, мусолаҳа сўрамоқға... борганларида Гловачўб қаттиқ сиёсат қилиб, сўзлашибдурлар. Айтибдурки: - Нимага эртароқ чикмадинглар ёки тезроқ келмадинглар, муича одам ўлмас эди... Русия катта подшоҳдур, сизлар урушолмайсизлар, яхши туруб фуқаролик қилсаларингиз, сизларни бой қиладур, агар жанжал қилсаларинг мана шунга ўхшаган отув қиладур...

Валҳосил, ўша отувдан сўнг Наманган тинчиди. Ўшал вақт куз вақти ҳижрий 1293-инчи, 94-инчисида эди, қавс чилласи бўлса керак. Наманган тамом Русия давлатига ўтди. Бу

ишларики, яъни бехуда фасод ишлар сабаб ўз ахлимизни беилм ва бефикрлигидан бўлди».

«Тарихи Фарғона» Қўқон хонлиги хақидаги асарлар орасида холислиги билан мўътабар, китобхон қалбига ҳам шу жиҳатдан яқиндир. Негаки, 1991 йилгача яратилган тарих дарсликларида ягона хулоса ҳукмрон. Яъни биздаги бир-иккита хону хоқондан ўзга ҳамма подшолар илмсиз, жоҳил, золим, муттасил фукаросининг қонини ичган ва эзилган халқ эса йил - ўн икки ой қўзғолон билан банд бўлган. Айтинг-чи, у ҳолда миллий давлатларимизни ким бошқарган, тарих ва тараққиёт чарҳини ким айлантирган? Буюк ўтмишимиз фақат зулм, қон ва исёндан иборат бўлса, ўзбекнинг буюк тамаддуни осмондан тушганми? Людовиклар, Пётрлар, Елизаветалар, ҳатто Екатериналар буюк бўлганда, нега энди бизнинг ҳукмдорлар кип-кизил аҳмоқ деб сифатланиши керак?..

«Тарихи Фарғона»да Ибрат гўё ана шундай саволларга жавоб беради, юқоридаги бирёклама қарашлар пойдеворига зарба уради. Ва муаллиф алоҳида айтмаса-да, уқмоқ мумкинки, ҳукмдор ҳам хом сут эмган бир банда ва табиийки, янглишади-да. Бинобарин, Ибрат қайси бир хонни ҳаққоний танқид қиларкан, айна чоғда унинг ижобий ишларини ҳам унутмайди: **«Бу Фарғона ва Туркистон хонларидан икки киши фуқаро ва дину миллат учун ҳаракат этган эди. Бири бу амирлашқар (Алимкул. Муаллиф изоҳи – Р. У.) ва бири марҳумий Маллахон. Тўплар қуйдуруб, милтиқлар ясаб, корхоналар қилиб, тўплар узрасига кумушлар била ёзувлар ёзуб, яхши диққат эткан эди».** Шунинг учун ҳам бу асар нафақат Қўқон хонлиги, балки Ўрта Осиё халқлари тарихини ёритишда муҳим ва ишончли манба эканлиги билан ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

ИБРАТ ИЗЛАРИНИ ИЗЛАБ

Тўрақўрғон замини кўҳна ва мукаддас, олис тарихга эга, унга кўпдан-кўп улуғ сиймоларнинг қадами етган, киндик қонлари томган. Ахсикентдан етишиб чиққан алломаларнинг аксарияти тарихимиз безагига айланишган. Абул Вафо Ахсикатий, Абул Қосим Маҳмуд ибн Муҳаммад ас-Суфий Ахсикатий, Абу Рашод Ахсикатий, Ҳиради Ахсикатий, Ахсий Поянда охунд, Ғиёсий Ахсикатий, Абул Маоний Ахсикатий, Олимий Ахсикатий, Сайфиддин Ахсикатий, Муҳаммад Юсуф ибн Имодуддин Ахсикатий, Тожиддин Абу Бакр Ахсикатий-Хўжандий каби шоир, адиб ва муаррихлар борки, улар Тўрақўрғон туманида таваллуд

топган эдилар. Ўнинчи-ўн еттинчи асрлар оралиғида умргузаронлик қилган бу зоти шарифлар Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги қадимий Ахсикент шаҳрининг фарзандларидир. Кейинчалик бу ерни Умаршайх Мирзо пойтахт қилгани «Бобурнома»да кайд этилган.

Асируддин Ахсикатийнинг 1313 йилда хаттот Абдулмумин Улвий-Коший томонидан кўчирилган девони Лондондаги «Индиан Оффис» кутубхонасида сақланаётгани маълум.

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг таржимаи ҳоли Тўрақўрғон билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, отаси пойтахт қилган Ахси ушбу ҳудудда эди, худди шу Ахсида (Ахсикатда) етимлик кулфати ва тожу тахт ғавғоси унинг бошига тушди.

Бугинамас, Тўрақўрғонга Мирзо Улуғбек ҳам келгани тарих китобларига рақам қилинган...

Булар хийла олис мозийга тааллуқли гаплар. Шу ўринда яқин тарихдан бир байт ғазал келтирамиз:

**Ўз диёридан адашган бир ғариб Афсусдир,
Чўғзи бевайрона янглиғ Тўрақўрғон устина.**

Бу мисралар шоир Тўраҳон Маҳдум Афсус қаламига мансуб. У киши 18 аср охирида Жиззах шаҳрида таваллуд топган бўлиб, тақдир тақозоси билан Тўрақўрғонга келиб қолган ва кўп йиллар қозилик қилган...

Бу маълумотлар шунинг учунки, Ибрат сингари алломанинг Тўрақўрғонда воқе бўлиши мутлақо тасодифий эмас. Улуғларнинг яралмоғи учун бу заминда тарихий пойдевор, адабий-илмий ва маънавий муҳит бор эди. Зотан, сахий тупроқнинг маҳсули ҳам зебосурат бўлади-да...

Хайрат Тўрақўрғоний (1845–1915), Мулла Жалолхон Васфий (1862–1930) каби шоирлар ўтишган. Васфий биз тилга олган шоир Афсуснинг набираси бўлиб, Исҳоқхон тўра Ибратнинг амакиваччаси эдики, бу ҳам юқоридаги фикримизнинг далилидир. (Ибратнинг тенгдоши, дўсти ва оғаси Васфий вафоти муносабати билан марсия ёзгани маълум, лекин ҳали у асар топилганича йўқ.)

Қолаверса, 19-асрнинг иккинчи ярми ва 20-асрнинг бошларида Намангандан бир гуруҳ шоирлар етишиб чиққан эдилар: Нодим Намангоний, Хилватий, Шавқий, Хайрат Тўрақўрғоний, Муҳаммадшариф Сўфизода... Шубҳа йўқки, Ибрат ҳам уларнинг сафдоши, қаламдоши бўлиб, ўрталарида мустаҳкам дўстлик, ижодий ҳамкорлик мавжуд эди. Шунингдек, булар Кўқон адабий

мухити билан мустаҳкам алоқа боғлашганди. Муқимийнинг Наманганга келгани, уларнинг эса Кўконга борганлари, мушоиралар қилишгани қатор асарларда таъкидланган. Муқимий раҳнамолигидаги катта адабий мактаб билан ошнолик Ибрат ижодининг юксалишига жиддий таъсир этган, албатта. Айниқса, Ибрат ва Хилватий икковлон кадрдонлашиб кетишганди.

Исҳоқхон тўра Ибрат ёруғ дунёда 75 йил яшади. Халқимиз бу алломани қайта кашф этганига, ибратшунослик бошланганига ярим асрдан ошди. Тўрақўрғонлик таниқли журналист Қодиржон Абдукаримовнинг айтишича, бу хайрли ишга дастлаб ўтган XX асрнинг 60-йилларида туманнинг фидойи ўқитувчиларидан Якуб Гафаров қўл урган. Бу инсоннинг раҳбарлигида Исҳоқхон тўра Ибрат ҳаёти ва фаолиятини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган «Изтопарлар» гуруҳи иш бошлайди. Тўрақўрғонда раҳбарлик лавозимларида фаолият юритган Тамара Холматова ҳамда Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азимнинг умр йўлдоши Раънохон Расуловалар ана шу гуруҳнинг фаол аъзоларидан бўлишган.

Улугбек Долимов Ибратнинг ҳаёти ва ижоди бўйича диссертация ёзган. Нурбой Жабборовнинг ҳам бу борадаги изланишлари диққатга сазовор. Тўрақўрғонлик Комила Воҳидова ҳам ибратшунослик орқасидан олималик рутбасига эга бўлди. Қувонарли томони шундаки, ибратшуносларнинг сафи тобора кенгайиб бормоқда: Бегали Қосимов, Ҳайдарбек Бобобеков, Маҳмуд Ҳасаний, Аҳмад Убайдуллоҳ, Эркинжон Мирзаалиев, Иброҳимжон Юсупов, Олим Усмон, Жўра Зокирий, Юсуфжон Самадов, Рашидхон Юсупов, Бурҳониддин Низомов... Тўрақўрғонлик фидойилардан Бурҳониддин ака Низомов талабалик йилларидан буён Ибрат изларини излайди.

– Ибрат музейи бўлишини орзу қилардик, – дейди Бурҳониддин ака. – Мустақиллик бу орзуйимизни рўёбга чиқарди. 1995 йилда миллий пулимиз жуда кучли эди. Музей қурилишига бир миллион сўмдан зиёд маблағ сарфланди, ҳамма ташкилотлар, колхозлар кўмаклашди. Ўша пайтдаги туман ҳокими Омонулла Исмагуллаев бу ишга жонфидолик билан бош-қош бўлди. Музей 1995 йил август ойида очилди, банкда махсус ҳисоб рақами бор эди. Унинг жиҳозланишида истеъдодли рассом Муҳиддин Абдуллаевнинг хизматлари катта бўлди. Дастлабки йиллари 200 дан ортиқ экспонатларимиздан йилига 15-20 минг меҳмон баҳра оларди, улар орасида қўлбола совутгич ҳам бор, Ибрат уни ўзи ясаган ё

хориждан олиб келган. Колхозлар тугатилгач, Ибрат номли ширкатнинг мулклари ҳам хусусийлаштирилди. Мен бу даргохни сотиб бўлмаслиги ҳақида Олимжон Бозоровга арз қилдим. Раис ҳам масалага хайрихолик билан қараб, тўғри ҳал этди: музей Тўрақўрғон туман маданият ва спорт ишлари бўлими тасарруфига ўтказилди. (Агар сотилиб кетганда бузиб юборишлари мутлақо мумкин эди). Халқ чолғулари устаси Рашидхон Юсупов эса Ибратнинг дуторини эҳтиётлаб сақламоқда. У юз ёшдан ошган бу созни таъмирлаб, Ибрат бобога эҳтиром бажо қилди.

Илмий ва адабий жамоатчиликнинг, зиёлиларнинг жунбушга келган кизиқиши тўлқинидан Ибрат мероси маълум даражада шикастланди ҳам. Чунки оталари оқлангач, Ибрат фарзандларининг кўкси кўтарилди ва қиблагҳолари каби ҳотамликни касб қилдилар, яъни эсдалиқ, ёдгорлик қабалида Ибратга тегишли китоб, кийим, буюмлар сўраганларга берилиб, ҳар ёққа тарқаб кетди. Масалан, Ибратнинг битиклари ва китоблари Олим Усмонда ва Якуб Гафаровда кетганини эшитдик. Салласини эса қай бир уламо табаррук қилиб тилаб олган. Минг афсуски, энди уларни топиб бўлмайди.

ИСҲОҚХОН ТЎРАНИНГ БУНЁДКОРЛИК ИШЛАРИ

Ибрат 1907 йилнинг ёзида хизмат юзасидан Оренбургга боради. У «... бу ернинг маданияти, санъати ва техника янгиликларини ўрганайди. Айниқса, ... Гауфман бошлиқ кичик босмаҳона унинг эътиборини тортади. Матбаачи Гауфман билан яқиндан танишиб, ўз юртида кичик босмаҳона ташкил этиш масаласида ёрдам беришни сўради. Гауфман унга нусха кўчириш, китоб босиш сирларини ўргатди. Шундай қилиб, бир неча ҳарфлар тўплами, битта литография машинасини ўн йил давомида пулини тўлаш шарти билан сотиб олган Ибрат уларни катта машаққатлар эвазига поездда Қўқон шаҳрига олиб келди. Энг сўнгги манзили Тўрақўрғон қишлоғига от-араваларда етиб келган дастгоҳлар 1907 йилда «Матбааи Исҳоқия» номи остида иш бошлади. Исҳоқхон тўранинг янги бошлаган ишига бутун қишлоқдагилар ёрдамга келди. Ҳатто қўшниси Мирзабой Ғиёсов ҳарф ўйиш учун уйдаги ёнғок дарахтини кесиб берди. Татаристонлик ўқитувчи Ҳусайн Мақаев Ибрат таклифига кўра Тўрақўрғонга келди. У кичик босмаҳонада иш олиб борар ва Ибрат очган мактабда рус

тилидан дарс берарди. Ибрат чет элларга тез-тез бориб турганлиги сабабли босмахонага Охунзода Шохидий раҳбарлик қиларди. Чоп этилаётган буюртмаларга тобора талаб орта борганидан уни кенгайтириш, ўлкадаги энг кўзга кўринган корхоналардан бирига айлантириш ҳаракатига тушилди. Халқ орасида литографик усулда босилган китоб ва турли рисоалар эътиборни тортар, «Матбааи Исоҳқия»нинг доврўғи кундан-кунга ҳар тарафга ёйиларди» (Самадов Ю, «Мавлоно Ибрат ворислари», 1999).

Табийки, келаётган буюртмаларни қабул қилиб олиш ҳамда уларни тез ва сифатли бажариш каби омиллар босмахонанинг марказга кўчирилишини тақозо қиларди.

«Шаҳардаги маҳаллий ҳукумат 1909 йилда Туркистон генерал-губернаторидан шаҳарда босмахона очишга рухсат олди ва шу йили август ойидаи Турақўргондаги «Матбааи Исоҳқия» босмахонаси Наманган шаҳрига кўчирилди.

... Босмахона икки катта хонага жойлашган бўлиб, 1917 йилдан «Ударник» (Зарбдор) номи билан атала бошлади.

... 1919 йилга келиб, Фарғона вилоятида босмахоналар сони кўпайиб, 5 тага етди. Шундан Фарғона, Қўқон, Наманган шаҳрида биттадан бўлиб, Андижон шаҳрида 2 та босмахона мавжуд эди» (Самадов Ю, «Мавлоно Ибрат ворислари», 1999).

Ана шундай тарихий йўлни босиб ўтган Ибрат номли вилоят босмахонаси 2015 йилдан масъулияти чекланган жамият шаклидаги «Заковат» нашриёт уйига айлантирилди. Демак, Наманган вилояти матбаачилигининг асосчиси Исоҳқон Ибрат 110 йил бурун ёққан чироқ ҳамон порламоқда. Корхонада меҳнат қилаётган Мавлоно Ибрат ворислари олдида замон талаблари даражасида фаолият юритиш, чоп этилаётган нашрларнинг полиграфик сифатини юқори босқичга кўтариш вазифаси турибдики, бу долзарб масала ҳам тез орада ўз ечимини топиб, Ибрат домланинг руҳи поклари шод бўлса ажаб эмас.

Юқорида тилга олинган Бурҳониддин акада оғзаки хотиралар ҳам кўп, уларни Ибратнинг фарзандларидан, кексалардан эшитган. Масалан, Афибахон (Ибратнинг кизи) шундай воқеани айтиб берган. Ибрат қозилик даврида ўз пулидан яхши бир масжид бино қилишга киришади. Бироқ маблағи жиндай етмай қолиб, иморат озроқ хашар билан яқунланади. Шунда Ибрат «бу масжидни менинг номим билан атаманглар энди», деган экан. Бироқ халқ барибир масжидга қозининг номини қўйиб олади.

Наманган вилоятининг 250 дан ортиқ маданий мерос объектларидан бири бўлган Исҳоқхон тўра масжиди ҳозир ҳам Тўрақўрғоннинг кўрки, таъмирланган, эътиқод ва эзгулик йўлида хизмат қилмоқда. Ғиштин карнизига қурилган санаси – ҳижрий 1334 (милодий 1915/16) йил рақам қилинган, девори кўш синчли, тўсинлари устига вассажуфт босилган.

Бурхониддин ака дейдики, Ибрат бошқа юртлардан турли кўчатларни олиб келган, аксариятини бизнинг иқлимга мослаштирган, ажойиб арчазор хиёбон ва боғ яратган. Бу боққа Муқимий, Нодим, Ҳамза ва бошқалар келган эканлар. У арчанинг «13 та ижобий, 3 та салбий хусусияти бор», деб кўяркан. Исҳоқхон тўра яна ғишт хумдон, ҳаммом, фаввора ҳам қурган. Арчанинг устига доқадан пашшахона ёпиб баргидан суғориш учун ҳар куни фавворадан сув сочган. Ҳозир Толибхон (Ибратнинг набираси) яшаётган ҳовлининг ёнида (кўшниникида) юз йиллик фавворанинг пойдевори сакланиб қолган.

Ибратнинг хонадонидида Худонинг берган куни дош қозонда таом пиширишган. Бунинг сабаби учта: оила ўзи катта, меҳмоннинг қадами узилмайди ва ниҳоят йўқсил-юпунлар кириб, бемалол овқатланиб туришган. Ибрат ўз китобларига «Кутубхонайи Исҳоқия» деб ёзиб қўйган, бу асарлардан жуда кўпчилик фойдаланган.

ХУЛОСА

Қатағон даври – тарих ва миллат қалбидаги жароҳат, у ўзбекнинг жонига ўн йиллаб азоб берди. Дардга дармон бўлувчи, малҳам қўювчи бир замон бўлгани йўқ.

Фақат мустақиллик, фақатгина Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти ана шундай замонни жафокаш элга бахш этди. Тарихимизни холислик билан яратиш, уни ҳалол тадқиқ этиш имкони Ислом Абдуғаниевич Каримов раҳнамолигида муяссар бўлди. Эндиликда шаҳидлар фожиасини тадқиқ этиш, халқ бошига тушган катли омлар моҳиятини очиб ташлаш учун кенг йўл очилдики, бу тарихни қалбан англаш баробарида, бугунни эъзозлашга ва ҳамиша огоҳ бўлишга даъватдир.

Саид Аҳмаднинг, Шукрулло, Рустамбек Шамсутдинов, Алиназар Эгамназаров, Мансурхўжа Хўжаев, Қаҳрамон Ражабов, Алишер Ибодинов ва бошқаларнинг айни мавзудаги катор асарлари, Ҳабибулло Қодирийнинг ўз отаси Абдулла Қодирий, Нодира Рашидованинг эса тоғаси Усмон Носир ҳақида ёзганлари,

шунингдек, жувонмарг юртдошларимизнинг эълон қилинаётган «айбномалари» (тергов хужжатлари) қалбларни зиркиратади. Замонамиздаги ошкоралик мухити берган имкон туфайли бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Лекин ҳали қатагон қурбонлари мавзуси узоқ ва чуқур ўрганилажаги аён.

Масалан, Исҳоқхон Ибрatнинг ҳам ҳаёти, ижоди ва фожиаси юзидаги парданинг бир чети очилган, холос. Бундай хулосага жиддий асосларимиз йўқ эмас.

Аввало, Ибрat Фаргона водийсидаги илк матбаачилардан бири эдики, у ушбу янгиликни Оренбургдан олиб келган. Хўш, унинг мазкур сафари қандай кечган? Оренбургда бунинг излари йўқмикан?

Иккинчидан, Исҳоқхон тўра қарийб ўн йил ажнабий юртларда (Европада, яқин Шарқ ва Жанубий Осиёда) истиқомат қилган. Унинг ўша юртлардаги ҳаёти ҳақида ҳам сўраб-суриштириш фурсати келмаганми? Эҳтимол, умри қаламга ошноликда ўтган ва етти тилдан бохабар Ибрatнинг асарлари ана ўша замоннинг хорижий нашрларида ҳам чоп этилгандир?

Учинчидан, Ибрat – «халқ душмани», айбсиз айбдор, етмиш беш ёшида ҳибсга олиниб, авахтага ташланган ва турмада дунёдан ўтган жабрдийда эди. Модомики шундай экан, уни ҳам сўроққа чақиришган, кимдир гувоҳлик берган бўлса, кимдир қийноққа солган. Бинобарин, ўша «айбнома» ҳам қаердадир турган бўлса, ажаб эмас. Қанийди, пинҳон саҳифалар матбуот мулкига айланса, китобларда чиқса.

Ва ниҳоят, Наманган вилоятида, алаҳхусус, Тўрақўрғонда мавлоно Ибрatни лоақал болалик чоғларида кўриб қолган тирик шохидлар оз бўлса ҳам топилади. У зоти шарифнинг набиралари борки, уларнинг эшитган-уққан хотиралари мутлақо аскотиши мумкин.

Бу гаплар шунинг учунки, тарих – онамиз, уни эъзозлаш – бурчимиз. Колаверса, хотира – уйгонса гўзал. Археологлар ер тубидаги маданий қатламларни эъзоз билан титкилаб, мозийнинг тилсиз гувоҳларини эринмай излаганлари олдида бир шаҳид бобонинг эл оғзидаги эсдаликларини ахтариш иш эканми?.. Бу борадаги ҳаракатларимиз ҳали тўхтаган эмас, Ибрat ҳақидаги изланишларимиз давом этади.

ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ ТАРИХИЙ МАВЗУДАГИ АСАРЛАРИ

Мўминжон СУЛАЙМОНОВ,
НамДУ доценти, филология фанлари номзоди

Исҳоқхон тўра Жунайдулла тўра ўғли Ибрат тараққийпарвар зиёли, атоқли маърифатпарвар шоир, жонкуяр муаллим, етук тилшунос ва тарихшунос олим, ўзбек матбаачилигининг асосчиларидан бири, ношир, публицист, хуллас, кўп киррали фаолият эгаси бўлган.

Адиб ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш ва тадбиқ қилишда филология фанлари доктори Улугбек Долимовнинг хизматлари катта бўлди. У ўз тадқиқотларини матбуотда эълон қилиб борди ва шу мавзу бўйича диссертация ҳимоя қилди. Наманганлик адабиётшунос олим Алихон Халилбеков ҳам Ибрат ҳақида бир неча мақолалар эълон қилган. Ёш изланувчан журналист Абдурасул Умматовнинг бу соҳадаги изланишларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ибрат дунё тарихини жуда мукамал билганлиги сабабли илм-фан тараққиёти қадрини яхши тушунган. Шунинг учун янгиликларни ўрганиш ва ҳаётга жорий қилишни энг муҳим иш деб билган. Бу соҳада ўзи шахсан бошқаларга ўрнак, намуна бўлишга ҳаракат қилган. Унинг Ибрат таҳаллусини қўллаши ҳам шунга ишорадир, десак хато бўлмайди. Дарҳақиқат, у биринчи бўлиб, ўзи туғилиб ўсган юрти Тўрақўрғонга хорижий ўлкаларда яратилган фан-техника янгиликларини олиб келади. Жумладан, граммафон, мусиқа жавони, киноаппарат, фотоаппарат каби асбоб-ускуналарни келтиради. Ўз уйида кинофильмлар намойиш қилади, суратхона очиб, одамларни суратга туширди.

Фарғона водийсида биринчи бўлиб, ноширлик-матбаачилик ишига асос солган ҳам Исҳоқхон Ибрат ҳисобланади. У Россиянинг Оренбург шаҳридан немис тадбиркоридан тошбосма анжомлари сотиб олади. Уларни кўп машаққатлар билан Қўқонгача поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда келтиради. Бу тошбосма-литография 1907 йилда Тўрақўрғонда «Матбааи Исҳоқия» номи билан ишга туширилади. 1909 йилда Наманган шаҳрига кўчирилди.

Туркистон ўлкасидаги бир қишлоқда матбаанинг вужудга келиши ўзбек халқи маданий ҳаётида муҳим воқеа эди. Шoir шу воқеа муносабати билан «Тарихи чопхона» шеърини ёзади:

*Минг уч юзу йигирма олтида чоплахона,
Очмоқга бўлди рухсат ва сўз бериб замона.
Мақсад бул ишдин эрди оламга илм қасри,
Ҳам қўймоқга асарлар ё довари жаҳона...
Биздин кейингилар кўп илму ҳунар топарлар,
Ҳайфоки анда биз йўқ, йўқ эътимодхона.
Оламдин ушбу она сонсиз кишилар ўтди,
Мингдин бири қўюбдур оламга бир нишона.
Мен катта бой эмасдим, ким айласам бинойи,
Дахлим етишмас эрди рўзгори, чою ноно.
Сад ҳайфким ганилар сарфини билмадилар,
Еб ичтилар семуруб, сизмай туруб чофона.
Ўз асримизда ўтти бир неча агниёлар,
Қолдирмайин нишона ер остин этти хона...*

«Матбааи Исҳоқия» босмахонасида савод чиқаришга доир, адабиёт ва тарихга оид китоблар, бадий асарлар, шеърӣ тўпламлар, Ибратнинг ўз асарлари чоп этилди.

Шoirнинг ўтган XX асрнинг 10-йилларда ёзган мана бу сатрлари илму хикмат ўрганишга даъват этувчи оташин чақириклардир:

Ўқингиз илму ҳикмат, сизга бу иш катта ибратдур,

Агар илм ўрганурсиз, барча ишда сизга нусратдур.

Агар илм ўлмаса, нодон умри барча кулфатдур,

Бу айёми жадиди мубаддали асли ҳикматдур...

Шоир илм-фан тараққиётини маданият ривожини билан боғлиқ ҳолда тасаввур қилади. Мамлакат юксалишини шулар равнақида деб билади. «Маданият ҳақида маснавий» (1912) асарида у худди шу ғоя, шу фикрни ифода этади:

Маданият жаҳонда осойиш,
Хулқ ҳусни анга оройиш...

Маданият ҳалойиққа роҳат,
Кўрмагай ғамни ҳеч соат...

Бу мисралар келгуси ҳаёт, маданият ривожини, шаҳарлар ободончилигини, тараққиётини ҳақида тасаввур беради:

Барча электр ила ўтгай ҳол,

Симсиз телеграм, темирсиз йўл,

Автомобиль юрар бўлиб машгул,

Сафар айларга кўп темир йўллар,

Ҳам ҳаво пойизин ҳамма қўллар...

Илм-фан, тиббиёт, муҳандислик ишлари, архитектура каби илмларни эгаллашга қизиқиш юқори даражага етади:

Бош уруб, ич очуб турар жарроҳ,

Неча минглар муҳандису тарроҳ.

Ҳама дарда ҳақимлар тайёр,

Агар этар бўлса дардни изҳор.

Ҳама илма мударрис андин кўб,

Халқ илми маош ўқур тўб-тўб.

Туркистонда рўй берган ҳар қандай янгиликларини Ибрат доимо хурсандлик билан кутиб олди. Поездлар қатовининг йўлга қўйилишини, тракторнинг иш бошлашин ва бошқа янгиликларни у одамларнинг кийинчиликларини осонлаштирувчи воситалар деб билди. Уларнинг Туркистон ўлкасига ҳам кириб келишини инсонлар учун ризқ («арзоқи инсоний»), «халққа овқат учун дон», деб қаради, кизғин қутлади. Жумладан, у 1912 йилда Қўқон-Наманган темир йўлининг ишга туширилиши, Наманганга поезд келиши воқеасига бағишлаб «Тарихи вағони Наманган назми Исҳоқхон тўрадин» номли салмоқли шеъри-мухаммасини ёзади.

Мазкур мухаммас хурсандлик изҳор этувчи «Наманган аҳлига хўб ўлди, бир яхши замон келди» мисраси билан бошланади. Ҳар банд охирида «Ажаб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди» сатри такрорланади:

Наманган аҳлига хўб ўлди, бир яхши замон келди,

Муродоти халойиқ узра бир жону жаҳон келди.

Дема жону жаҳон, овқат учун бу халққа дон келди,

Дема дон, балки бунларга маишат узра нон келди,

Ажаб бир фойизи арзоқи инсоний вагон келди.

Минг уч юз бир йигирма саккиз эрди бу темир йўлга,

Келиб иш бошлаган эрди қарамай ўнг ила сўлга,

Халойиқ ишлашиб пасту баланду кўл ила чўлга,

Биҳамдиллоҳ, бу ишда келди кўбни мақсади қўлга,

Ажаб бир фоизи арзоқи инсоний вагон келди.

Далаларда тракторларнинг ишга туширилиши, ерларни ҳайдаши қишлоқ ҳаётида муҳим воқеа бўлган. Шоир шу воқеага атаб 1930 йилда «Трактур» шеърини ёзди:

*Бир мўъжиза замона бўлди келиб трактур,
Ишларни қилди осон эмди келиб трактур.*

Шеърда трактор пайдо бўлиши деҳқонлар мушқулини енгиллатувчи кувончли ҳол сифатида олқишланади.

Исҳоқхон Ибрат яратган «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият», «Мезон уз-замон» илмий-тарихий асарлари Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир.

«Тарихи Фарғона» (1916) асарида Қўқон хонлигининг XIX аср биринчи ярмидаги сиёсий ва маданий ҳаёти, жумладан, Русия қўшинларининг ўлкага бостириб келиши воқеалари тасвирланади. «Тарихи Фарғона»да чоризм истилоси, босқинчиларга қарши халқ кураши, истилочилар амалга оширган хунрезликлар батафсил ва ҳаққоний ҳикоя қилинган. Наманганда бўлиб ўтган, адиб кўрган ва ўз бошидан кечирган воқеалар тасвирланган.

«Фарғона тарихи»да «Бобурнома» таъсири ва руҳи сезилиб туради. Бу шаҳарлар тарихи, воқеаларнинг тафсилоти, хон ва беклар таърифи, табиат тасвири, воқеаларга боғлаб назмий асарлар берилганлигида кўринади. Баён услуби, асардаги тасвирий лавҳалар, шеърининг парчалар ва бошқа белгилари билан «Тарихи Фарғона» бадий асарга яқин туради.

Ибратнинг «Тарихи маданият» асарида маданият ривожига, мамлакат келажакига катта ишонч акс этган.

Олимни археология масалалари ҳам қизиқтирган. Шу мавзуда у қатор илмий мақолалар ёзган. Масалан, «Фарғона областидаги қадимий Аҳси шаҳрининг тарихи» туркум мақолалари 1913 йилда «Туркистон вилоятининг газети»нинг бир неча сонларида босилади. Мақолада Умаршайх мирзо ва Заҳириддин Бобур ҳаётига доир муҳим маълумотлар ҳам берилган.

ИСҲОҚХОН ИБРАТ АСАРЛАРИДА ЎЛКАМИЗ ТАРИХИ

Икромжон ҚЎЗИКУЛОВ,
НамДУ, Тарих кафедраси катта ўқитувчиси

Наманган заминидан Асируддин Ахсикатий, Бобораҳим Машраб, Мажзуб Намангоний, Фазлий Намангоний, Нодим, Мулло Йўлдош Хилватий ва бошқа кўплаб аҳли таъб ижодкорлар етишиб чиққан. Уларнинг аксарияти миллий кадриятларнинг шаклланиши, урф-одатларнинг асрдан-асрга ўтиб келишига, маънавиятимизнинг юксалишига улкан ҳисса қўшган олимлардир. Шу сиймолар қаторига Исҳоқхон Жунайдуллаҳўжа ўғли Ибратни ҳам киритиш мумкин. Ибрат қомусий олим – араб, форс, инглиз, ҳинд каби бир неча тилларни билган зиёли бўлиш билан бирга шоир, тарихчи, ношир ва педагог ҳамдир.

Маълумки, XIX аср охири-XX аср бошлари тарихий воқеаларга бой бўлди: Туркистон Россия империяси томонидан истило қилинди, пул-товар муносабатлари шаклланди, февраль инқилоби, октябрь тўнтариши юз берди, шўролар жамоалаштириш ва қатағон сиёсатларини амалга оширдилар. Ибратнинг ҳаёти шундай катта ўзгаришлар даврига тўғри келган. Шунинг учун унинг ижодидан севги, Ватанга муҳаббат, таълим, тилшунослик, маънавият ва маданият мавзусидаги асарлар билан бирга сиёсий ва ижтимоий соҳадаги ўзгаришлар ҳақидаги маълумотлар ҳам кенг ўрин олган. Ушбу даврдаги ўзгаришларга бефарқ бўлмаган Мулла Олим Маҳдум ҳожи шундай ёзган эди: От-ароба илан борадурғон олти ойлик олис шаҳарларга вогун ила олти кунда бориб ва тилгиром илан олти минут ичида ул олис жойдагилар ила сўзлашадур. Мундан бошқа шаҳар ичинда тиромвой, афтомобилга тушуб, хоҳлагон жойга арзон баҳо ва тезлик ила борадур. Ва ҳар қайу Туркистон шаҳарларида, уйоз (уезд – И. К.)ларда ҳар хил зовудлар, чунончи, пахта зовуд, ёғ зовуд, гугурд зовуд, макарун, тахта, темир ишлайдурғон зовудлар ижод қилиб, мусулмонияларимиздин ҳам зовуд қила бошлаб, андин кўп фойда этмакдадурлар. Фўтўгроф (тасвиротхона) ва синиматўгроф (кино) ва гирамафун илан нағмотлар (овозлар) эшитилмоқдадур. Қадим вақтда қора чирок ва лой шам ўрнига лампа электрик илан ёруғ қилади». Ибратнинг «Жомеъ ул-хутут» асарида, «Маданият ҳақида маснавий», «Тарихи чопхона», «Тарихи вагон Исҳоқхон Ибратдан» каби асрларида ҳам

Ўлкамизга кириб кела бошлаган шундай янгиликлар ҳақида маълумот берилган. «Тарихи трактур» ғазалида шу каби маълумотлардан бири акс эттирилган:

...Эски омочда уч жон овора эрди бирдан,
Бир кунда ўн таноб ер ёрғай, бале трактур...» .

«Газета хусусида», «Тарихи чопхона» каби ғазалларида эса газета, матбаачилик каби янгиликлар ёритилган. Шоир шу даврда бўлиб ўтаётган воқеаларни ёритиш билан чекланмасдан, «Бўлбўдир», «Ўлурсан», «Қарз», «Шикоятчи замона», «Қозийи қотил» каби ғазалларида ўша пайтларда воқе бўлган ва маънавийтимизга мос келмайдиган айрим қусурлар, иллатларни кўрсатиб берган ва ўз мулоҳазаларини билдирган.

Маълумки, ўзбек давлатчилиги тарихида Қўқон хонлиги муҳим ўрин тутди. Шунинг учун мустақиллик йилларида Қўқон хонлиги тарихини ўрганиш энг долзарб масалалардан бири бўлди. Хонлик тарихини ўрганишда табиийки, дастлаб «Мунтахаб ат-таворих», «Тарихи Туркистон», «Тарихи жадидаи Тошканд», «Ансоб ус-салотин ва таворих ул-ҳавокин», «Тарихи Шохруҳий» каби маҳаллий манбаларга мурожат қилишга тўғри келади. Ибратнинг Қўқон хонлиги тарихи учунгина эмас, Ўзбекистон тарихини ўрганишда муҳим маҳаллий манбалардан бири бўлган «Тарихи Фарғона» асарининг нашр этилганига 100 йил тўлди.

Ўтган XX аср бошларида, 1916 йилда нашр этилган. Ўтган 100 йил мобайнида мазкур тарихий манбанинг аҳамияти фақат ортиб борди. Исҳоқхон Ибрат асарни ёзиш учун Ватанимиз тарихига оид «Шоҳнома», «Равзат ус-сафо», «Ажойиб ул-булдон», «Малхатот ус-Суроҳ», «Табоқату Тоҳирий», «Қобус», «Тарихи Табарий», «Тарихи Шох Ҳурмиз» каби тарихий манбаларга мурожаат қилганлигини таъкидламоқ истардик.

«Тарихи Фарғона» асаридаги воқеалар баёни милодий VI асрдан бошланган. Асарда араблар босқини даврига оид аниқ маълумотлар бор. Масалан, водий шаҳарлари ҳақида, Муҳаммад ибн Жарир бошчилигидаги арабларнинг Фарғона водийсида ислом динини ёйиш учун кураши борасида бой маълумотлар келтирилган.

Манбада Қўқон хонлигининг ташкил топиши ҳамда Шохруҳбек, Абдурахимбек, Абдурахмонбек, Эрдонабек, Бобобек ва Сулаймонбекларнинг тахтга кетма-кет келганликлари баён этилган. Норбўтабекдан бошлаб ҳар бир хон даврига алоҳида-алоҳида

таъриф берилган. Ибрат, айниқса, Умархон даврини алоҳида мақтов билан ёритиб, давлат ишлари уламо ва фузалоларнинг маслаҳатлари билан амалга оширилганлигини таъкидлайди: «Бу жаннатмакон асринда ҳамсухбат мусоҳиб уламолардан, чунончи, Зокирхўжа эшон, Шайх-ул исломи Намангоний, Мавлавий Намангоний, домла Мирзойи Қозикалон, ҳазрати домла Мўъминжон, ҳазрати домла Абдурраҳим, ҳазрати домла Маҳдумзард, ҳазрати Мавлавий Кобулий, домла Пискатий ва умаролардан ҳамжулуслари Амир Шоҳмуродхон мархумнинг ўғли ва амир Ҳайдар подшоҳи Бухоронинг биродари Исҳоқбек тўра, Султонхон тўра, Маҳмудхон тўра Аҳрорий, Маъсумхон тўра Аъзамий, Эшонхон тўра, Тўраҳон тўра, Жаҳонгирхон тўра ва Саййид Офоқийлар бўлиб, подшоҳликга тааллуқ ҳар иш ҳукм бўлса, буларнинг фатволари илан амал қилур экан» .

Муҳаммад Алихон бошқаруви даври ҳақида куйидагиларни ёзган: «Муҳаммад Алихон фуқаролардан бепарво бўлиб, мусоҳиблари уламо ва фузалолардан бўлмай, панду насихат эшитмай, эшитса ҳам кулоқга олмай...уламою фузало ва аёнлардан панду насихат қилсалар, баъзиларини ўлдируб ва баъзиларини Фарғонадан чиқариб, Бухорога бадарға қилиб, насихат олмай қолган экан» . Муҳаммад Алихоннинг айш-ишратга берилиши, давлат ишларига етарли даражада эътибор бермаганлиги, халқ норозилиги сабабли оғир аҳволга олиб келди: Қўқон Бухорога қарам бўлиб қолди, Мадалихон ва унинг энг яқин қариндошлари қатл қилинди. Қўқонликлар Насруллохон зулмидан озод бўлиш учун ўзбеклар, қипчоқлар, тожиклар, қирғизлар каби барча миллат ва элатлар, уламолардан тортиб катта ер эгаларию оддий халқгача барчаси бир ёқадан бош чиқариб, душманга қарши курашишлари керак эди ва шундай бўлди. Лекин тахтга чиққан Шералихон шу бирдамликни сақлаб қола олмади. Аҳоли орасида унинг обрўси ҳам баланд эмасди. Қўқон Бухородан озод бўлгач, Шералихон Тошкентни ўз таъсирига қайтармоқчи бўлган. Тошкент ҳокими Муҳаммад Шариф оталик: «Мани амирим Бухорода, ман Шералихон одами эмасман, ҳар ким мандан шаҳар олса, қуввати шамшир ва зўри бозу билан олур», – деб жавоб берган . Тошкент Қўқон бошқарувига қайтарилган бўлса-да, сиёсий вазият ижобий томонга ўзгармади, ҳокимиятда бош вазир – Мусулмонқулнинг таъсири кучайиб, тахт учун курашда турли гуруҳлар пайдо бўлди. Бу курашлар фақат Шералихоннинг ўзинигина эмас, Муродхоннинг ҳам бошини еди.

«Тарихи Фарғона»да Шохмурод, Султон Саййид, Пулатхон ҳақида, айниқса, Қўқон хонлигининг охириги йилларидаги тартибсизлик ва бошбошдоқлик тўғрисида кўп маълумотлар берилган. Ибрат шу бошбошдоқлик хусусида шундай ёзган: «Ул вақтда Фарғонада тўлкун ва тамаввуж бесаранжомликда эдики, гоҳ Худоёрхон ва гоҳ Саййид Султон ва гоҳ Шохмурод бири кетиб, бири келиб, бири чиқуб Хўқанд ўрдаси арини уясига ўхшаб кирди-чиқди замони фалон ердан хон чиқди, фалон хонзода чиқди, бош кўтарди, оқ кигизга солди бўлуб, бетартиб овозалар қулоқларни кар ва ақлларни танг қилур эрди. Хонлик салтанати гўёки бола ўйинига ўхшаб кетди. Ул вақтни болалари мундан бир ўйин чиқаруб, бир баланд тепага чиқиб, икки тараф ул тепани отини Ўратепа қўйиб, талошиб, Ўратепа сеникиму меники, деган ўйинлар анда чиққан (эди)» .

Ибратнинг маълумотларидан билиш мумкинки, хонлик тахтига номзодларга нисбатан мингбоши Олимкулнинг таъсири кучлироқ бўлган. Ҳатто сарой аъёнлари орасида Олимкулнинг хон бўлиши учун тарафдорлар ҳам оз бўлмаган. «Адойи зиёфатдан сўнг мулла Олимкул сўз очиб дедик: - Мамлакатимизда бул хил бесаранжомликдур, муни сабаби бир кишига инкиёдимиз йўқлигидур, – деди. – Лозимдурки, баиттифоқ бир хон насб қилиб, анга муте, мунқод бўлсак, кимни хоҳларсизлар?» деганда, Хўқанд уламолариндан Зиёвуддин махдум дедиларки: - Бу хизматга ўзингиздан алиқ одам кўринмайдур, – деганида Олимкулга маъқул келмай, эшитмаган бўлиб, яна дедик: - Бир одамни тайин қилмоқ керакдур! – деганда, маскур махдум яна аввалги сўзларини иъода қилдилар. Олимкул Зиёвуддин қозига хитоб қилиб дедик: - Сиз мани дерсиз, манинг ниятим хон бўлмоқ эмас, ман хизматда бел боғлаган киши, хонзодаларингизнинг бирортасини насб қилинглар!

Мулла Олим Махдум ҳожининг «Тарихи Туркистон» , Мирзаолим Мушрифнинг «Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин» асарларида ҳам маълумотлар мавжуд бўлса-да, «Тарихи Фарғона»да Худоёрхон ва унинг сўнги кунлари ҳақида батафсил берилган, хусусан, Худоёрхоннинг тахтдан тушганидан сўнг аҳволи жуда аянчли кечгани тасвирланган. Пойтахтни тарк этиб, Хўжандга етиб келганида шаҳар дарвозаси олдида русча либосдаги иккита одам кутиб олар экан, улардан бири хонга шундай мурожаат қилган: - Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонмисиз, сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз эмди, аҳволингиз шул экан-ку! Биз

бир вақт сиздан паноҳ сўраб борганда бизни яқомиздан тутиб, Русияга бердингиз, ўлганимиз йўқ, алҳамдилуллох, ҳукуматдамиз... Муртад сани айтурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни аёғ ости килдинг! .

Худоёрхон Тошкентга етиб келганидан сўнг генерал-губернатор кўрсатмаси билан Оренбургга жўнатилган, руслар тутқунидан озод бўлгач, Афғонистон, ундан Пешовар, Аҳмадобод, Бомбай, Жидда шаҳарлари орқали ҳаж сафарига жўнаган. Бу шаҳарлардаги хонни танийдиган шахсларнинг унга муносабатлари ҳам турлича бўлган. Бир жойда хоннинг келишидан хабар топиб, уни яхши кутиб олишган бўлса, бошқа шаҳарда айрим шахсларнинг муносабатлари жуда ёмон бўлган. Жиддага етиб келганида хонни бир гуруҳ кўконлик, андижонлик, марғилонлик савдогарлир хурсандчилик билан кутиб олганлар. Маккада эса илгари хонлик фуқароси бўлган йигит Худоёрхонга тош отиб, иккита тишини синдиради. Ундан сабаби сўралганда, шундай жавоб берган: - Ман бул кишига саркор эдим, Намангонни танобини йиғиб берганимда хазинаға зарар қилгансан деб, хавли -ҳарамларимдан жудо қилган эдилар, ҳаётликда бир қасос олмоқ мақсад эди. Бул киши ҳажга кетган деб эшитиб эдим, келиб бул ерда топдим ва урдим» .

Маккадан Худоёрхонни Нормухаммад шарбатдор ортага қайтишга кўндиради. Ибрат: «Нурмухаммадни тарғибига унаб охири Ҳиндистон ва Афғон илан юриб, дарёйи Амуга яқин Каррух деган ерда Эшони шаҳид деган Ислом шайхни катта муридлари халифа Доруламон деганни хонақоҳларига келиб, анда хужра олиб, истиқомат қилиб туриб, анда Нурмухаммад шарбатдор мамлакатга хабар олиб кетмоқиға келганда хонни яғрин елкасига

ўсма яра чиқиб, Афғон ҳакимлари кесмоқ бўлганда, ҳакимлар дорийи беҳуш бермоқ бўлганда: - Ман умримда беҳуш бўлган эмасман, ҳушёр турганимда кесинглар, - деган экан. Анда ўтказиб қўйиб, пиёлани оғзидек жойни кесиб олиб дори қўйиб муолажа қилганда бир ойда тузалиб, ичинда андак жой қолганида хони бетоблиги даража қилиб, анхўйлик Мухаммаджон хожа яхши парво қилиб турганда, ўшал бетоблигидан сиҳхат бўлмай, ахийри 1299-инчи ҳижрийда Каррухда вафот бўлдилар...», - деб ёзиб Худоёрхоннинг вафот этганлиги ҳақида маълумот берган .

Исҳоқхон Жунайдуллоҳўжа ўғли Ибрат тартибсизлик, бошбошдоқлик, тахт учун кураш бошланган даврда Қўқон хонлигига қарашли Тўрақўрғон кишлоғида туғилган. У ўша даврда бўлиб ўтган воқеаларнинг гувоҳидир ёки шохид замондошлар

билан ҳамсухбат бўлган. Шунингдек, ўлка тарихига оид манбаларни чуқур ўрганган. Мана шу жихатлар асосида таъмин этилган илмийлик, холислик тамойиллари «Тарихи Фарғона» асарининг кимматли манба сифатида асрлар ўтган сайин аҳамиятининг ортиб боришига сабаб бўлиб келмоқда.

Муस्ताқиллик йилларида Ватан тарихига муносабат ўзгарди, тарихимизни маҳаллий манбаларга асосланиб чуқур ўрганиш имкониятлари очилди. 1991 йили Тошкентда «Камалак» нашриётида Абу Тохирхожанинг «Самария», Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарлари билан бирга Исҳоқхон Ибрatнинг «Фарғона тарихи» асари «Мерос» туркумида нашр этилди. 2005 йилда эса Тошкентда «Маънавият» нашриётида «Истиқлол қаҳрамонлари» туркумида «Исҳоқхон тўра Ибрat» номли китоб чоп этилиб, унга «Тарихи Фарғона» асари ҳам киритилди. Асарнинг қайта-қайта нашр этилиши юртимиз тарихини ўрганишда аҳамияти юксак эканлигидан далолат беради.

Наманган тумани Мулла Кудунг қишлоғидаги «Хилват» мазо-рида эса баландлиги бир ярим қулоч ва эни 30-35 смли қайроқтош-га арабча ёзувлар ёзилган. Бу ёзувлар ҳам Исҳоқхон тўра Ибрat томонидан битилган, унинг таржимаси қуйидагича: «Бу қабр яхши хислатлар ва ҳамда қароматлар эгаси, етук ва комил Шайх Неймат-уллоҳ хожа Эшон Туркистонийникидир. У киши ҳижрий 1251 (мелодий 1885) йилда вафот этдилар. У кишидан сўнг Сунъатуллоҳ хожа Эшон ҳижрий 1267 (мелодий 1835) йилда вафот этдилар. Булар Ҳазрат Султон хожа Аҳмад Яссавий авлодларидандирлар, уларга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин. Булардан бошқа яна Нейматуллоҳ хожа Эшон авлодларидан бўлган Сунъатуллоҳ хожанинг ўғиллари Отоуллоҳ хожа Эшон. Ул киши ҳижрий 1323 (мелодий 1905) йилда вафот этдилар».

.....

Умаров А. И. Культурная жизнь Ферганской долины во второй половине XIX начале XX в.в.: Автореф. Дис. к. и. н.-Т., 1985.-С.13.

ИБРАТ ВА ФАРҒОНА ЖАДИДЧИЛИГИ

Тоҳиржон ҚОЗОҚОВ,

Нам ДУ доценти, тарих фанлари номзоди

1876 йилнинг 19 февралда император Александр Пнинг фармони билан Қўқон хонлиги тугатилди ва унинг ўрнида Фарғона вилояти ташкил этилди.

Мустамлакачилар учун Фарғона водийси пахта етказиб берувчи асосий база ҳамда ижтимоий, иқтисодий ва миллий зулм объектига айланди. Бу зулмни амалга оширишда, ўлка бойликларини талашда темир йўллар муҳим восита бўлди.

Мустамлака шароитида Фарғона водийсида нафақат деҳқонларнинг, балки ўн минглаб хунарманд-қосибларнинг ҳам аҳволи аянчли ҳолатга тушиб қолди. Бунга Россия саноати ишлаб чиқарган уй-рўзгор ашёлари, айниқса, енгил саноат маҳсулотлари билан ўлка бозорларининг тўлдирилиши сабаб бўлди. Бу маҳсулотлар бозорлардаги маҳаллий хунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган молларни сиқиб чиқара бошлади. Натижада хунармандчиликнинг қўплаб турлари инқирозга учради. Бу эса қашшоқ аҳоли сонининг ортиб боришига сабаб бўлди.

Аҳоли турмуш даражасининг тушиб бориши, шариат меъёрларининг бузилиши, миллий ва диний кадриятларнинг оёқ ости қилиниши, жиноятлар сонининг ортиб бориши маҳаллий аҳолининг мавжуд тузумга нисбатан нафратини янада оширар эди. Шу боис турли ижтимоий табақалар мустамлака зулмидан халос бўлишнинг ҳар хил йўллари излардилар.

Илм тараққиётнинг негизи эканлигини англаб етган илғор зиёлилар аввало қоқоқликдан қутулишнинг асосий шarti деб маърифатни танладилар. Шу мақсад йўлида 19 асрнинг сўнгги чорагида водийда дастлабки янги усул мактаблари очилди.

XIX аср охирларидан 1908 йилгача бўлган маърифатчилик босқичи

Бу даврда водийда дастлабки янги усул мактаблари Тўрақўрғонда Исҳоқхон Ибрат, Қўқонда Мулла Шоазим домла, Салоҳиддин домла, Абдулвахҳоб Ибодий, Андижонда Шамсиддин домла, Азим Қодиров ва бошқалар томонидан очилди. «Таржумон» ва бошқа газета-журналлар водий зиёлилари орасида кенг ёйилди. Наманганда Исҳоқхон Ибрат томонидан «Матбааи Исҳоқия» босмаҳонаси очилди.

Фарғона ўқув юртлари инспекторининг Туркистон ўқув юртлари бош инспекторига 1909 йил 6 декабрда йўллаган янги усул мактаблари ҳақидаги маълумотномасида кўрсатилишича, водийдаги дастлабки янги усул мактаби Қўқон уездида Аҳмаджон Қори томонидан 1892 йилда очилган .

Фарғона жадидчилик ҳаракатининг атоқли намояндаларидан бири Исҳоқхон Ибрат ҳам Қўқонда мадрасани тамомлагач, 1886 йилда Тўрақўрғонда мактаб очади, лекин у тез орада ёпилади . Шундан сўнг Ибрат 1887 йилдан 1895 йилгача Оснё ва Европанинг кўплаб мамлакатларида бўлади. Ундан ортик чет тилларини ўргангани, Ғарб илм-фани ва техникаси

ютуқлари билан танишади . Сафардан қайтгач эса ўз юрти тараққиёти учун изчил амалиётга киришиб, жадидчилик ҳаракатининг фаолларидан бирига айланади.

Фарғонанинг пешқадам тараққийпарварларидан бири бўлган Исҳоқхон Ибрат 1883-1885 йилларда Қўқоннинг «Тунқатор» мадрасасида таълим олиб юрган пайтларида «Таржумон» газетаси билан мунтазам равишда танишиб борган. Адабиётчи олим Улуғбек Долимовнинг берган маълумотларига кўра, Ибрат томонидан ташкил этилган «Исҳоқия» кутубхонасида «Таржумон» газетасининг ҳатто 1884 йилги бойламлари ҳам бўлган .

Исҳоқхон Жунайдуллоҳ хўжа ўғли Ибрат ўзининг мақолаларида тўйлардаги исрофгарчиликлар, ортикча сарф-сурфлар, ёшларнинг илм олишдан кўра кўпқари, яъни улоқ чопишга бўлган ишқибозликлари ҳақида ўз мулоҳазаларини билдиради. У ўзининг «Туркистон вилоятининг газети»даги мақолаларининг бирида бу хусусдаги фикрларини қуйидагича баён қилади: «...Ҳали ҳам биз қадимги, эски ақидамизда маълумларки, сиқилуб ўз динимизга ҳаракат қилмай, ақча топсак, ҳою-ҳавас овлоқ тўйларга ўн минг сўм беҳуда исроф учун. Қайси уламо буларга фатво берган ҳалол деб. Ҳалол деса бундан зарур ҳалоллар бор, улар қолибдур. Ҳеч кимда халққа насиҳат йўқ, бўлса ҳам кулоққа олмайдилар. Йигитлар эса қувқари ила юрадурлар...» .

Аллома бу мавзудаги фикрларини ривожлантириб, халқни ҳар хил иллатлардан сақловчи куч илм олиш эканлигини кўрсатади. У шундай деб ёзади: «...Бу аҳволи баъдларни, бу мараз дардни доруси илмдур... Илмсиз киши, асоссиз девор дегани. Асоссиз девор ғоятда безътибор бўлур. Илм ўқунг-ўқутунг ахлоқи фунун, замонага безътибор бўлур. Илм ўқунг-ўқутунг ахлоқи фунун, замонага даркорлик илмлар зарур...».

Ибрат ушбу фикрлари билан замона ёшларини ўз даври дунёвий билимларидан ҳам тўлиқ хабардор бўлишга ундайди.

Хулоса қилиб айтганда, ўлкадаги ижтимоий адолатсизлик, ерлиларни жаҳолат ботқоғида, қашшоқликда қолдиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати маҳаллий халқ илғор фикрли зиёлиларининг табиий равишда норозилигини келтириб чиқарган. Фарғона Россиянинг бевосита мустамлакаси бўлганлиги боис марказий худудлардаги сиёсий ўзгаришлар бу ерларга ҳам сезиларли таъсирини ўтказар эди. Исҳоқхон Жунайдуллоҳхўжа ўғли Ибратнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти бевосита ана шу жараёнлар билан боғлиқ ҳолда кечди.

Исҳоқхон Ибрат «Олти тилли лугат»ига форс, араб, турк, ўзбек, ҳинд, ва русча сўзларни жойлаштирган бўлса, «Хатлар мажмуаси»да яхудий, финикия, юнон, славян, санскрит, лотин, арман, грузин сингари қирқдан зиёд ёзувлар ҳақида қимматли маълумотлар беради ва илмий хулосалар чиқаради.

.....

Воҳидова К. Исҳоқхон Ибрат «Фан ва Турмуш».- 1995.-№4. -

Б.26

Долимов Улугбек. Исҳоқхон Ибрат.-Т.: Шарқ, 1994.-Б.11.

Письмо из Тюря-кургана «Туркистон вилоятининг газети».- 1914.-2 март.

МАТБААИ ИСХОҚИЯ

Адхамжон МАВЛОНОВ,
НамДУ Архившунослик
кафедраси ўқитувчиси

Исҳоқхон Тўра Ибрат педагогик, адабий, ижтимоий фаолиятидан ташқари матбаачилик соҳасига ҳам алоҳида эътибор қаратган эди.

XX-аср бошларида Наманган шаҳрида олти уезд матбаасидан ташқари «Матбааи Исҳоқия» (1909-1913) билан М. Н. Абдусатторбоев (1913-1917)нинг босмахоналари фаолият юритган. Ўша пайтларда Наманган кичиккина шаҳар бўлиб, унда 30 мингга яқин аҳоли яшар эди.

Ибрат 1897 йилда бир қатор араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Афғонистонга қилган сафаридан қайтиб келгач, араб, форс, хинд, турк, ўзбек ва рус тилларини ўз ичига қамраб олган, «Луғати ситта ал-сина» («Олти тил луғати») асарини яратади. Бу асар Туркистоннинг нашриёт ишлари бўйича нозири Н. Остроумовнинг бир неча йиллик тўсқинликларидан сўнг 1901-йилда Тошкентда фаолият кўрсатаётган В. М. Ильин босмахонасида нашрдан чиқади. Исҳоқхон Ибрат бу асари босилгач, китоб нашри фидойисига айланади. Қишлоқ шароитида ишлатиш осон бўлган босмахона анжомларини топиш, ўрганиш мақсадида нашр ишларини зимдан кузатиб юради. Унинг Туркистон генерал-губернатори маҳкамасига литография (тошбосма) очиш учун рухсат сўраб йўллаган илтимосномасига Санкт-Петербургдан рухсатнома келмайди. Шундай бўлса-да, босмахона очишга рухсат олмасдан туриб, 1907 йили Россиянинг Оренбург шаҳрига бориб, Гауфман деган матбаачидан, пулини 10 йил мобайнида тўлаш шарти билан, 1901 йилда чиққан литография машинасини сотиб олади. Литография ускуналари Оренбургдан катта машаққатлар билан Қўқонгача поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келинади.

Ибрат ўзи қурдирган ҳаммомни тошбосма матбаасига айлантириб, 1908 йилда ҳукумат рухсатномасини олишдан бир йил илгари (рухсат олимнинг қўлига 1909 йили тегади) ўзининг Санкт-Петербург бош бошқармаси сензори томонидан 1908 йили босишга ижозат этилган «Санъати Ибрат қалами Мирражаб Бандий» китобини чоп этишдан босмахона фаолиятини бошлайди. Наманган

уездининг Тўрақўрғон қишлоғида ташкил этилган бу литография босмаҳонаси «Матбааи Исоқия» номи билан шуҳрат топди.

Босмаҳонанинг руҳсатнома олиншидан илгари иш бошлаб юборгани рус маъмуриятини эътиборини жалб этади, яширин текширувлар ўтказилади. Скобелев (Фарғона) шаҳри полисмейстрининг Фарғона вилояти губернаторига 1909 йил 13 январда ёзган ҳисоботида Наманган шаҳрида ҳам,

Тўрақўрғон қишлоғида ҳам китоблар чоп этилмаслиги ва чоп этувчи типография (босмаҳона)лар мавжуд эмаслиги айтилган.

Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг Туркистон генерал-губернатори канцелярияси бошқарувчиси В. И. Мустафинга юборган ҳужжатида Тўрақўрғон қишлоғида махфий босмаҳона мавжудлиги ҳақидаги хабарлар ўз исботини топмаганлигини айтади. Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Наманган уезди ҳарбий губернаторига Наманган ва Тўрақўрғон бозорларида ноқонуний китоблар пайдо бўлса, тезкор чоралар кўрилиши кераклиги ҳақида кўрсатма берган .

Исоқхон Жунайдуллаев тошбосманинг шахсий муҳрини ҳам ишлаб чиққан бўлиб, унга нур сочаётган куёш тасвири туширилган, унинг марказига «илм» сўзи ўйиб ёзилган эди. Бу билан Ибрат илмни нур сочаётган куёшга киёслаган эди. Ибратнинг янги бошлаган ишига бутун қишлоқ аҳолиси ёрдамга келадилар. Ҳатто кўшниси Мирзабой Гиёсов ҳарф ўйиш учун ўз уйидаги ёнғок дарахтини кесиб берган.

Литография харажатларини қоплаш ва кредит қарздан қутулиш мақсадида турли буюртмалар қабул қилиш учун баъзи асарлар охирига қуйидаги мазмунда эълонлар берилган: «Ушбуни эълон этамиз, ушбу кундан ибтидоан матбааимизда заказлар қабул қилинадур. Чунончи: рисоалар, эълонномалар, ҳар хил бланкалар ва табрикномалар, ишчутлар, карточкалар, мактуб варақлари, ҳар нима чоп қилмоқ мумкин. Нимарсалар ғоят яхши ва нафис ўзига боп қоғозда чоп қилиб, зийнатлаб, шоён тамошо қилиб, муштариларимизни хусни ризоларига мазҳар бўлмоқ саъй ва ижтиҳодимиздур, хоссатаи вазифамиздур... Матбааимизни вилоятда танҳо қилмоқ аввалдан матлабимиздур. Анкариб уруфот босмаҳонаси ҳам очилур, асбоблари ҳам тайёр. Ҳукуматдан ижозат олинган».

Тадқиқотчи Алишер Исоқбоев Туркистондаги маърифатпар - варлик ҳаракатида татар-бошқирд маърифатчиларининг фаолиятига алоҳида тўхталиб, Ибратнинг татар жадиdlари Ҳ. Мақаев ва А.

Шаҳидий билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйганлигини таъкидлайди.

1908 йил 7 августдаги Туркистон ўлкасининг ички ва ташқи текшируви Комиссиясининг йиғилишида Н. П. Остроумов Ўрта Осиёдаги татар тарғиботчилари (айниқса, Исмоил Гаспринский фаолияти) хатти-ҳаракатларини эътибордан четда қолдирмасликка чакиради.

Татаристонлик ўқитувчи Ҳусайн Макаев Ибрат таклифига кўра, Тўрақўрғонга келади. Бу ерда у Ибрат томонидан очилган мактабда рус тилидан дарс бера бошлайди.

1909 йилда эса «Матбааи Исҳоқия» литографияси типолитографияга айлантирилган. 1908-1909 йилларда босмахонага Охунзода Абдулрауф Шаҳидий мудирлик қилган. Бу даврда «Ибрат лирикаси шеърлар тўплами» (1909) ва «Ёзув тарихи тўплами» (1911) каби асарлар нашр қилинди. 1910 йилда босмахона Наманган шаҳрига кўчирилган. Бу ерда 1910-1913 йилларда Ҳусайн Макаев, 1913-1917 йилларда эса М. Н. Абдусатторов матбаа мудирлиги сифатида ишлаганлар.

Матбаа иши Туркистон миқёсида аста-секин кенг қулоч ёйди, дастлаб миллий тилларда китоблар нашр этилган «Матбааи Исҳоқияда» 1917 йилдан эътиборан газета ва журналлар ҳам босила бошланди.

Бу босмахона 1917 йилдан сўнг миҳ-тошбосмахонага айлантирилиб, «Ударник» босмахонасига асос бўлган.

Наманганда Ҳусайн Макаевнинг ноширлиги ва муҳаррирлиги остида 1917 йил бошларида «Фарғона саҳифаси», шу йили август ойидан бошлаб эса «Фарғона нидоси» номли газета чиқа бошлайди. Уларда шу даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий ва адабий масалари баён этилган ҳамда Ибрат, Ҳусайн Макаев ва бошқаларнинг шеърлари эълон қилинган.

Октябрь тўнтарилиши туфайли босмахона мусодара қилинади. Шўролар ҳокимияти даврида ушбу босмахонада «Народная газета», «Эркинлик», «Ишчилар қалқони», «Совдепъ», «Роста» каби газеталар рус ва ўзбек тилларида нашр қилинди. Исҳоқхон Ибрат Оренбургдан олиб келган литографик машина 1952 йилгача Наманган босмахонасида ишлатиб келинди. 1952 йилда машина Тўрақўрғон босмахонасига юборилди ва «Учқун» номли Наманган туман газетасини 1960 йилгача мунтазам чиқариб туришда фойдаланилди.

1909 йилда татар зиёлиси Исҳоқ Шарипов томонидан Наманганда биринчи китоб дўкони очилади. Дўконда «Матбааи Исҳоқия»да нашр этилган китоблар, қўлёзмалар, эълонлар, таклифнома ва бошқалар сотила бошланади. Исҳоқ Шарипов қўшни хорижий мамлакатлар: Ҳиндистон, Эрон, Туркия мамлакатларида, шунингдек, Қозон ва Петербургда араб графикасида чиқарилган китобларни ҳамда газеталарни Наманганга олиб келиб сотишни ҳам ташкил этган эди.

ИБРАТНИНГ «МЕЗОН УЗ-ЗАМОН» АСАРИ

Комила ВОҲИДОВА,
тарих фанлари номзоди

Мамлакатимизда илм-фанга асосланган инновацион жамият куриш стратегик мақсад қилиб олинган бугунги кунда, жамият тараққиёти ва шахс камолотида илм ва фаннинг ўрни бекиёс. Тарихда илм-фан, дин ва миллат тараққиёти учун кураш олиб бориб, ўзининг ноёб асарлари билан халқ ва миллатга фойда келтиришни мақсад қилган миллат зиёлилари қаторида Исҳоқхон Жунайдуллоҳ-хўжа ўғли Ибрат (1862-1937)нинг ўз муносиб ўрни бор. Миллий уйғониш даврининг етук намояндаларидан бири Исҳоқхон Ибрат 20 дан ортиқ асарлар ёзган бўлиб, бугунги кунга қадар 12 та асари биз га ча етиб келган. Булар орасида унинг «Мезон уз-замон» асари алоҳида аҳамиятга эга. Бу асар ҳақидаги дастлабки маълумот Ибратнинг «Тарихи маданият» асарида келтирилган бўлиб, муаллиф асарни «миллат ва мактабга фойдалиқ» бошқа асарлари қаторида санаб ўтган.

«Мезон уз-замон» асари қўлёзма ҳолида бўлиб, ЎзР ФА Шарқ-шунослик институти фондида инв. №11618 рақами остида бир нусхада сақланади. Асар 37 варақ, 74 бет, ҳар бети 11 қатордан иборат. Бугунги кунда 3 варағи тушиб қолган, 34 варақ, 68 бети сақланган. Бундай ҳу-лосага келишимизга сабаб, ҳозирда сақланиб қолган 2-саҳифа бўш, юқори қисмида «Мезон, Исҳоқхон тўра, 37 варақ» деган ёзувлар бор. Асарнинг 3-бети четида «Мезон уз-замон» деб ёзилган бўлиб, пастига кавс ичида «Замона тарозуси», деб ёзиб қўйилган. Асар ҳақида яна шундай маълумотлар бериш мумкинки, у узок вақт ёмон ҳолатда сақланган, айрим бетларини эркин ўқиш мумкин бўлгани ҳолда (4, 5, 12, 13, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68), айримларининг хатлари ўчирилиб,

қўлёзманинг чакка остида қолганлиги кўринади (3, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 43, 44, 20, 21, 22, 23, 24, 25), айрим саҳифалари эса ўчирилган хат устидан қайта ёзилганлиги сабаб, аввал ёзилган ёзувлар билан чаплашиб, хатни ўқишни бир қадар мураккаб ҳолга келган (3, 16, 17, 18, 19, 8, 9, 10, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 47, 48, 55, 56, 58, 60, 26, 27). Қўлёзманинг 3-бети юқори қисми ўнгида ЎзР ФА ШИ томонидан қўйилган муҳр (печать) бор.

Айрим саҳифалар четига ингичка ёзув билан сўзлар қайта ёзиб қўйилган. Сиёҳи кўк, хати насталиқ. Асарнинг ёзилган вақти кўрсатилмаган, бироқ Ибрат томонидан бу асар бошқа асарлари қаторида «Тарихи маданият» асари сўнгида келтирилган. Муаллиф асари матнини тадқиқ қилиш орқали октябрь тўнгаришидан кейин ёзилганлиги ҳақидаги маълумотга асослансак, шундай хулосага келиш мумкинки, Ибратнинг «Мезон уз-замон» асари 1917-1925 йиллар оралигида ёзилган.

Асарнинг 2001 йил профессорлар Х.Коматцу ва Б.Бобожоновлар ҳамкорлигида араб ва рус тилидаги нашри эълон қилинди. Ушбу сатрларнинг муаллифи томонидан тайёрланган ва 2002 йил ноябрда химоя қилинган илмий диссертацияда Ибратнинг бошқа асарлари қатори «Мезон ул-замон» асарининг таҳлили ҳам берилди. 2005 йил апрел ойида У.Долимов ва Н.Жабборовлар Ибратнинг ушбу асарини кириллча ёзувда ифодалаб «Танланган асарлар» номли нашрларига киритдилар. Олиб борилаётган тадқиқотларнинг барчаси Исҳоқхон Ибрат фаолиятини мустақиллик йилларида ўрганишга эътибор янада кучайганлигидан далолат берса, иккинчи томондан бу асарлар баркамол авлод, ёшларимизнинг маънавий дунёқарашини шакллантиришда муҳим ўрин тутишини исботидир.

Буюк маърифатпарвар олим Исҳоқхон тўра Ибрат асари 9 мезондан иборат бўлиб, аллома ҳар бир мезонда алоҳида муаммо бўйича мулоҳаза юритади, халқимиз ижтимоий ҳаётидаги диний муносабатлар, урф-одатлар ҳамда кийим-кечакларидаги қадим ва жадид муносабатларига таҳлил бериб, жадидлар томонидан илгари сурилган ғояларни халққа етказишни мақсад қилади.

Асарнинг «Мукаддима» қисмида Ибрат замондошлари бўлган шайхлар, олимлар, бойлар ва ҳокимлар, қолаверса, бутун исломдаги минглаб кишиларнинг Аллоҳнинг олдидаги ҳисоб-китобни билганлари ҳолда, мол-дунёга мубтало бўлганликларини, уларни мактаб, дин хизматига савоб йўлида ёрдам қилишга тарғиб қилинса ёмон кўришларини, Аллоҳнинг бойликка ҳирс қўйган бандаларини жазолаши фақат исломда эмас, ҳамма динларда борлиги, бундан

ортиқ нодонлик бўлмаслигини кўрсатиб, асарни ёзишдан олдин у кишилар кўнглини бойликка хирс қўйишдан қайтариб, сўнгра мақсадини баён этмок эканлигини қайд этади.

Ибрат инсонларнинг кўнглини бойликка эътиқод қўйишдан сақлашнинг бир йўли сифатида амри маъруфни тавсия қилиб, Қуръон оятларидан фойдаланиб одамларни яхши амалларга буюриб, ёмон амаллардан қайтаришни ўз олдига мақсад қилиб кўяди. Бинобарин, бу амри маъруф оғзаки бўлмай, кўпроқ жамиятга фойдаси тегиши учун асарлар орқали ёзиб қолдирилиши зарур, деб ҳисоблайди.

Ибрат асарининг биринчи мезони сифатида асрларни ўз қонуни ятида тутиб турувчи мезон тарозусини кўрсатади. Унинг фикрича, ҳар бир замоннинг ўзига хос тарозуси бўлиб, у доимий ривожланишда, тараққиётда, янгилашишда бўлади. Ҳар бир замон ўз қонуниятлари билан асбоб ва ашёларигача янгилашиб туради. Замон ўзгариши билан кириб келаётган ашё ва асбоблар Аллоҳнинг ўз халқига ато қилган нарсаларидир. Булар фақат замон тарозуси билан ўлчанади. Айрим шариат қонунчилари бу янгилашиш жараёни ни халққа осон бўлиши учун қабул қилсалар-да, айримлари буларни инкор этиб халқни қийинчиликка соладилар.

Ибрат асарида қадим ва жадид масаласига ҳам тўхталиб, ислом аҳли, олимлар ўртасида оддий сўзлар учун ҳам ихтилоф келиб чиқаётганлиги, бу Аллоҳнинг ҳам амрига мувофиқ келмаслигини таъкидлайди ва бир фикрга келиб, бирлашиш зарурлиги ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаётгани туфайли бу ғаразлар тўплана бориб, жадид ва қадим ўртасидаги жанжалларга сабаб бўлаётганлигини кўрсатиб беради. У муаммоларни Қуръон ва ҳадисларга асосланиб, шариат қонуни бўйича баҳолаш орқали мана шу масалаларда турли тортишувлар келиб чиққанлиги, айрим кишиларнинг халққа, миллатга Аллоҳ томонидан бажарилиши қатъий буюрилган ишлар қолиб кетиб, ҳаром ва ҳалолнинг жанжалини қилиб юрганликларини ёзади. Бу фикрлар орқали Ибрат жадид ва қадим ўртасидаги низонинг кераксиз эканлиги, Аллоҳ томонидан уламо ва бойлар, авом халқнинг ҳам бажариши керак бўлган вазифалари белгилаб берилганлиги, иттифоқ бўлиш энг биринчи зарурият эканлигини тушунтириб беради.

Ибрат асарда халқимизнинг янги жорий бўлган ашёларни ҳаром деб, қачонки расми таомилга киргандан сўнг истеъмолга киритганликларини ёзиб, халқнинг қийинчиликларини беилмликлдан деб биледи. Шунингдек, у Муҳаммад пайғамбар ҳадисларидан

келтириб, илм ҳақида куйидагича ёзади: «Расуллулоҳ ҳазратлари марҳамат қилибдурларки, «Ал-илму иззуд дунё ва-ш-шарофу-лохироти» деб /Илм дунё азиз-мукаррамлиги ва охират шон-шарафидур/. Иккинчи бир ҳадислари: «Утлибу-л-илма ва лав кана би-с-Сийн» /Гарчи, Чинмочиндан бўл-са ҳам илм талаб қил/» . Ибрат бу фикрлари билан халқини замон талаби даражасида бўлган илмларни ўзлаштиришга, талаб даражасидаги техникани ўрганишга чақиради. Юртни хорижий мамлакатлардан орқада қолишининг сабаби сифатида ҳам илмсизлик ва жаҳолатни кўрсатади. Қайси бир ишни қилишга уринилмасин, қаттиқ ҳаракат билан амалга ошириш мукаррар эканлигини таъкидлаб, Ўз фикрларини Қуръон ояти орқали кўрсатади, инсон фақат Ўз ҳаракати туфайли бирон бир мақсадига эришиши мумкин, бировнинг яхши амалларидан унга ҳеч бир наф бўлмаслигини айтиб, халқ Аллоҳнинг сўзларидан ҳеч бир зарар кўрмаслигини, меҳнат қилиб қаттиқ уриниш орқали ният қилинган барча нарсага эришиши мумкинлигини баён қилади, буни мезоннинг бизга кўрсатадиган вазни, деб баҳолайди.

Муаллиф асарда жамият ҳаётида илмда, ҳунарда, маишатда юз бераётган қадим-жадид муносабатларини тушунтириб, аввалги асрларнинг одамлари, чунончи боболаримиз зикр этилган жабҳаларда доимий машаққатда ўтганлиги, бугунги кунда фан ва техника ривожланиши орқали халқ маишат ва роҳатга эришганлигини айтади. У «Боболарингиз чакмоқ чақар эдилар, гугурд кандоқ роҳат, қорачироғ ёқар эдилар, электр лампа кандоқ роҳатдир» - дейиш билан, бунга сабаб замон таракқиёти эканлигини таъкидлайди. Ибрат сафар давомида ҳам қадим-жадид муносабатларига дуч келиш мумкинлигини айтиб, сафарга чиққанда унинг машаққатларига қараб вазн қилиш лозимлигини мисоллар орқали тушунтиради, Тошкентга кўп меҳнат, йигирма сўм сарф билан бир ҳафтада сарт аравада борилган эканлиги, ҳукумат ҳаракати билан темир йўллар солиниб, уч соатда тўрт сўм сарф билан борилишини, бошқа ишлар ҳам бу тариқа осонлигини, мезон қилганда фарқи билинишини эътироф этади .

Ибрат бу ишларни таҳлил қилар экан, жадидлар томонидан илгари сурилган ғоя ва қарашларни қўллаб-қувватлайди, миллат ҳаётида юз бераётган янгиликлар моҳиятининг тушунтириб беришга интилиб, миллатни улардан қочиб, тор фикр доирасида қолиб кетмасликка чақиради. Кичкина фикр ва тор мусулмончилик билан муддаога етиб бўлмаслиги, катта йўлдан юриб турли-туман илм, ҳунар ва касб ўрганиш, бошқа халқлар олдида ғариб, ожиз

бўлиб турмаслик, бунинг учун, албатта, ҳаракат даркор эканлигини тушунтиради. Мутафаккир олим ўз фикрларини асослашда Куръон оятларидан фойдаланиб, Аллоҳ сизларга енгилликни истайди, сизга оғир бўлишини истамайди, деса, биз ўзимизни ўзимиз қийинликка соламиз, Худо қилган деб қийинликдан чиқмаслигимиз, Худо қилган деб иймонга келмаслик билан баробарди, – дейди. У халқимиз ҳаётидаги қийинчиликларнинг барчасига илмсизлик сабаб эканлигини очиб беради, халқнинг турмуш тарзини енгиллатиш, тараққиётга олиб чиқиш учун жадидлар томонидан олиб борилаётган ҳаракатни қўллайди, ўз фикр ва мулоҳазаларини Куръон ва ҳадислар орқали халқнинг онгига сингдириш учун астойдил ҳаракат қилади. Чунончи, ўзи яшаб турган асрга баҳо бериб, «асримиз илму хунар, ҳаракат асридур, турмоқ асри эмас. Ғофил ... ғафлат уйқусидан тургунча бозор олами ўтиб кетадир», - дейди ва «кимки эътиборли бўлса олдинда юрар» каби мақол билан мулоҳазасини яқунлайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ибрат «Мезон ул замон» асарини ёзиш давомида Туркистон, хусусан, Фарғона водийси халқлари ҳаёти ва турмуш тарзига оид махсус муаммоларни ўрганиб, улар хақидаги теран мулоҳазаларини билдирган. Муаллиф асарни ёзиш давомида оммага жадидлар мафқураси, дунёқараши ва фаолияти асосини, муддаосини етказиб беришни мақсад қилади, муаммога дунё кўрган олим, 10 дан ортиқ тил билган мутахассис, мусулмон шарқ мутафаккири, халқ қозиси, Куръон ва шарият қонун-қоидалари, тараққий этган ғарбнинг бу борадаги билимларидан хабардор инсон сифатида ёндошади. Мулоҳазаларини 9 мезондан иборат қисмларга бўлиб, аҳолининг асосий оммаси дунёқараши ва қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда содда тилда, равон баён этади. Ибратнинг бу асари Туркистон жадидларининг мақсадлари, фикр ва маслақлари, ғоя ва қарашларини ўзида акс эттирган манба сифатида қимматлидир. Асарда алломанинг қарашлари тарихийлик, маърифатпарварлик, жадидчилик, дин ва шарқона анъанавийлик билан йўғрилган яхлит таълимот сифатида кўрсатилган. Ибрат бу борадаги ҳаракати билан XIX аср охири, XX аср бошларида қримлик Исмоил Гаспирали ғояларини қўллаб-қувватлайди ҳамда бутун шарқда миллатни уйғотиш ва маърифатли қилиш, сиёсий-иқтисодий эркини таъминлаш мақсадида фаолият юритади.

Ҳар сафар ўзбек адабиётшунослигининг етук намояндалари Шариф Юсупов, Бегали Қосимов, Улуғбек Долимов номлари бирор муносабат билан тилга олинганда беихтиёр ўтган XX асрнинг 90-йиллари бошларидаги Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультетида бирга кечган йиллар, қизгин муҳит, тортишув ва мунозаралар, парда орти ва парда ичидаги ўта мураккаб, ниҳоятда нозик муносабатлар ёдга келади...

Истиклол шаббодалари эсиб, XIX аср бошлари ўзбек адабиётини объектив-ҳолис ўрганиш имконияти пайдо бўлгач, аввало, ана шу давр бўйича профессор Ғулом Каримов хизматлари туфайли ўзига хос илмий мактаб шаклланган мазкур университетда жиддий ҳаракатлар кеча бошлади. Профессор Бегали Қосимов ташаббуси ҳамда беназир инсон ва олим Тўрабек Долимовнинг дорилфунун раҳбарларидан бири сифатида кўрсатган жонбозлиги боис «Миллий Уйғониш даври ўзбек адабиёти» дея номланган янги кафедра ташкил этилди.

Мақоламиз қаҳрамони бўлган Улуғбек Долимовнинг бир умр адабиётшунослик билан, маърифатчилик даври ўзбек адабиётини ўқитиш масалалари билан шуғулланиб келиб, пировардида катта ёшларга етганида педагогика бўйича докторлик қилишга жазм этгани шу соҳадаги илмий изланишлар кўламини кенгайтиришда хайрли қадам бўлди, албатта.

Улуғбек Долимов домланинг педагогика илмидан олий илмий мақомга даъво этгани сира тасодиф эмас. Аксинча, тўла мантиқий ва мақсадли ҳол. Бу касбу аъмол, истеъдод, руҳий майл ва илмий изланишлар маншаълари сабаблидандир... Қолаверса, камина таниган ва билган Долимовлар насаби муаллимлик ва илм рутбаси билан айнанлашиб кетган шажарадир. Нуъмон домла, Субутой муаллим, Султон Долимовлар катта авлоддан, Тўрабек, Хотам,... Нуъмонийлар, Шамси ака, Улуғбек, Кенжабек Субутой ўғиллари ўрта бўғиндан ва булар қаторидаги олимаю муаллима қизлар, улардан кейинги навқирон Долимовлардан нечалари юртимизда илм-фан ва педагогика тараққиётига умрини тиккан ва ҳалол хизмат қилиб келаётган инсонлар. Тўрабек ака ва Улуғ домланинг нақл қилишларича, аввалги бўғиндаги Долим бува Мирмулла ва Мирмуҳсин Шермуҳамедовлар, Каримбек ва Комилбек

Норбековлар билан, Мунавварқори Абдурашидхонов, Собиржон ва Шокиржон Раҳимийлар билан даврадош, қариндош, куда-анда ва бошқа яқинлик ришталари билан чаптишиб кетганки, бу зоти шарифларнинг бари XX аср тонгидаги маърифатчилик ҳаракатининг дарғалари – миллат ойдинлари ўлароқ Ватан тарихига кирганлар.

Энди касбу қор, руҳий майл ва, албатта, истеъдоднинг ўзан кашф этиши хусусида... Ўтган XX асрнинг 60-йиллари ўргаларида муаллимлик йўлланмаси билан Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманига келган ёш мутахассис – Тошкентда туғилиб ўсиб, зиёли хонадон, зиёли давра ва ердан шипгача жавонларга тахланган жилд-жилд китобдан бўлак нарсани кўрмаган-билмаган, пианино чалиб, хаёлий дунёлар оғушида юрган жиккаккина йигитчанинг аҳволини шундай ҳолатга тушган одамгина хис этиши мумкин. Юрагида кўри бор инсон ҳар қандай вазиятда ҳам чора излар, куч-қувватини жўяли сарфлаш эвини қиларкан. Тошкентдан анча олисда, вилоят марказидан эса наридаги қишлоқда ҳам қадимият, ҳам янги оврўпоча турмуш маданиятига хос белгиларни, асбоб-ускуна, довдастгоҳларни кўриб ҳайрати ошган ёш муаллим уларнинг қаердан пайдо бўлганини, келиб қолиш сабаблари, илдизлари, эгалари билан қизиқади. Қунларининг бир қисми мактабда ўтса, колгани ўз ташаббуси ва яккаш аъзолигидаги илмий-маърифий экспедицияга бағишланади. Шу тариқа Улуғбек муаллим тақдири Тўрақўрғон ва унинг улуғ фарзанди Исҳоқхон тўра Ибрат номи билан чамбарчас боғланади. Агар XIX аср охири – XX аср бошлари Наманган адабий муҳитидан энг кўп ўрганилган ва оммалаштирилган ижодкор Исҳоқхон Ибрат десак, айна ҳақиқат бўлади ва бу, албатта, адабиётшунос олим, профессор Улуғбек Долимов хизмати туфайлидандир. У Ибрат ҳақида кўп ёзди, хўп ёзди. Адибнинг фидойи ҳаёти, ижтимоий фаолияти ва серқирра адабий, илмий ижоди борасида мақолалар, адабий портрет, монографик тадқиқотлар яратди, асарларини нашрга тайёрлаб, чоп эттирди. Ҳаёти ва ижодини кенг тарғиб қилди. Ибрат номи ва асарларини ўзбек адабиёти тарихига муҳрлади. Ҳа, шундай бўлар экан – кимдир сабаб бўлмаса, исботлаб, эл-юртга ёймаса, валламатини ҳам «тарих»лардан ўз ўрнига ўтолмай вақтини кутиб тураверади.

Тасодифни кўрингки (тасодифмикан?), иттифоқо, Исҳоқхон тўранинг хизматида бўлган бир мўмин қиёматда бўйнимда қолмасин дея, ғалат бир воқеадан Улуғ муаллим ва тўразода Ротибхон Исҳоқхон ўғлини хабардор қилади. Яъники, 1937 йили

ёши етмиш бешга борган Ибрат домла бошланиб кетган қатағон исканжасининг ўзига ҳам яқинлашиб колганини сезиб, ўша хизматкорини хузурига чорлайди. Уйнинг яккасинч деворини кўшсинч қилиб, орасига бор бойлиги – йиққан энг сара ва ёзган барча китобларини яшириб, деворни суваб ташлашни буюради. Вақти замони етиб миллатга, юртга асқотишига ишоратан шу ишни қилади. Кун оралаб Тўрақўрғоннинг мухтарам қозисини ҳибсга оладилар, қолган китобларининг барисини олиб кетиб, йўқ қилиб юборадилар. Кекса маърифатпарвар эса қамоқхонада дунёдан кўз юмади. Вақти етиб, XX асрнинг 60-йиллар ўрталарида ўша кўшсинч орасидаги китоблар олиниб, Улуғбек муаллим томонидан рўйхат қилинади, дастлабки мақолалари учун мавзу бўлади. Бу китобларнинг аксарияти Ибратнинг ўз асарлари – «Луғати ситтати ал-сина» («Олти тилли луғат»), «Жомеъ ул-хутут» («Ёзувлар мажмуаси»), «Санъати Ибрат», «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият», «Мезон ул-замон» каби мутафаккир «Матба-ал Исҳоқия» номли ўз типографиясида чоп этган китоблари эди. Тақдирнинг сийловини қарангки, Исҳоқхон Ибратнинг маънан Ватанга, миллатга қайтиши учун XX асрнинг 60-йиллар миёнасида тошкентлик бир муаллим Тўрақўрғонга бориб, ул зотнинг маърифатчилик кори аъмолини давом эттирмоғи ва иттифоқан улкан маънавий хазина топиб, унинг оммалашмоғига воситаю робита бўлмоғи керак экан. Ана шу нооддий бир ҳолни ҳис қилган ва айна шу ҳодисот унинг руҳий майли, истеъдодининг юзага чиқмоғи учун сабаб, тақдир эканини англаган Улуғбек Долимов кейинги умрини тўлалигича ҳам амалий, ҳам илмий-назарий педагогика билан боғлади ва, айтиш жоизки, шу соҳада камол, эътибор, иззату ҳурмат топди, жамоатчиликка танилди.

Мухтарам ўқувчи, қўлингизда турган «Миллий уйғониш педагогикаси» номли китоб бу олимнинг адабиётшунослик ва педагогика билан ярим аср яшаб, шу дунёда орттирган бори маънавий бисотининг қаймоғи – умр китобидир. Биз юқорида китобдаги биргина мавзу – Исҳоқхон тўра Ибрат ҳақидаги илмий очерк бахона уч-тўрт жумла сўз айтдик. Сабаби боис, бу мавзу тақдир ибтидоси бўлгани учун. Китобда XIX аср сўнги ва XX аср дастлабки чораги – қарийб олтмиш йиллик ниҳоятда қизгин воқеликнинг педагогика аталмиш энг табаррук жабҳаси ҳақида комусий билимлар жамланган.

Анъанавий маҳаллий мактаблар ва уларда ўқитиш усуллари, мадраса таълими, ўлкада Россия ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин

ташкил этилган рус-тузем мактаблари ва уларда ўқитиш мазмуни, жадид мактабларининг шаклланиши, улар ривожда хайрия жамиятларининг аҳамияти, янги усул – «усули савтия»нинг назарий асослари, жадид мактабларида она тили ва адабиёт ўқитиш масалалари ва бутун Туркистон ўлкаси бўйича манзара тўлиқ акс этиши учун Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги маориф тутумлари, улардаги илк янги мактаблар борича китобда қамраб олинган. Булар комусий китобнинг бир қисми – Миллий уйғониш даври педагогикасининг ижтимоий-тарихий, илмий-назарий асослари. Унинг иккинчи қисми давр педагогикасининг энг етук намояндалари ҳаёти, фаолияти ва ижодига бағишланган тугал илмий очерклардан иборат. Исҳоқхон Ибрат, Сиддикий-Ажзий, Саидрасул Саидазизий, Васлий Самарқандий, Бехбудий, Шақурий, Мунавварқори, Авлоний, Садриддин Айний, Сўфизода, Ҳожи Муин, Фитрат, Ҳамза, Элбек, Шоқир Раҳимийгача жами ўн беш фидойи маориф даргалари ҳақидаги аён ва ноён далиллар, тафсилотлар, таҳлиллар, кузатувлар, ҳақиқатлар, мушоҳадалар. Булар эллик йил давомида томчи-томчи, қатра-қатралаб йиғилган маълумотлар, юраклар зардобга тўлиб, кўзда ёшу дилда қадар билан тикланган тақдирлар, тартибланган битиклар... Бу шахид кетган зоти шарифларнинг бирортасини ҳам Улуғбек ака шунчаки, фақатгина фактлар тақозо этгани учунгина китобига киритмаган. Уларнинг ҳар бирини хиссий қабул қилиб, юрагидан ўтказиб, сўнг таҳлил ва мушоҳада объектига айлантирган. Акс ҳолда, ҳатто айримлар Чор Русиясининг қудратини мадҳ этган дея бурун жийираётган оташнафас аламқаш аждодимиз Зокиржон Фурқатнинг куйидаги ўтлуғ сатрларини келтирмаган бўларди:

Зулматни гирдибоди тегди, қуюнда қолдук,
Тўфони ҳайрат, эйки, ғарки жунунда қолдук,
Ғафлат ила ўтуб умр, қулгу ўйунда қолдук,
Қуффор банди ичра сонсиз тугунда қолдук,
Раҳм айлагил, Худоё, бечора хасталарга,
Ранжуру зору маҳзун, кўнгли шикасталарга.

Ёки «Ал-ислоҳ» журналининг 1915 йил 17-сонидagi «Эй устоз ва уламолар! Энди вақтни зоеъ этмангиз, бизларнинг ва ўзларингизнинг мозий ва истиқболимизни тушунингиз: ким эдук, на ўлдук, на ўлажакмиз, фикр этигиз! Ватан ва миллат авлодининг таълим-тарбияти сизларнинг химмат ва ғайратингизга боғлидур» каби қақирекларни хиссиз, юрак куймасдан мисол келтира олмас эди.

Китоб сўнгидаги икки илова-жадвал унинг комусийлигини яна-да тўлдиради. Биринчиси, 1902–1917 йиллар оралиғида чоп этилган «Алифбо»лар, уларнинг муаллифлари, номланиши, умумий тавсифи, нашр санаси ва жойи ҳақида. Иккинчиси эса худди шу йиллар оралиғида нашрдан чиққан «Бошқа турдаги дарслик ва ўқув қўлланмалар» ҳамда улар ҳақида мухтасар, аниқ маълумотлар. Қайд этилган саналар оралиғида 17 бор «Алифбо» китоби яратилган бўлса, бошқа турдаги қўлланмалар сони 58 номни ташкил этади. Ана энди бир муқояса: 1917 йилдан то истиқлолимизгача умумтаълим мактаб-лари учун нечта мустақил «Алифбо»лар яратилганию, нечта оригинал дарслик ва қўлланмалар ўзбек педагоглари томонидан ишлаб чиқилганига назар солсак, истибоднинг оғир дамларидаги бу ватан-парварлик қадамлари нақадар жасорат бўлганини англаймиз! Албат-та, шўро даврининг тазйиқи, ҳамма нарсани марказлаштириш сиёсатини рўқач қилиш осон ва табиийдай. Аммо унутмайликки, жадид боболаримиз ундан кам бўлмаган, балки унданда мураккаброк, оғиррок, аламлирок хўрликларга, камситиш, чеклаш ва тўсқинликларга бас келиб мактаб очдилар, болаларни ўқитдилар, ўқув адабиётлари яратдилар. Қиёс қилиб бўлмас даражада катта фарқ, нисбат бор бу воқеликлар оралиғида. Бу ҳақидаги аниқ далилу исбот-ларни «Миллий Уйғониш педагогикаси» китобида истаганча топиш мумкин. Унинг ҳар бир саҳифаси, ҳар бир қаҳрамони нафақат тафак-кур мезонлари билан айна чоғда қалб орқали, ҳиссиёт ўлчамлари билан қоғозга кўчганини хис қиласиз.

Шу ўринда бир лирик чекиниш. «Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти» кафедрасини ташкил этаётганимизда раҳматли Бегали ака Қосимов вазифа қўйган эди: ҳар биримиз жадидчилик ҳаракатининг бир қирраси – йўналишини ва пировардида ҳаракатнинг Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий, адабий-эстетик тарихидаги маҳобатли яхлит манзарасини илмий жихатдан тўла ёритишимиз, тиклашимиз керак деган эди. Улуғбек акага педагогика, каминага театр ва драматургия масалаларини тадқиқ этишни юклаган эди. Ўзи «Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик» номли «умр китоби»ни яратиб, авлодларга асосан жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий негизлари, фалсафий-эстетик қараш ва интилишларини, уларнинг адабий бадиий тажрибалари, ёниқ ижтимоий шеърятини, насри борасидаги фундаментал асарини мерос қолдириб кетди.

Мана энди Улуғбек домла Улуғ домла дея ярим ҳазил, ярим рамзий ишора ва самимият билан суйиб айтиб юрадиганим номга муносиб «Миллий уйғониш педагогикаси»ни тартиблади, яхлит китоб ҳолига келтирди. Ҳар бир олим чин олимлик рутбасига етиб орзулай-диган китоб – «умр китоби»ни яратди. У энди халқники, миллатники. Барчамизга, шоён, муборак бўлсин!

ИБРАТ СУРАТКАШ, ХАТТОТ ВА САНГТАРОШ

Алижон ТУРДАЛИЕВ,
*НамДУ доценти, педагогика
фанлари номзоди*

Исҳоқхон тўра Ибрат ҳаёти мобайнида санъат билан ҳам ҳамоҳанг яшаган. Яхшигина танбур чалган. Қўшиқ ва оҳанглари яхши хис этган. Ибрат бир неча тилларни яхши билиши билан бирга куш тилини ҳам билган, деган гаплар бор. Наманган тумани Мулла Кудунг қишлоғида яшайдиган илмли инсонлардан бири Муҳаммад Носирхон корининг айгишича, Исҳоқхон тўра бир куни қандайдир китобни овоз чиқариб мутоала қилганда унинг ён- атрофига бир неча кушлар тўпланишиб, бирин-кетин қўлларига ва елкаларига кўниб олган экан.

Исҳоқхон тўра Ибрат яхшигина хаттот бўлганлар. Бежирим ёзувлар ёзиш билан бирга, унинг ёнига безак сифатида нақшлар ҳам чизганлар. Масалан, китобларнинг титул варағига, бошқа жойларига зарур бўлганда бадий безак сифатида бошланма ва тугалланма тасвирларни ўринли қўллаган. Ўзининг нашриёти бўлган «Исҳоқия босмаҳонаси»ни рамзий тасвирларини ўзи яратган. Бу тасвирда қуёш тасвири ва «илм» сўзидан иборат композиция ҳосил қилинган.

Ўсмирлик чоғлариданоқ у ҳуснихат ва ҳусни нақшни эгаллашга жуда қизиққан эди. «13-14 ёшимда, – деб ёзади у «Жомеъ ул-хутут» асарида,– мактаби адабда мимориса иштиёкида эдим. Китобим саҳифасидаги ҳуснихат ва ҳусни нақш фикрлари кунҳиёт ва таълимлари иштиёк қалбимда муштағил бўлиб, ҳар хутутлар кўрсам, ваъз ва таълимларини билмагунча кўнглим соқит бўлмади». (3.192).

Аллома ўз давридаги техник янгиликларга жуда қизиққан. Фотоаппарат билан суратлар олган, булардан айримлари бизгача сақланиб қолган. Эҳтимолдан холи эмаски, Ибратнинг фотография-

га иштиёки ҳам Қўқондаги талабалик йилларида камолга етган бўлса... Шундайки, 1872 йили Туркистон генерал-губернатори Кауфман топшириғига биноан, махсус альбомга суратлар олиш учун фотограф Г. Кривцов Қўқонга келганди. Худоёрхон бу ишга кизикиб қолади, ўзи суратга тушади, аъёнларини ҳам чақиради, амалдорларининг айримлари бу иш гуноҳ деб. ҳатто йиғлашган экан. Бердикул исмли кизикувчан бир йигит Кривцов билан Тошкентга бориб, фотография сирларини ўрғанади, августнинг охирларида икки фотоаппарат ва керакли ашёлар билан она шахрига қайтади. Ўша йили «Туркестанские ведомости» газетаси ўзининг 29-31 сонларида Қўқон хонлигида иккита «Фотография» (бири Қўқонда, иккинчиси Андижонда) ишлаётгани ҳақида хабар берган.

Исҳоқхон Ибрат олган оила аъзолари, яқин танишларининг суратлари ичида шоир Хилватийнинг тасвири ҳам бор. Айниқса, биз учун бир фотосурат учун жуда ноёб ва қимматли ҳисобланади: унда Ибрат ўзини ўзи суратга туширган. Шоир бу расмда ўнг қўли билан белбоғини ушлаб, тўқ кўк рангли, зар йўлли чопони кийиб турган, оқ бежирим салла ўраган ҳолатда акс этдирилган. Афтидан бу сурат унинг ўз боғида олинган бўлса керак. Расмнинг тагига ўзи томонидан изох ҳам ёзиб қўйилган. Ибрат ишлатган фотоанжомлари Тўрақўрғон музейида сақланади. Шунингдек, ҳозирги кунларда авлодларида сақланиб турган бир неча расмлар ҳам биз учун жуда қимматли манба ҳисобланади. Қайд этиб ўтганимиздек, суратларда нима акс этдирилганидан қатъий назар, хоҳ аҳли аёллар ва оила аъзоларининг тасвири бўлсин, хоҳ Ибратнинг бир гуруҳ кишилар билан ўтирган ҳолатлари бўлсин, барибир, тарихнинг бир лаҳзаси сифатида аҳамиятлидир.

Рассомларимиз ўз асарларида Ибрат сиймосини, асосан, мазкур фотосуратлар асосида яратишган. Масалан, наманганлик рангтасвирчи рассом Турсун Абдуллаев томонидан ишланган портрет ҳам бундан мустасно эмас. Мусаввир Равшан Ҳусаинов томонидан нусха кўчирилган портретда шоир ўша машҳур фотосуратдагидай кўкиш чопон ва оқ салла билан тасвирланган. Наманганлик яна бир мусаввир Тўрабек Ашуров томонидан ишланган «Ибратнинг юртимизга босмаҳонани олиб келиши» номли рангтасвир картинаси ҳам аҳамиятли асарлардан ҳисобланади. Бу асарлар Наманган вилоят Ўлкани ўрганиш музейида сақланади.

Ибрат ҳақидаги бошқа бир портрет асари ўзига хослиги билан ажралиб туради. У рассом Т. Аглямев томонидан ишланган бўлиб, унда бизга рўбарў қараб турган ғамли кўринишдаги саботли бир

инсон қиёфаси яратилган. Алломанинг чехрасида у бошидан ўткирган оғир кунлар, кўнглидан кечган мураккаб кечинмалар ҳамда яқин ўтмишда кутаётган фожеа ўз аксини топган. Бу сурат У. Долимов, Т. Жабборов томонидан нашр этилган Ибратнинг танланган асарлари китоби муқовасида берилган.

Тўрақўрғон «Маориф ва маданият музейи»даги биз томондан ишланган «Тўрақўрғон баҳори» деб номланган катта ҳажмдаги деворий сурат ҳам машҳур ҳамюртимиз сиймосини яратиш йўлидаги бизнинг бир уринишимиз бўлди. Картинада Исҳоқхон Ибратнинг устози Ғойибназар қози билан Тўрақўрғонда ўтказилган «Наврўз сайли»га чиқишгани тасвирланган. Дарахтлар қийғос гуллаган, сой бўйлари ям-яшиллик кўкатларга бурканган. Аёллар сумалак пишириш билан банд. Ёшлар мушоира қилмоқдалар. Шунингдек, камина томонидан ишланган «Ибрат китоб мутоаласи пайтида» мавзусидаги портрет-картина ҳам Исҳоқхон Ибрат тўғрисида томошабинга муайян тасаввур беради.

Тошларга ўйиб ишланган ёзувлар Исҳоқхон тўра Ибратнинг юқори даражадаги моҳир хаттодигини кўрсатувчи далилдир. Тошга ёзиш алоҳида нозик меҳнат талаб қилувчи ҳунар. Ибрат хорижда юрганда ҳатто тирикчилик эвазидан ушбу ҳунар билан шуғуллангани маълум. У қабртошларга ҳам кўплаб ёзувлар ёзган ва айримларига тасвирлар ишлаган. Тўрақўрғон музейида ҳам шундай тошдаги ёзувлар сакланади.

Наманган тумани Мулла Кудунг қишлоғидаги «Хилват» мозорида эса баландлиги бир ярим қулоч ва эни 30-35 смли қайроқтошга арабча ёзувлар ёзилган. Бу ёзувлар ҳам Исҳоқхон тўра Ибрат томонидан битилган, унинг таржимаси қуйидагича: «Бу қабр яхши ҳислатлар ва ҳамда кароматлар эгаси, етук ва комил Шайх Неъматуллоҳ хожа Эшон Туркистонийникидир. У киши ҳижрий 1251 (мелодий 1885) йилда вафот этдилар. У кишидан сўнг Сунъатуллоҳ хожа Эшон ҳижрий 1267 (мелодий 1835) йилда вафот этдилар. Булар Ҳазрат Султон хожа Аҳмад Яссавий авлодларидандирлар, уларга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин. Булардан бошқа яна Неъматуллоҳ хожа Эшон авлодларидан бўлган Сунъатуллоҳ хожанинг ўғиллари Отоуллоҳ хожа Эшон. Ул киши ҳижрий 1323 (мелодий 1905) йилда вафот этдилар». (6).

Мулла Кудунглик Шаҳобиддин (1926 йилда туғилган) Мамазариф ўғлининг хотираларига қараганда, Исҳоқхон тўра новчадан келган, ингичка гавдали киши бўлган. Кўпроқ ўша сариқ йўлди чопонини кийиб, шамолдай учиб юрар экан. Шаҳобиддин ака

айтадилар: «Дадам 70 сотихга боғ қилган эди. Эшон бувам (Ибрат) ўша жойга тез-тез келар эди. Келганда уч кунлаб турар эди. «Муридлар оркамдан Мамазарифникига бораверсинлар», деб тўғри бизнинг боғимизга келар эдилар.

Отам Мамазариф баланд кирликни ўйиб, ер қилиб жийдазор бокка айлантирган. Чилон жийда кўп бўларди. Бу жойда (Мулла Кудунгда - А.Т.) Эшон бувамининг муридлари кўп эди, отам ҳам энг ихлосли муриди эди... Ундай одамни топиб бўлмайди. Ул зот Тўрақўрғонда туриб дадамни нима иш қилаётганини, нима этганини билиб турар экан. Мубо (вабо) касали таркаган пайтда, Эшон бува боғларида катта дошқозонда икки маҳал овқат қилиб тарқатиб, халкни ўша машъум очлик касалидан кутказиб қолган эканлар. Таомнинг биринчисини 500 кишига едирилган. Кейин кечкурун иккинчи марта таом тарқатилган. Бу қайнатма, аралаш овқатни «шилон» дейилган». (2).

Айтиб ўтганимиздек, шоир ва аллома мусиқа санъатидан анча хабардор бўлиб, ўзи танбурни жуда яхши чалар эди. У машхур ўзбек ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмухамедов билан ғоят яқин дўст эди, улар орасида борди-келди бўлиб турган. Бу икки санъаткор Тошкент ва Наманганда уюштирилган адабий йиғинларда ҳам бирга қатнашиб турганлар. 1908 йилда Мулла Тўйчи ҳофиз Исҳоқхон тўра уйига келган ва бир неча кун унинг уйида меҳмон бўлган. 1911, 1913, 1914 йилларда Исҳоқхон Ибрат ҳам Тошкентга боради ва Тўйчи ҳофиз Тошмухамедов уйда меҳмон бўлади. Исҳоқхон ва Тўйчи ҳофиз Тошмухамедов ўртасидаги дўстлик ҳақида шоирни яқиндан билган тўрақўрғонлик Мелибой ота Мирзараҳимов куйидагиларни ҳикоя қилади:

- Мен 1915 йилда Тошкентда бир маъракада Тўйчи ҳофиз билан суҳбатда бўлдим. Ҳофизнинг шуҳрати ўша вақтда Наманганда ҳам машхур эди. Улар мендан Исҳоқхон тўранинг соғлиғи, ҳолаҳволи ҳақида сўрадилар ва унга кўпдан-кўп салом айтишимни илтимос қилдилар. Наманганга қайтишимда ҳофиз менга бир неча пластинка бердилар ва Исҳоқхон тўрага бериб қўйишимни сўрадилар. Тўйчи ҳофиз билан Исҳоқхон Ибрат ўрталарида борди-келди ва хату китобат узлуксиз давом этиб турган». (5).

Наманганда кўзга кўринган адабиёт ва санъат аҳли Нодим Намангоний, Мулла Йўлдош Тўрабой ўғли Хилватий, Шавкий Намангоний, Муҳаммадшариф Сўфизода, Умрзоқ Холбой ўғли Ҳайрат каби қаламкашлар ва Низомхон, Абдулла тарокчи каби созанда ва хонандалар кўпинча Нодим Намангоний ёки Исҳоқхон

тўра Ибрат уйига тўпланишар эдилар. Бундай йиғинларда Тошкентдан Мулла Тўйчи Тошмухамедов, Самарқанддан ҳофиз Хожа Абдулазиз Расул ўғли ҳамда Хўжанддан шоир Тошхўжа эшон Асирий-нинг катнашиши ўлтиришга алоҳида фойза бағишлар эди. Ибратнинг «Рамуз дилбари жонон...» деб бошланувчи ғазали Тўйчи ҳофиз мусикага солган ва ўзи ижро этган. (4. 16).

Исҳоқхон Ибратнинг «Жомеъ ул-хутут» («Ёзувлар мажмуаси») асари тилшуносликдаги мураккаб соҳалардан бўлган ёзувлар тарихига бағишланган. Асарда олим ибтидоий пиктографик ёзувлардан тортиб то кейинги товуш-харф ёзувларигача бўлган барча ёзув босқичларини кенг таҳлил қилади. Қадимги финикия, яҳудий, япон, лотин, славян, арман, грузин, уйғур ва бошқа қирқдан ортиқ халқлар ёзувлари ва уларнинг келиб чиқиши ҳақида маълумот беради. Олимнинг илмий хулосасига кўра, товуш-харф ёзув тизими энг аввал финикия халқлари томонидан яратилган, яҳудий ва араб ёзувлари шу асосда юзага келган.

Муаллиф асарга Шарк халқларининг машҳур хаттотлари тўғрисида ҳам маълумотлар киритади. Хусниҳат ва ҳусни нақшда санъаткор бўлган Ибрат бу соҳадаги билим ва тажрибаларидан элни мукаммалроқ баҳраманд қилишга жазм этади. Ўз асарида у хусниҳатнинг турлича ажойиб намуналарини беради.

Мураккаб масалаларни бу тарзда кенг ва чуқур ёритиш учун теран билим ва узоқ тадқиқот иши зарур эди. Ибрат чет элларда юрган вақтларида турли халқлар тиллари билан бирга ёзувларини ҳам ўрганди, шу ёзувларнинг пайдо бўлиши тарихи билан танишади. Кўп йиллик меҳнати самараси бўлиб «Жомеъ ул-хутут» асари бунёдга келди (3. 202).

Адабиётлар:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Шавкат Мирзиёевнинг Наманган вилояти сайловчилари вакиллари билан учрашувдаги нутқи. «Наманган ҳақиқати». 2016 йил 5 ноябрь, сони, 1-,2-, 3- бетлар.*

2. *Шаҳобиддин Мамазариф ўғли хотиралари.*

3. *Алихон Халилбеков. Наманган адабий гулшани. «Наманган» нашриёти,*

4. *Улугбек Долимов. Исҳоқхон Ибрат. Т., Шарк, 1994.*

5. *Бу таассуротлар 1968 йил 25 январда Мелибой ота Мирзараҳимовдан ёзиб олинди.*

6. *Расулбек Умматов. «Наманган ҳақиқати» газетаси. 2017 йил 28 январь. 8 сони. 1 февраль. 9- сони.*

ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ МАСЛАҚДОШИ

Воҳидхон ҚОДИРОВ,

Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси,

Ўзбекистон Республикаси Халқ ўқитувчиси

Самарқанддан Имом Бухорий зиёратгоҳи томонга 8 км юрилса, Даҳбед қишлоғига борилади. Даҳбед Самарқанд шаҳрининг шимолий-ғарбий тарафида, Оқдарё ва ва Қорадарё оралиғида, Миёнқўлда жойлашган тарихий мавзелардан биридир. Шайбонийлар даврига мансуб манбаларга қараганда Даҳбед ўшанда Офаринкент туманида жойлашган бўлган. Даҳбеднинг пайдо бўлиши 16-асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсининг қадимги пойтахти Ахсикентда яшаган Саид Аҳмад Махдуми Аъзам (1461-1542) номи билан боғлиқ. У Самарқанд ҳукмдори Шайбоний султонлардан Жонибек Султоннинг таклифига биноан Миёнқўлга кўчиб келган ва шу ерда яшаб, дастлаб ўнта тол эккан. Натижада ул зот яшаган мавзеъни «Даҳбед»(форсча – ўнта тол) номи билан атай бошлаганлар. Махдуми Аъзам водийдан Самарқандга келиб, 1515-1528-йилларда шу ерларда яшаган.

Махдуми Аъзам - сўфийлик тариқатининг улуғ назариётчи олими. У нақшбандия тариқатининг Мовароуннаҳрда Хожа Аҳмад Валидан кейинги буюк муршиди сифатида фаолият кўрсатган. Бу зот ўз замонасининг улуғ мутасаввуф олими ва назариётчиси бўлиб, унинг авлодлари ҳам тасаввуфнинг йирик намоёндалари, бинобарин, олими фозил кишилар бўлишган.

Махдуми Аъзамнинг авлодларига давлатларнинг ҳукмдор, султон ва беклари ихлос қилишган, мурид бўлишган. Унга мурид бўлган ҳукмдорлар орасида энг машҳурлари Убайдуллоҳон, Бобурмирзо, Искандархон ва Жонибек Султон кабилар эди.

Биз таништирмақчи бўлганимиз Мадали хожа ибн Абдуқодир Даҳбедий ҳам Махдуми Аъзам авлодларидан бўлиб, Даҳбедда 1864 йилда туғилган. У зехну заковатли, ақлу заковатда тенгсиз, илғор фикрли, таъб назми ҳам бор зиёли бўлган.

Мадали хожа Қўқондаги фаолияти даврида кўплаб илм, маърифат намоёндалари, алалхусус, шоирлар Фурқат, Муқимий, Завқий, Ҳазиний, Муҳйи ва Ибрат кабилар билан танишади ва ижодий ҳамкорлик қилади.

Исҳоқхон Ибрат Қўқондаги «Тунқатор» мадрасасида (1878-1886) Муҳаммад Сиддиқ домла қўлида таҳсил олиб, она тили, форс,

араб, тилларини ўрганди. У мадрасада ўқиб юрган даврда Мадалихон хожа билан ижодий ҳамкорликлар қилади. Исроқхон Ибрат мадрасани тугатгач, Тўрақўрғонга қайтади ва серкирра дунёқарашли, шоиру фузало бўлиб, илм маърифат, таълиму тарбия билан машғул бўлди.

Мадалихон билан Ибратнинг ўзаро яқинлигини билдирувчи бир воқеа: тўрақўрғонлик хунароманд, чархчи уста Сиддик ҳаж сафарига боришни ният қилиб, Қўқонга боради ва чархчилик касби билан ҳалол маблағ йиғиш мақсадида бозорга жойлашиб иш бошлаганда, маҳаллий бойлардан бири, уни алдаб, маблағини олиб қўяётганлиги ҳақидаги хабар Тўрақўрғонга, Исроқхон Ибратга етиб келади. Ибрат дарҳол отланиб, Қўқонга боради ва вазиятни ўрганади. Мадали хожани саройда эканлигидан фойдаланиб, у орқали хонга арзнома киритади ва масалани ижобий ҳал қилади ва Сиддик чархчини ҳажга жўнатишга мушарраф бўлади.

Исроқхон Ибрат инсонларга яхшилик қилиш, халқни илм-маърифатли этиш, замонавий янгиликлар билан таништириш, ундан фойдалана билишлар йўлида эринмайдиган, янгиликпарвар инсон бўлган. У Тўрақўрғонга Россия-дан босмахона олиб келиб, матбаа корхонаси (1909-1919 й.) ташкил қилади. Кейинчалик босма-хонани «Матбаа Исроқия» деб номлайди ва китоблар, газеталар чоп этади. У Тўрақўрғонга музлатгич, фотоаппарат ва бошқа шу каби янги техника воситаларини биринчи бўлиб олиб келган эди. 1908 йил Тўрақўрғонга фонтан, катта боғ, ҳовуз ва ҳаммом қурдиради.

Домла Ибрат 1907 йил Тўрақўрғонда мактаб ташкил этишга ҳаракат бошлади. Бу мактабни ташкил қилиш учун муносиб ўқитувчилар, тузуккина илм-маърифатли инсонлар керак эди. Бу пайтда Қўқондан қайтиб келган Мадали хожанинг Косонсойда эканлигидан хабар топган Ибрат уни Тўрақўрғонга таклиф этади ва мактаб ташкил қилиш мақсадида юрганлигини билдиради. Мадали хожа ва Ибратнинг аввалдан мактаб ташкил этиш, халқни илмли, маърифатли қилиш, зиё тарқатиш мақсадлари бор эди.

Шундай қилиб, Тўрақўрғонда ҳозирги рус мактаби ўрнида янги билим маскани ташкил этилди. Мактаб даставвал эркин иш бошлаб, унга турли диндаги кишилар қабул қилинди. Мадали хожа асосан ҳужжат ишлари билан шуғулланди ва хаттотликдан дарс бера бошлайди.

Элу юртда катта ҳурматга эга Мулла Искандар Абдуваҳобов ўша пайтда синфнинг энг етакчи, аълочи ўқувчиларидан бўлиб, синфкомлик ҳам қилган. Мирғиёс Ҳамдамов (Тўрақўрғон

шаҳрининг Поросмон маҳалла– сидан) эса мактаб устаси, ёғочсоз бўлган. Мулла Абдувоҳид Мирзараҳимов ҳам фаоллардан бўлиб, яхшигина кизикчи бўлган. Абдулфаттоҳ Каримов аълочи ўқувчи бўлган. Ўринбой ота (у ҳам поросмонлик, ўғиллари Исоқжон ҳожи Ўринов ҳозирда ҳаёт) шу ерда таҳсил кўрганлар, «печка бобо» номи билан машҳур эдилар.

Мактаб ҳақиқий илғор тамойиллар, янги таълимий анъаналар асосида, ташаббускорлик билан фаолият кўрсатди. Унда она тили, форс, араб, рус тилларидан дарслар олиб борилган. Тақдир такозоси билан мактаб фаолияти рус ҳукуматининг катта қаршиликларига учраб ҳам турган. Имкони қадар мактаб фаолиятини тўхтатмаслик учун ҳатто номини ўзгартириб, «Русско- туземный» мактабига айлантирилган.

Мадали хожа Тўрақўрғонда юрган маҳаллари 1909 йили Рисолатхон исмли қизга уйланиб, Тўхтаҳон исмли киз ва Дадахон исмли ўғил фарзанд кўради. Кейин шундай кунлар келдики, Мадали хожа мактаб фаолиятига давлат томонидан қилинган қаршиликлардан беҳад чарчайди, ёш фарзандларини ҳам қолдириб, ўқиш учун Бухоро мадрасасига жўнаб кетади. Мадрасани тугатгач, Даҳбедга – ота жойига келиб жойлашади. У ерда яна уйланиб, бир киз кўради. Шу жойдаги масжидга имом бўлиб тайинланади.

Даҳбед билан Тўрақўрғон ўртасида доимий алоқалар бўлиб турган. Мадали хожанинг отаси Абдуқодир хожа улоқчи от бокиб сотиш билан шуғулланар эди. 1921 йили Тўрақўрғондагилар Яҳёхон Шодмоновни (1901 -1980) Даҳбедга Мадали хожадан хабар олиш учун жўнатишади. У Даҳбедга борган пайтда катта улоқ, кўпқари бўлаётган экан. Мадали хожа ҳам шу томошада қатнашаётган бўлиб, у азиз меҳмонни ҳурмати учун отасидан қолган энг яхши улоқчи отлардан бирини бериб, уни улоққа киритади. От яхши ва анча чапани бўлганлиги учун улоқни олиб ташқарига чиқиб кетади. Яҳёхон отни бошқара олмай, тўрт метрли катта ариқ ёнига бориб қолади, от эса ариқдан сакраб ўтиб кетади. Бу воқеани кўрган улоқчи ишқибозлар отга харидор бўлиб, катта пулга сотиб олганлар.

Мадали хожанинг Тўрақўрғондаги биринчи фарзанди Тўхтаҳон (1910-1943 й.) бўйи етиб, Косонсойдаги кариндоши, нон комбинати директори бўлиб ишлаган Машрабхон эшонга 1928 йили узатилади. У 1930 йил ўғил кўриб, унга Обидхон деб исм қўяди. Машрабхон эшон иккинчи жаҳон урушига кетиб қайтмаган. 13 ёшида

онасидан ҳам айрилган Обидхонни 1947 йили тоғаси Дадахон эшон Ахсига, яъни Файзиободга олиб келиб, тарбиялаб вояга етказди.

Мадали хожанинг иккинчи фарзанди Дадахон эшон (1911-1991й.) саккиз ёшида -1919 йил Ахсининг Файзиободидаги Бувахон хожи исмли савдогарга теккан онаси Рисолатхоннинг орқасидан Файзиободга келган. У вояга етиб Ҳабибахон исмли кизга уйланиб, Раҳимахон (1937-1943) ва Каримахон (1939) исмли кизлар кўради.

Иккинчи жаҳон уруши даврида Дадахон ҳам кўпчилик катори урушга сафарбар қилинади. У уста дурадгор бўлганлиги учун «Рабочий батальон»га олинади ва Бекободдаги металлургия заводи қурилишига жалб этилади. У ерда заводнинг пойдеворидан тортиб, битгунча қадар меҳнат қилади. Уста Дадахон ўзининг ҳалол меҳнати туфайли кўп ўтмай бригадирлик қила бошлайди, «стахановчи» деган унвонга сазовор бўлади. Завод битгач, кадрдон кишлоғига қайтиб келади.

Бу пайтда унинг умр йўлдоши Ҳабибахон оламдан ўтган ва икки кизи онасиз қолган эди. 1946 йилда Дадахон эшон Мухаррамхон(1917-1998) исмли аёлга уйланиб, кейинги турмушидан Зоҳидхон (1951), Воҳидхон (1955), Зоқирхон (1959) ва Назирахон (1962) каби фарзандлар кўрди. Уста Дадахон эшон имон-эътиқодли кишилардан саналиб, бинокор уста сифатида элда улуғ ҳурматга сазовор бўлган. Фарзандларининг иккитаси олий маълумотли ўқитувчи, бири ҳамшира ва яна бири ҳайдовчилик касбида ишлайди. Камина ҳам шу азиз инсоннинг фарзандиман. Бутун умрим бўйи маориф соҳасида сидқидилдан хизмат қилиб, камтарона меҳнатларим эвазига «Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси» ва «Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси» унвонлари берилди.

Исҳоқхон Ибратнинг номи ва жўшқин фаолияти эъзозланаётган замонамизда унинг жонфидо маслакдоши бўлган Мадалихон Эшондек улуғ зотлар ҳам ҳурмат ила ёдга олинашга ҳақлидирлар.

«Тўрақўрғонда у кишига атаб, замонавий боғ яратиб, ёдгорлик мажмуасини ташкил қилсак, буюк бобомиз олдидаги қарзимизни узган бўламиз... Бу ерда ёшларимиз учун тил ўргатиш бўйича «Ибрат мактаби»ни ташкил қилсак аини муддао бўлур эди».

Ш.М.МИРЗИЁЕВ

ХОТИРАЛАР

ХОЖА АХМАД ЯССАВИЙ АВЛОДИДАН

Нўъмонхон МЕҲМОНОВ,

Исҳоқхон Ибратнинг чевараси, меҳнат фахрийси

Исҳоқхон кози дадаларнинг аждодлари, яъни бизнинг калон буваларимиз аслида Туркистондан бўлишади, Сайрам деган жойлар бор Чимкент тарафларда – ўша ерда яшашган. Буларнинг насли Хожа Аҳмад Яссавийга бориб тақалади. Хожа Аҳмад, маълумки, пири муршид бўлганлар, тасаввуфнинг «Яссавия» тариқатига асос солган шу зотдирлар.

Яссавий бобомизнинг оталари Шайх Иброҳим эди.

Хожа Аҳмад боболари Арслонбоб отадан, ундан ташқари бошқа икки-учта устоздан, жумладан, Шаҳобиддин Исфижобийдан таълим олганлар. Бухорода ўқиганлар. Жуда ёш эканликларидаёқ аллома ва шоир бўлиб кўзга кўриниб колган эканлар.

Бу азиз китобларида 11 мингдан ортиқ ҳикмат ёздим, 125 ёшга кирдим, шундан 60 йилини ер юзида, 65 йилини ер остида яшадим, деб айтганлар. Яссавий пири муршид сифатида Ислому динини ҳамда бу дин асосига қурилган тариқатларини Шарқнинг Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Покистон каби бир қатор мамлакатларига тарқалиш йўлида саъй қилиб ўтганлар.

Катта буваларимиз то Неъматулла хожагача Сайрамда яшаганлар. – Неъматулла хожа дада ва Суннатилла хожа додалар Туркистонда бирлари олти марта, иккинчилари етти марта чилла ўтиришган. Тариқатнинг бошқа амалларини, макомларини ҳам адо этганларидан кейин, буларга иршод хати берилган, сиз фалон минтақадаги қавмга раҳбарсиз, деб водий томонга жўнатилган.

- Булар Пунгондан ўтгандан кейин «Хонбува» ёки «Хобува» деган қабристонлар бор, шу ерга келиб тўхташади. Шунда уларга: «Ҳали яна юришингиз керак», деган амр келади ғойибдан, яъни шу фикр кўнгилда аён бўлади. Яна йўлга чикиб, Гулқишлоқ яқинига, дарёнинг бўйига етишади. «Йўқ, яна юрасиз», деган буйруқ келади ва Неъматулла хожа Эшон Мулла Кудингга келиб тушадилар. Ёнларида яна икки укалари ҳам бор экан. Бир муддатдан кейин битта укалари Қўқондан Бешариққа кетадиган йўл бо – Данғара гоманларда, шу ердаги қабристонга бориб ўрнашиб қолади. Иккинчи укалари Косонсой томонга – Куюкмозорга бориб ўрнайди. Бу қавм шу зайилда томир отиб, палак ёйиб, Хўжақишлоқ, шаҳри Наманган, Тўрақўрғон, ундан нари Андижон, Қўқон, Фарғона

тарафларга тарқалиб, борган жойига иймон ва илму ирфон етқуриб умр кечиради.

Қози даданинг укалари Отауллохон эшон ҳам тасаввуф, тариқат билан машғул бўлиб, пири муршид макомига етган зот бўлган. Бу кишига эргашган солиқлар то Андижон, Ўш, Фарғона тарафларда ҳам кўпчиликни ташкил этган.

Қози дада билан Отауллохон тўранинг ораларида икки-уч ёш фарқ бўлган. Мулла Кудингда «Яссавия» тариқатини Отауллох эшоннинг кизлари Хуринисохон отин ҳам тарғиб этганлар. Қози эшон дада ҳам бу ерга тез-тез келиб турганлар.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Отауллохон ўз кизлари Хуринисони Ибрат домланинг ўғиллари Аббосхон тўрага узатиб, ака-ука куда бўлишган. Бу никоҳдан Рашидхон – Рашодхон, Хуриликхон, Каримахон исмли фарзандлар дунёга келади.

Бугун Мулла Кудингдаги «Хилват» мазори ёнида яшаб, улуғ боболарининг чирогини ёқиб ўтирган Раҳимхон, Насимхон, Олимхон, Набибулло, Хайруллохонлар ана шу Рашодхоннинг фарзандларидир.

Мен ва опам Канорахон эса Аббосхон эшоннинг Хуриликхон кизларига фарзанд бўламыз.

Аббосхон опоқдадамыз билан катта энам Тўрақўрғонда яшашган, ҳозир у ерда энг кичик аммамиз Афибахоннинг кизлари Санъатхон яшайди.

Опоқдадамыз ҳамма жон сақлаш учун ҳар томонга тирқираб кетган алғов-далғов маҳалларда Шаҳрихонга кетишга мажбур бўлишди. Аббосхон тўранинг юқорида айтганимиз Рашодхон ўғиллари Шаҳрихонда туғилган.

Аббосхон тўрани ўша ерда – Шаҳрихонда қамоққа олишган, бу воқеа Исҳоқхон Тўра қамалишларидан бир ҳафта олдин содир бўлган.

Аббосхон каттам ушланган куни Шаҳрихондаги бизнинг маҳалламыздан бирданига 27 одамни олиб кетишган. Бу каттамызни қайси республикага, қайси вилоятга этап қилди, ёки бошқа бир ҳукм чиқарилди – ҳеч қандай ҳужжат топилган эмас. Акбар бува деган киши шу опоқдадамыз билан бирга қамалиб, 21 йилда келди. Қўшни эди, ўша йиллари кишлоқ шўросига раис бўлиб ишлаб турган Йўлдош кал деган одам сотган экан, эшонларни уйига олиб кириб, меҳмон қилди, деб ёзиб берган экан. Ўша одам қариганда тавба-пушаймон қилиб юрди, мен аҳмоқ, эшпак эканман, билмаган эканман, деб.

Акбар бува ҳам бирор нарса айтиб беролмадилар.

Исҳоқхон каттамини илгари ҳам уч марта, тўрт марта «суриштир, суриштир» қилишган экан, лекин бу кишининг Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовлар билан муносабатлари яхши бўлган, улар айрим масалаларда оппоқдадамиз билан маслаҳатлашиб туришган деган маълумотлар бор. Шунга тега олмаганлар. Бу ҳаммага маълум гап эмас. Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромовларни «олгандан» кейин оппоқдадамини ҳам қамашга журъат қилишган.

Биз ҳам у кишининг авлодлари, мухлислари, ҳамюртлари сушт қараб турмаслигимиз керак.

Аббосхон каттам қамалганларидан кейин бир ҳафта ўтгач, НКВД Исҳоқхон оппоқдадамини олдига келган.

- Эшондада, сизни бир ўғилингиз билан кўриштириш даркор бўлиб қолди деб алдаб, йўл ишлатиб олиб кетишган, Андижонга бир бориб келасиз.

Маҳалламизнинг 80-90 ёшнинг тепасидаги бари оксоқол кишилари билан гаплашганман ва улардан оппоқдаларимиз ҳақида ҳеч бир ёмон гап эшитганмасман. Доим яхши томонларини гапириб:

- Ибрат эшон бува келсалар, бизга панду насиҳатлар қилиб, мушкул масалаларни ечиб бериб кетардилар, – дейишади.

Ҳадеб бормас эканлар, бир йилда бир-икки марта Шаҳрихон, Олтинқўл томонларга чорлашганда айланиб келар эканлар, ганишбилишлари чақирар экан, эшоним, тўй қилаяпман ёки бошқа тадбир қилаяпман, келинг деб.

Исҳоқхон эшон келибди дейишсаёқ бари йирик уламолар тўпшанар экан – Ҳақулобод, Чинобод тарафлардан. Ширин масалаи масоиллардан қилиб бериб кетар эканлар.

Феълу атворларига келганда ниҳоятда хушфеъл, ҳалим, сахий одам бўлганлар деб эшитамиз. Илмни ҳам қизғонмас эканлар. Ўзларида бир тўрғам нон бўлса, шуни ярмини бошқаларга ялинганлар.

Бу гапларни Наманган шаҳрида яшаб ўтган Каромат эшон, ўғиллари Насимхон акадан эшитганмиз. Кўп гаплашганмиз улар билан.

Бир вақтлар жуда кийинчилик бўлган экан, уларнинг уйларида ёйдиган ҳеч вако қолмабди. Каромат эшон шунда қози домлага ўтайлик, деб Насимхон ўғлини етаклаб Тўрақўрғонга борибди.

- Ҳозир ҳам йиғлаб дуо қиламан, ўшанда эшон бува бир коп ёрма бугдой берган эдилар, шу бизни ўлимдан сақлаб қолган, – дегандилар Каромат эшон.

Бу томонини ҳам айтиб қўявераман, илгари ҳам яширмаганмиз. Бу Эшон дадамлар тузалмайдиган касалларни ҳам оятлардан ўқиб, тузатиб юборганларини кўп эшитганмиз. «Эшон бувам дам солганларидан кейин яхши бўлиб қолганман, тасбех билан уч тўрт марта уриб: «Ҳе, аҳмок! Чик!» - деб ҳам қўярдилар» дейишган.

Масалан, Аббосхон каттам китоб кўрар эканлар. Варақлаб очмас эканлар, шундоқ бир ерни очиб, ўқиб кўрар эканлар-да: - Фалончи, сиз шу ёшга боргунча икки марта уйланасиз, шундан иккита ё учта болалик бўласиз, - деб айтиб берар эканлар.

Яқин йилларга довуру ҳам одамлар уларнинг шу хислатларига тан бериб гапириб юришди. Абдуллажон ака деган кишига айтган эканлар:

– Абдулла! Энди шу сен Марям билан 22 йил турмуш қиласан. Аммо болалик бўлмайсан. Кейин яна бошқа аёлга уйланасан. Ундан етти бола кўрасан.

Абдулла аканинг кейинги ҳаёти худди шу башоратда айтилгандай ўтди.

Низом солдат деганимиз бор. У сўрар экан:

– Эшон бува, мени ҳам бир кўриб қўйинг!

- Ҳа, Низом! – дебдилар. – Сен мана шунақа нос ва наша чекиб юраверасан, эллигинга довуру одам бўлмайсан! Элликка кирганингдан кейин уйланасан. Саккизта болалик бўласан! Китобни кўрсам, шунақа тушаяпти сенинг тақдиринг.

«Юлдузнома» деб айтилган шу китоб «Хилват» қабристонини яқинида яшайдиган Иброҳим бобонинг қўлларида бўлса керак, деган тахминлар бор. Улар буни тан олмаяпти.

Ҳамкишлоғимиз мулла Искандар бува Аббосхон оппоқдадамнинг шогирдларидан эдилар. Яна Ҳаққулободда Мамадали шохдор деган одам бор эди – мураттаб қори... Булар оппоқдадамдан тарбия олиб кейин Мулла Қирғиз мадрасасида таҳсил олишган. Шу Искандар бува ўзи айтган эди:

- Бировга индамангу, илмни мен оппоқдадангиздан ўрганганман. У киши устозим бўладилар. Бировга индаманг, дейишларига сабаб, бундоқ эътирофлар у замон учун хавфли эди.

Исҳоқхон Ибратнинг улуғ хизматларини рўёбга чиқариш, номини абадийлаштиришдек савобли ҳаракат Ислом Абдуғаниевич

Каримов даврларида бошланган эди. Мана энди, Шавкат Мирзиёевнинг ўзлари катта эътибор беряптилар.

Биз ҳам – у кишининг авлодлари, мухлислари, ҳамюртлари ҳам суст караб турмаслигимиз керак.

Нўмонжон Меҳмоновнинг хотира дафтарида

Онамизнинг исмлари Хуриликхоҳон эди. Аямнинг дадалари Аббосхон тўра, у кишининг бузруквори эса Исҳоқхон тўра Ибрат эшон бўладилар. Исҳоқхон тўранинг қиблагоҳи Жунайдулло хожа, бу кишининг оталари Суннатилло хожа бўлган. Шундан кейин шажара бўйлаб бораверсанг – Хужатилло хожа, Неъматилло хожа, Назируллохон эшон ва ундан нари султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавийга ва Ҳазрат Али карам Аллоҳу ваҷҳаҳу ва пировард Расулу Акрам пайғамбаримиз кизлари биби Фотимага етиб боради. Орада айтилмаган барча боболаримнинг исмлари шажарада ҳамда тўрт асрдан ортиқ тарихий манбалар ёзилган тошда баён этилган. Мазкур тош Наманган вилояти Наманган тумани Муллакудинг қишлоғидаги Хилват мазори гумбаз айвонида авлодлар томонидан сақлаб келинади.

Неъматилло хожа эшон ўз даврида пири муршид, олим, аллома, ислом дини билан боғлиқ барча илмларни мукаммал ўқиган, маъносини ўрганиб таржима қилган ва тариқат пири муршиди бўлиб етишган, валиюллоҳ шайх сифатида кўп каромат муъжизалар кўрсатган буюк қалб эгаси бўлганлар. У зот ўзидан кўп шогирдлар қолдирган, ўша даврда Сайрам мадрасасида юзлаб, беш юзлаб болаларга сабоқ берганлар. Сўнгра васиқа ва йўлланма билан Наманган, Тўрақўрғон ва Қозоққўрғон тарафга яссавия тариқатини тарқатгани юборилганлар. Муллакудингдаги «Хилват» мазорига келиб, бу ерни ободонлаштирган, гумбазли бино, мачит ва галабалар ўқийдиган жой, ётоқхона ва чиллахоналар барпо этилишига асос солганлар..

Неъматилло хожа эшон фарзандлари: Қорабош хожа, Кичкина хожа, Сунатилло хожа ҳам ниҳоятда илмли, забардаст инсон бўлишган, дадаларидан сўнг пири муршидликни давом эттиришган, ўрни шайх бўлишган.

Сунатиллохожа ўғиллари Жунайдиллохожа ҳам таърифига тил эжилик қиладиган кенг қамровли дунёвий-ухровий илмларга эга бўлган улуғ зот, ислом дини, ислом илмини мукаммал билган, кароматлар кўрсатган инсон бўлганлар. Умрлари давомида Сайрам ва Туркистонда – Хожа Аҳмад Яссавий хонақоҳида етти маротаба

чилла ўтириб, пири муршид мақомига эришган ва сўнгра дадалари, боболари сингари тариқат силсиласини давом эттирган пири комил бўлганлар.

«Хилват» мазорида мавжуд бўлган масжид ва хонақоҳлар, бир қанча чиллахона, талабаларнинг сабоқ ва ётоқхоналари ўтган давр оралигидаги алғов-далғовлар, ҳар хил табиий офатлар натижасида вайрон бўлган. Ана шу иморатларни Жунайдилло хожа бобомиз кайтадан ўз ўрнига тиклаганлар.

Жунайдилло хожа вафотларидан сўнг ўғиллари Отауллоҳ хожа силсилани давом эттирганлар, бу зот илм-фан, маърифат соҳиби, диний илмларни мукаммал билган уламо-мулло бўлганлар. Жунайдилло хожа бобомиздан жуда кўп китоблар ёдгорлик қолган, диний мавзудаги асарлардан ташқари, риёзиёт, хандаса, физика ва кимё, тарих, фалакиёт, табиатга оид бир қанча китоблар ҳамда адабий-бадий асарлар бўлган, ҳозирги кунда баъзи бирлари бор, баъзи бирлари алғов-далғов даврида йўқолган.

Оқ пошшо келди, ундан кейин қизил империя даврида ағдар-тўнтар авжига чиқиб, одамларнинг уйда тезагигача қўйишган йўқ, талон-тарож қилишди. Иккита оти борми ёки иккита ҳўкизи борми, бойлиги борми, ҳаммасини келгинди солдатлар тортиб олгани, ўзбек халқини талаб, қатағон қилгани, ҳар томонга сургун-бадарга қилгани ҳақда ёшлар билиши керак. Марказий ҳукумат 1917 йилдан 1990 йилга қадар Ўзбекистоннинг бошига тушган митадай, ер ости ва ер усти бойликларини, олтин захираларини, нефтини, пахтасини, пилласини ва ҳоказо борки хом-ашё маҳсулотларининг ҳаммасини олиб, еб ётди, хоҳласа юз фоиздан бирини берди, хоҳламаса йўқ.

Отауллоҳхон хожа дадаларидан сўнг Сайрамга тез-тез бориб, пири муршидлар билан суҳбатлашиб турганлар, тариқат илмидан сабоқ ва улушлар олганлар ва бу ишни «Хилват» мазорида 1887 йилдан 1915 йилга қадар давом этказганлар. Туғилган йиллари 1865 мелодий йили, тариқат силсиласида 39 ўриндалар.

Отауллоҳхон эшон Тўрақўрғон ва Наманган туманига қарашли Хўжақишлоқда, Муллакудиндаги «Хилват» мазорида Яссавий тариқатини давом эттирган охириги пири муршид ҳисобланади. Дадаларидан кейин Хуринисохон қизлари бир кун Отауллоҳхон эшонни тушда кўрадилар, у зот айтадиларки: - Қизим, сен Хилватга бориб тур, барча боболарнинг ана шу ерда мадфунлар. Шу тариқа бувимиз у ерга келиб, умрларининг охиригача халққа одоб-ахлоқ, ҳалоллик, тўғрилиқ ҳақида панд-насихат қилганлар, ислом амаллари, тариқаъ қоидаларидан сабоқ берганлар. Ўша даврда

«Хил-ват» мозоридан ҳеч одам узилмаган, 100 одам келса, 100 одам келиб турган. Муридлар муршид хузурига доимо келиб-кетиб туришган, яна ундан ташқари 50-60 илми толиб бу ерда муқим бўлиб, сабоқ ўрганишган. Эҳсон- хайрия қиладиган одамларнинг сони узилмаган. 6-7 қозонда доимо овқат қайнаб турган.

Исҳоқхон тўра ўғиллари Аббосхон тўра ҳозирги Тўрақўрғон Сайрам қишлоғидаги Наманган кўчасида, «Гулбоғ»да 1885 йилда та-валлуд топгали. Вафотлари 1937 йил, қаерга дафн қилинганлари но-маълум. Аббосхон тўра то балоғат ёшигача уй ишлари билан бўлиб, ота-оналаридан таълим-тарбия олганлар, Куръон ва бошқа илмларни инсон тақдири ҳақида башорат қилиш ҳамда рассомчилик каби қатор ҳунарларнинг соҳиби эканлар.

Аббосхон тўра 1910 йилдан то 1930 йилларда органларда хизмат қилганлар. У киши билан бирга ишлаган ички ишлар ходими Қодирхон амакимнинг айтишича, Аббосхон ўз иши бўйича пухта би-лимга эга ходим бўлган, жамоат ишларида кўп жонбозлик кўрсатган яхши инсон эди.

Отауллоҳхоннинг қизлари Хуринисоҳон (Аббосхон каттаимзининг волидаси) таълим-тарбияни ўз дадалари ва бувиларидан олганлар, айтишларича намоз, рўзани жуда эрта бошлаганлар, 5-6 ёшларида «Ҳафтияк»ни ўқиб чиқарган, 8-10 ёшларида Куръони қаримни жуда кўп мартаба устозлардан ўтказганлар. Бошқа илмий, ислом тарихига оид китобларни жуда яхши билганлар. Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарини, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шоҳ Машраб, Фузулий, Фаробий ва бошқа мутафаккир, ёзувчи, шоирларнинг асарларини муталаа қилиб, чуқур ўрганган, тенгқурлари, катта-кичик таниган-билган инсонларнинг айтишича, етук аллома, отинбиби бўлганлар. Тўрақўрғонлик Отиқахон отин ҳамда Қора отинлардан бу ачамиз ҳақида кўп яхши гапларни эшитганмиз.

Исҳоқхон тўра ўз ўғиллари Аббосхон тўрани инилари Отауллоҳхоннинг қизлари Хуринисоҳон ойимга уйлантирганлар. Бу-лар менинг опоқдадам ва опоқбувим бўлишди. Икковлари 1910 йилларда турмуш қуришган, тўйлари Тўрақўрғонда бўлиб ўтган. Тўрақўрғондаги ўша даврда булар яшаган ҳовлида ҳозир кунда жия-нимиз Саодатхон Исроил хожа қизи оила аъзолари билан яшаб келмоқда.

Исҳоқхон тўра ўғиллари Аббосхон тўра ва Отауллоҳхон тўра қизлари Хуринисоҳон ойимнинг 3 та фарзандлари бўлган. Биринчи қизлари Хуриликхон (1920), иккинчи қизлари Қаримахон (1926),

булар Тўрақўргонда таваллуд топишган. Учинчи фарзандлари Рашодхон Аббосов Андижон вилояти, Шаҳрихон тумани Тумор қишлоғида 1933 йилда туғилган. Аббосхон тўра ва Хуринисохон оймнинг Шаҳрихон туманига бориш сабаби шуки, дадаларидан, боболаридан қолган таноб-таноб ерлари бўлган, бироқ булар боргунга қадар бу ерлар шўролар ҳукумати томонидан халққа тарқатиб юборилган. Булар Шаҳрихонда 1930 йилдан 1940 йилгача яшашган. Колхоз томонидан уларга Қозонқўл деган жойдан ҳовли қилиб берган.

Аббосхон тўрам Туморда боғбончилик билан шуғулланиб, тирикчилик қилганлар ва маҳаллада яхши обрў-эътиборга эга бўлганлар. У киши қасидахон, рассом ва башортаттўй эдилар. Кўп одамлар ҳар хил дард тортсалар, бошларига тушган турли мушкул иш билан мурожаат қилиб туришган, бобомиз имкон борича уларнинг дардига малҳам бўлганлар. Аббосхон тўра ҳақида ҳамқишлоғимиз Толипов Мирҳомид ака шундай воқеани сўзлаб берган эди:

«Махсум поччамга ўзимнинг нотинч ҳаётим тўғрисида гапириб, келажакда нима бўлади, деб сўрадим. Аббосхон тўрам:

- Мирҳомид, сен илм толибининг ўғлисан, яхши инсон фарзандисан. Сенинг бошингда оғир, мушкул ишлар турибди, тўрттаси хатарли, лекин бунга чидашинг керак, бу – Аллоҳнинг буйруғи.» Тўртта мушкул хатар ҳақиқатда ҳам бошимдан ўтди. Бешинчиси ҳақида шундай дегандилар:

– Мирҳомид, 48 ёшингда хотининг билан ажрашиб, бўлак хотин оласан ва ундан 9 фарзанд кўрасан, еттитаси ҳаёт қолади.

Ҳамма айтган гаплари тўғри, ҳақ бўлиб чиқди.»

Низомиддин Дўсматов деган инсон ҳам доим кунда-кунорада Аббосхон тўрам ва отам ҳақида меҳмонхона, самоварлардаги гурунглarda гапириб турар эди. Бир куни уйининг олдидан ўтиб кетаётган эдим, айвонда ўтирган экан, мени кўриб, «Э, эшон бува» деб кўчага чиқиб, мен билан саломлашди.

- Энди келиб қолибсиз, ўзим жуда орзуманд эдим,– деб уйига таклиф қилди. – Опоқдадангизнинг мен ҳақимдаги башоратлари ҳам ҳаммаси тўғри, аниқ чиққан, ҳаётимда бўлиб ўтган.

– Нима деган эдилар?

- Аббосхон тўрам опоқим менга: - Э, Низомиддин қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар кўп юрасан, охири қишлоғингга келиб, 50 ёшга борганингда уйланасан ва етти нафар фарзанд кўрасан, - деган эдилар, бари рост бўлиб чиқди,– деди у ва йиғлаб юборган.

Яна бир ажойиб воқеа содир бўлганки, ҳозирги кунга қадар халкнинг оғзидан тушмайди. 1934-35-йилларда Гуруҳон, Соқобод деган маҳаллада Жакбархон тўра деган одам бўлган экан – девонасифат, беиён, биров билан иши йўқ. Ўша даврда қишлоқ советининг раиси бўлган Ниёзов Акбарамин ва яна икки-учта одам Жакбархон тўрани мазах қилиб кулишган, кайдандир ҳайдаб, йўқол деб ҳақорат қилишган. Жакбархон тўра ўша куни дадасининг қабри тепасига бориб, хафа бўлганидан уларни қарғайди ва бир кун ичида ўша одамларнинг соч-соқоли тўкилиб кетади. Улар кечирим сўраб, тавба қилишиб эшонга борадилар, лекин эшон тавбани қабул қилмайди, отилган ўқ қайтмайди, деб жавоб беради.

Улар бормаган жой кломайди, ҳамма дори-дармонлар фойда бермагандан кейин ўшандай кал бўлиб, кўса бўлиб юришади, ҳозир кал ҳам кўп, соқолсиз юрган ҳам. У маҳалда бу жуда хунук ҳолат эди.

Булар ҳамма чорани қилдик, даво топмадик, энди Намангандаги Исҳоқхон тўра билан Отауллоҳхон эшонларни меҳмонга таклиф этиб, дуоларини олайлик, зора даво топсак, деган фикрга келишади. Эшондадалари Шаҳрихонга Туморга тўрт-беш киши ҳамроҳлигида меҳмонга келишади, меҳмондорчилик охирида қишлоқчилар маҳалла номидан арз қилиб, бўлган воқеани тушунтиришади. Эшон дадалар дуо қилишади. Шундан кейин соч-соқолдан жудо бўлганлар уларнинг дуолари мустажоб бўлиб, шифо топадилар.

Эшондадаларнинг муриди кўп бўлган, баъзи бирини айтиб ўтаман.

Тўравой бува, Мирза бува, Бўтавой бува, Йўлдошвой бува, Ҳайдар ака, Абдурахмон бува, Сайдулло ака, Акбарамин Ниёзов, Эшонқул бува, Йўлдош карвон, Маматкул сўфи, Абдурахмон сўфи, Ўринбой қори, Партивой, Қоровой, Тоштемир бува ва бошқалар.

Бу воқеанинг яна давоми бор. Мазкур меҳмондорчиликдан хабар топган кўшни қишлоқ шўроси раиси Йўдош кал деган одам ички ишларга хабар беради. У ёзган хатда Акбарамин Ниёзматов партия аъзоси бўла туриб, уйига эшон-муллоларни чақирди, кўй сўйиб, ош-нон берди, дейилган экан. Кўп ўтмай аши бувани камоққа олиб кетишади.

1937 йилги катағон бўрони Аббосхон каттамини тинч қўймади. Бир куни эрталаб махсус идора ходимлари келиб, уйда тинтув ўтказадилар, ҳеч қандай далил-ашё тополмай, деворга чизилган расмга кўзи тушади ва каттаждан сўрайди:

– Бу нима?

Аббосхон каттам жавоб беради:

– Буроқ.

Маълумки, меърож тунида Пайғамбаримиз (с.а.в.)ни аршга олиб чиққан от Буроқ эди.

Ходим шерикларига қараб:

– Бўлди, тўхтатинглар, шу далил етиб ортади,– дейди.

Бу гапни дадамнинг бувиси Бойтуманова Ханифа энам жуда кўп маротаба айтиб берар:

– Битта чизилган расм учун бедарак кетди, тўрам, – дерди.

Ўша кун кечаси соат 11-12 ларда яна келишиб:

– Махсум почча, районга чақиришяпти, борар экансиз, яна олиб келиб қўямиз,– деб кўчада турган катта машинага чиқаришган, энам каттам билан бирга чиққан. Энамнинг айтишича, ўша машинада 21 та одам бўлиб, уларнинг хаммаси дом-дараксиз кетган. Шулардан фақат биргина Ниёзматов Акбарамин бувани 1961 йилда кидирув ва суриштирув орқали жиянлари Исмонали, Йигиталилар Қозоғистоннинг Қизилўрда вилоятдан топиб олиб келишди. Камокдан келиб, колхозда мироб бўлиб, ковун-тарвуз экиб юрди, маҳалла аҳли уни элликбоши ва Аминбува дейишарди.

Мен бувамнинг кўп марта суҳбатини олганман. Акбар бувамга партия аъзоси ва қишлоқ шўросининг раиси бўла туриб, уйда эшонларни меҳмон қилган, деган айбнома кўйилган. Акбар бувам Исҳоқхон бувамиз қилган яна бир башоратни айтиб берган эди:

– Эшон, мен Андижон турмасидан этап бўлишимдан олдин бошлиққа мурожаат этиб, Исҳоқхон тўра бирла учраштиришни сўрадим. Бошлиқ, яхшики, талабимни кондириб Исҳоқхон тўра ва Аббосхон тўра билан суҳбатлашиб, хайрлашиш учун бир соат вақт берди. Мен назоратчи билан Исҳоқхон тўранинг камерасига кирдим, кўришиб, салом-алиқдан қилганимиздан сўнг эшонбувам: - Акбарали, – дедилар. – Кўнглингда ҳеч нарса келтирма, камалдим деб хафаям бўлма, сикилма. Худо хоҳласа узоқ йиллардан кейин, албатта, соғ-саломат маҳаллага, уйингда қайтиб келасан, узоқ йил яшайсан,» – деб башорат қилдилар ва дуо қилдилар, охирги кўрганим ана шу бўлди. Аббосхон тўрам билан ҳам хайрлашиб чиқдим, тўрам биров бетобга ўхшадилару менга билдирмаслик учун индамадилар, бу кўришиш ҳам охиргиси бўлди.

Акбарали бувам дарҳақиқат узоқ яшадилар: 1880 йилда туғилиб 1981 йилда вафот этдилар.

1936 йили Аббосхон тўра Хуриликхон қизларини Тумор қишлоғида яшовчи Меҳмонхожа Исмонхожа (1910 йилда туғилганлар) ўғлига узатганлар. Дадамиз Меҳмонхожа Исмонхожа ўғли ўша даврда саккизта колхозга бош бухгалтер ва туманда йўриқчи ҳам бўлиб ишлар эканлар. Ундан олдин Наманган шаҳридаги қисқа муддатли ўқитувчилар тайёрлаш курсида ўқиганлар, чала саводликни тугатиш жараёнида Балиқчи, Чинобод туманларидаги қатор қишлоқларда фаолият кўрсатганлар.

Мактаб очиб, катта-кичик демай ҳаммага дарс бериб, саводини чиқарганлар. Ёдимдан ҳеч чикмайди, дадамга бир кун савол берган эдим: - Дада, сиз ўқитган ўқувчиларингиз ҳаммаси 40-50 ва ундан ҳам катта ёшдаги одамлар бўлган экан-а?

- Ўғлим, - дедилар дадам. - Ўша давр шуни талаб қилган.

Яна бирда ҳикоя қилган эдилар:

- Наманганда Мамасодиқ буванг билан бирга ўқирдик, дарсдан кейин Лайлакуя деган жойда чой ичиб, китоб ўқиб ўтиргандик, ногаҳон бир одам самоварга кириб келди. Бизга бир разм солиб қаради-да: «Қаердан келдинглар,» - деб сўради. Биз ўқитувчилар курсида талабалигимизни айтдик. У инсон: -Қани, мен билан юринглар-чи, - деб икковимизни бозорга олиб борди ва бир қатор усти-бош олиб кийинтириб: - Ана, энди астойдил ўқийверинглар, - деб жавоб берди. Ўша одам менинг оёғим ялангоёк, ўртоғимнинг дўпписи йўқ эканлигини, устимиздаги бўз кўйлак, бўз иштонни кўриб раҳми келган бўлса керак. Бу кийимларни кийиб у саховатпеша одамни дуо қилиб юрдик. Дастлаб Чинободда ишладим, 2-3 йил ўтгандан Шаҳрихон (ўша даврда Сталин райони дейиларди) марказидаги мактабга келиб, ўқитувчилигимни давом эттирдим. Кейин мени дадамни билган маҳалладошлар бу ўзимизнинг кадр деб ариза беришди ва Туморга олиб келишди. Бу ерда ҳисобчи бўлиб ишни давом эттирдим.

Ота-онамиз 5 фарзанд кўришган. Юкорида айтиб ўтилди. Иккинчи қизлари Қаналхон (Қанорахон)1938 йил Тумор қишлоғида таваллуд топган. 1958 йилда Абдуллаев Турсунхон билан турмуш қуришиб, 8 қиз фарзанд кўришган, 1968 йилда туғилган ўғли вафот этган, қолган барча фарзандлари ҳаёт, уйли-жойли, фарзандли, баъзи бирлари набирали ҳам бўлишди.

Исҳоқхон тўра ва Отауллоҳ хожага Қанорахон ва Нўмонжонлар чевара Аббосхон эшонга неварадирлар. Қанорахондан гапирсак, унинг фарзандлари Ибрат эшонга эвара, қизи Манзураҳоннинг фарзандлари дувара, Манзураҳоннинг ўғли

Козимжоннинг болалари бегона. Канорахоннинг қолган фарзандлари: 2. Дилоромхон. 3. Муродилла. 4. Муҳиддин. 5. Дилбарой. 6. Шухратбек. 7. Нигорахон.

Хуринисохон оғим 1941 йилда икки фарзандлари – Қаримахон холам ва Рашидхон тоғамлар билан Муллакудинг қишлоғидаги «Хилват» мазорига келадилар, тушда дадалари айтган сўзларга амал қилиб, илму маърифат тарқатиб яшайдилар. Уч фарзандни тарбиялаб, вояга етказадилар, қизларини турмушга чиқариб, ўғилларини уйлаб, набиралар кўрганлар. Биз катта қизлари Хуриликхоннинг фарзандларимиз. Канорахон синглим Бўз тумани Гузар маҳалласида яшайди.

Иккинчи қизлари Қаримахон холамдан икки фарзанд қолган, бир ўғил бир қиз: Боситхон ва Нодирахон. Булар уйли-жойли, фарзандлари бор. Боситхон Хўжақишлоқда яшайди, Нодира Қирғизкўрган ва Оқбулоқда.

Мен Нўмонжон Меҳмонов Хуриликхоннинг ўғли, Аббосхон тўранинг невараси, Исҳоқхон ва Отоуллохон тўраларнинг чеварасиман. 1942 йилда Шаҳрихон к/с «Қизил Октябрь» колхозида туғилганман. Армия ва ўқишдан кейинги иш фаолиятим Андижон, Наманган, Фарғона, Жиззах вилоятларида кечди. 2002 йилдан эътиборан нафақаданман. Мен баён этган бу барча сўзлар айни ҳақиқатдир: ўзим билган, кўзим билан кўрган дадам ва энам, катта эналаримдан, амма, хола, тоғаларимдан, қариндош-уруғлардан ва бизнинг авлодни яхши билган маҳалла оқсоқолларидан, мўътабар кекса отахон, мулло, донишманд, тўғрисўз инсонлардан эшитиб, ёзган сўзимдир, тарихдан бир қатра томчидир.

ҲАҚ ЖОЙИГА ҚАРОР ТОПГАН КУНЛАР КЕЛДИ ...

Жамилахон НИЗОМОВА,
Исҳоқхон Ибротнинг набираси, муаллима.

Опоқдадамиз Исҳоқхон Иброт жудаям кўнгилчан, юмшок феъл одам эканлар.

Оила аъзоларига меҳрибон эканлар, ҳаётларининг охирига довур бировнинг дилини оғритиб, ёмонлик қилган эмас бу одам.

Қозилик пайтларида кимдир арзга келса, албатта, яхши гаплар билан кўнглини олар эканлар. Покизаликни яхши кўрганлар. Кам овқат бўлганлар. Эрталаб бир пиёла ширчой ичарканлар холос. - Болаларим, кам овқат есанлар, ичинглар нурга тўлади, - дер эканлар. Шу одат Иброт эшоннинг ҳамма авлодларига хос. Овқатга камэҳтиёжмиз.

Исҳоқхон опоқдадамиз, Аббосхон тоғамлар бир ҳибсхонада ўтиришган, бироқ бошқа-бошқа хонада. Улар ўша ерда кўришишганми, бир-бирлари билан юзма-юз бўлишганми, йўқми – билмаймиз.

Отангиз вафот этди, деган хабар менинг онам Зарифахон аяга ҳам келади. Булар кўзғолиб, қидириб боришган. Дадам, аям, Парпихон холамлар қабристонга боришганда:

- Сизларни киргизолмаймиз, – дейишган. – Ҳозир мумкин эмас. Ҳалироқ, кечаси келинлар, қабрининг олдига олиб борамиз, қуръон ўкиб кетасизлар... Ҳозир анави ерда кўриқчи бор, милтиғи билан турибди.

Аямлар ва дадамлар ёш бўлишган. Кечасида қабристонга боришдан қўрқишган ва йиғлаб-йиғлаб қайтиб келишаверган. Лекин яхши бир одам шундоқ деган экан:

- Отангиз жуда иродали одам эканлар, неча кун ўтирган бўлсалар, фақат сув ичдилар, холос. Бошқа овқат емадилар. Вафот қилганларида биз ўзимиз расм-русумларимизни қилиб кўмдик. Хотиржам бўлинглар.

Опоқдадамнинг оқланишларига Ротибхон акам сабаб бўлганлар. У киши Марказқўм, Министрлар Совети, Олий Совет деган ташкилотларга, Тошкентга ва Москвага ёзаверганлар: «Менинг отам нима учун қамалди? Нима сабабдан? Кимга, нима ёмонлик қилган бўлишлари мумкин? 75 ёшга кирган кекса одам,

олим эдилар, фақат тарих, маданият, маърифат ҳақида китоб ёзганлар, ҳар хил сиёсий ҳаракатларга аралашмаганлар».

Ротибхон акам ҳеч бўлмаса бир ҳовуч тупрок олиб келиб, Тўрақўрғонга қўяман, дедилар. Армонда кетдилар. Ҳозир Тўрақўрғонда хиёбон ташкил этиляпти, бир миқдор хоклари олиб келинса, яхши бўларди.

- Ўтганимдан сўнг одамлар менга сиғиниб юборади, қайга қўйилганимни кўпчилик билмасин, - дер эканлар. Ниятни қаранг, мана ҳеч ким тополмайдиган жойда қолдилар.

Аббосхон тоғамиз ҳам жуда билимли, кароматли инсон бўлганлар, сувни тескарига оқиза оладиган одам деб шунақаларни айтишади.

Турли касалликларга чалинган одамлар келишганда, аямни кўзини рўмол билан боғлар эканларда:

- Ўтир, Зарифахон, мен дуо ўқийман, сен касалга қараб ўтиргин, - дер эканлар.

Исҳоқхон оппоодадам улардан ҳам кучли бўлганлар. Бирор кишининг қорни оғриб олса, қафтларини теккизиб силаб қўйсалар тузалиб кетаверган.

Онамлар ҳам жуда меҳнатқаш, қобилиятли, зукко аёл бўлганлар. Беш синфни битирганлари билан қолхоздаги бари техниканинг фаолиятини ҳисоботини қилиб, ишлаганларнинг иш ҳақини чиқариб берар эканлар.

Опоқдадамиз қамалиб, сўнгра вафот этганларида Ротибхон акам кичкина, етти ёш бола қолганлар. Мактабга кетаётсалар, болалар тош отиб: - Кулоқ»нинг боласи! Уринглар, уринглар кулоқбаччани! - деб тошбўрон қилишаркан.

Аямлар мактабга борсалар, сизнинг дадангиз «кулоқ» бўлган, душман бўлган, деб мактабдан чиқариб юборишган экан. Олтмишинчи йилларгача ҳам шундай ўксинишларда, четга сурилишларда яшашган.

Ротибхон акам сув хўжалиги соҳасида яхши меҳнат қилганлар, салоҳиятли, тажрибали ходим бўлганлари учун шу соҳа бўйича туман бўлимига бошлиқ бўлишлари керак эди. Сизнинг отангиз «душман» бўлган деб, партиёга ҳам ўтказишмаган, ўша вазифа ва лавозимларга ҳам лойиқ кўришмаган. Яқин-яқингача Исҳоқхон туранинг авлодларига ана шундай паст назар билан қараш давом этган.

Ҳаммага ҳовли жой, томорқа учун жой ажратилганда мен ҳам неча бор ариза ташладим. Опоқдадамдан қолган ерни олдинглар, менинг ҳам ҳаққим бор дедим. Беришгани йўқ.

Ҳозирги жаҳон тиллари университетидеда француз ва немис тиллари бўйича таҳсил олганман. Шунинг учун мутахассис сифатида айтаманки, олти тилли луғатни опоқдадамдан бошқа ҳеч ким тузган эмас...

Умр бўйи улуғ бобомизга муносиб бўлайин, деб астойдил, тиришиб ишладим, болаларни олимпиадаларга тайёрлаб, яхши ўринларни олганимиз ҳисобига методист-ўқитувчи, олий тоифали ўқитувчи унвонини беришди. Лекин бу ишлар ҳам осонликча амалга ошмаган. Доим каттик қаршиликларни ҳис қилиб турар эдим.

Оналарим йиғлаб-йиғлаб армон билан дунёдан ўтиб кетишди. Чиқиб ота кабини кучоқлаб, кўнгил бўшатай дейишса, қабрлари йўқ. Қидириб-қидириб топишолмаган. Ротибхон акам топаман деб юриб, касалга йўлиқиб, ўтиб қолдилар. Агар эркак киши бўлганимда, албатта, қидириб кетардим, оппоқдадамнинг изларини қаердан бўлса ҳам топар эдим.

1937 йил 3 мартда боғ ховлимизда чой ичиб ўтирсалар машина келиб тўхтабди. Шунда:

– Мени олиб кетгани келди, – дебдилар.

Ҳақиқатдан ҳам НКВД нинг одамлари кириб, ҳамма ёқни тинтув қилибди, китоблардан ташқари бир варақ арабий имлода ёзилган хат бўлса қўймай йиғиштириб, қопларга солишибди, машинага юклашибди. Шу мошинага кўрпача солиб, оппоқдадамни ҳам чиқарибди. Ўтириб, кўрпачанинг этаги билан оёқларини ўрабдилар...

«Гулбоғ»да чет элдан олиб келинган дарахтлар ҳам бўлган. Гулларнинг ҳар туридан бўлган экан. Ҳовлига арча экканлар, ҳозирда ана шу арчадан бир тупи сақланиб қолган.

«Гулбоғ» эски Наманган кўчасига жойлашган эди. Наманганга борадиган катта йўл илгари шу ердан ўтган. Кўчанинг чети бир қатор гул бўлган ҳар турли гуллар.

Каттагина боғ бўлган. Ҳозирда 10 дан ортиқ хонадон яшайди боғнинг ўрнида.

Анвойи-анвойи дарахтлар: ҳар ўриклар, субҳон, қантак, турган жойида қоқ бўлиб қоладиган, яна неча хил... Ғайнолининг ўзидан олти хил-етти хил бор эди. «Дилафрўз» деган нок – бир томони қизил, бир томони оқ... Узум, анжир, бир қатор олвали, бир қатор

нок, бир қатор гилос... Яна меваси қон босимиға даво бўладиган наъматак дарахти ҳам бўлар эди.

Майда-майда мева қиладиган бир хил дарахт бор, мевасининг ичидан сут чиқиб, қотиб қолади. Сап ўзини билмай тантираб қоладиган одамларни ўшанга боғлаб қўйсалар тузалиб кетар экан. Ҳозир шу дарахт омон, сартарошхонанинг орқасида турибди, ҳалиям мева қилади.

Каттакон жар бўларди, ўша ердаги сувни бир нима ускуна ёрдамида боғни суғориш учун кўтариб олиб чиққанлар. Фавворанинг атрофи лойдан бўлган, курсилар ўрнатилиб, салқин бўлсин учун бир қатор арча экканлар.

Дарвозанинг тепасида болохона бўлган. Шу ерда ўтирар эканлар. Ичкарида уй, ғишт хумдон. Қишда хумдонга ўт ёқилганда уй ҳам исиган. Ҳовлидаги уйлар шу хумдонда пиширилган ғиштлар билан кўтарилган.

Боғ 1960 йилларда бузилган бўлса керак. Тоғдан келган одамларга – қирғиз миллатига мансуб кишиларга уй-жой учун жой бўлиб берилди дастлаб... Кейин яна икки хўжаликка ер ажратишди. Кимнинг уй-жойи бўлмаса, «участка» қилиб беришаверди. Дарахтларнинг ҳаммасини майдалаб ўтин қилдилар, мола босадиган хода қилдилар, молхона қурилганда устунликка ишлатдилар.

Биринчи марта музей ташкил қилинганда ҳаммамизнинг уйларимиздан опокдадамдан қолган эсдалик буюмларини йиғиштириб олиб кетишди. Кулоҳ дўппилари бўлар эди, кимнингдир бирор жойи оғриб келса, шу дўппини бошдан олиб, оғриган жойига суртиб қўяр эканлар:- Эй, қўя, қўя! деб... Ўша дўппи ҳам ҳозир йўқ. Йўқолган.

Яна бир ажойиб, матоҳми, клеенками бўларди, махсус тоши ҳам бор. Шу тошни ўша матоҳга ташлар, қайга тушганига қараб, одамларнинг тақдирини айтиб берар эканлар. Уни ҳам олиб кетишган.

Кўп нарсалар йўқ, ҳозир. Ўша музейга директор бўлган кишига –Бурхонжон Низомовга уч марта учрадим, бераман, бераман дейдилар- қўядилар.

Бир улуғ сиймо билан боғлиқ кўп ноёб ёдгорликлар эди бари, қани энди? Ҳозир музей қилинса, бизда ҳеч нарса қолмаган. Бор бўлса ҳам бергинг келмайдики, яна ўша оқибат бўлади, деб. Ғишт хумдондан қолган ғиштларни ҳам ўша ерга ҳовли қилган одам уй

жойини сотганда, машинага солиб юклаб олиб кетган. - Битта ғишт беринг, музейга қўямиз, - десам унамаганди.

Мустақилликдан кейин Тошкентда «Шаҳидлар хотираси» мажмуаси ташкил этилди-ю, очилиш маросимига қатағон қурбонларининг авлодлари қаторида мени ҳам тақлиф қилишди. Ислоҳ Каримов бу маросимда нутқ сўзлар экан, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпондан кейин учинчи бўлиб опокдадамларнинг исмларини тилга олдилар. Олдинги қаторда тургандим. Ибрат деганларида ҳеч ўзимни тутолмадим, роса йиғладим.

Армон билан бахт, алам билан қувонч бирга келган эди ўша кун.

Лолахон ВАЛИХОНОВА,

Ибрат домланинг эвараси, муаллима

Исҳоқхон Ибратнинг авлодлари у кишининг изидан борди. Кўпчилиги олий маълумотли, муаллим, тилчи, адабиётчи.

Мен ҳам тил ва адабиёт ўқитувчисиман, ўттиз йил ўқувчиларга шу фандан дарс бердим. Опокдадамиз ҳақларида ёшлигимиздан эшитиб, енгил маълумотга эга эдик. Дарслик, дастурларига киритилмаса ҳам факультатив тарзда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир ва бу кишининг ижодларини ўтар эдик. Ажойиб тилшунос олим, шоир, тарихчи, маърифатпарвар бўлганларидан фахрланиб, болаларга буларнинг барини айтиб берардим.

Синглим Дилором касал бўлиб колганида, Исҳоқхон опокдадамни қабрларини истадик, қабристон ўрнини уй-жой учун аҳолига бўлиб берган экан, яна бир қисмига троллейбус парки жойлашибди. Пойдевор учун ерни қовлашганда суяклар чикқанини гапиришди. «Опокдаданлар тахминан мана шу ерга қўйилган», дейишди-ю, аниқ айтиб берадиган одам бўлмади. Бир кекса аёл билан гаплашдик. - Шу атрофда деб эшитганмиз, лекин қайси қабрлигини билмаймиз, - деди.

Эшитишимизча, чақув бўлиб қамалганларида шунга сабаб бўлган ёки қамоқда ёмон муносабат қилган одамларнинг авлодидан ҳалигача ақли ноқис фарзандлар туғилар экан. Яхши адолат билан муомала қилганлар эса мартабалари кўтарилиб, катта мансабларга муносиб бўлганлар.

Бу опокдадамизнинг қароматли эшон, валий зот эканликлари ҳақидаги гап.

Менинг қайнонам ҳам шунақа авлиё одамнинг қизлари бўлганлар. Мен у хонадонга кенжа келин бўлиб тушганман.

Аввалига жуда аҳил яшадик. Кейин бир воқеа юз берди-ю, орага совукчилик тушди. Қайнонам менга сира кун бермай қўйдилар, инжик бўлиб қолдилар. Шунда, бир куни у кишининг тушига Исҳоқхон тўра билан Отауллӣхон тўралар киришибди. Улар отда келишиб, дарвозани тақиллатган эканлар, қайнонам:

- Вой, келинг тўрам!, - деб қарши олибдилар қайнонам. - Уйга киринглар!

- Йўқ, биз Канолхондан, қизларидан хабар олгани келдик. Мана шуни қизимизга бериб қўй, этагингни оч, - деб сенсираб гапиришибди-да, икки тутум ўрик олиб, қайнонамнинг этагига ташлашибди.

Бу тушни қайнонам йиғлаб-йиғлаб айтиб берганлар: - Вой, мен шундоқ хато қилибман, дарров арвоҳлар безовта бўлиб келишибди. Қози эшон билан Отахон тўра келишибди,- деб

Ўзим касал бўлиб, юролмаё ўтириб қолганимда, мол сўйиб эҳсон қилдик. Шунда менинг тушимда аён бўлдики, - сизлар «Хилват» мазорига сўйиладиган молни Хўжабодда сўйдинглар, отанг у ёққа қора қўчқор олиб бориб сўйсин, - дейишди.

Хўжайиним билан табаррук аждодларимиз яшаган ўша манзилга келдик, айтганларидай бир жонлиқ сўйиб эҳсон қилдик, қариндош-уруғларга тарқатдик. Илгари намозни ўтирган куйи ўқир эдим, шу йўриқдан кейин шифо топиб кетдим.

Усмонжон қори РАҲМОНОВ, тўрақўрганлик уламо

Исҳоқхон қози Ибрат буваимиз ниҳоятда етук олим, ҳам дунёвий, ҳам уҳровий томондан комил инсон бўлганлар. Ўн икки тилни билганлар деган маълумотлар бор.

Шундай бир ривоятнамо воқеани эшитганмиз.

Оналари билан ҳаж сафарига борган вақтларида волидалари вафот этади. Шунда Саудия Арабистонининг ўша вақтдаги подшоҳининг тушида шу табаррук аёл кўриниб: - Мен фалон мамлакатдан келган эдим. Шу воқеа юз берди. Ўғлим Исҳоқхон ёлғизланиб қолди, ҳолидан хабар олиб қўясиз, - деб илтимос қилганлар.

Подшоҳ: - Ажам мамлакатидан онаси билан келган Исҳоқхон исмли ҳожи йигитни менинг ҳузуримга чақиринглар, - деб буйруқ

қилади, тўрамни топиб келишади, мўлжалда 27 ёшлар атрофида бўлсалар керак ўшанда.

Хукмдор у кишига марҳаматлар қилиб, дейди:

– Ўғлим, агар ҳар йили онангизни зиёрат қилиш ниятингиз бўлса, келаверинг. Сиз энди менга ўғилдай бўлиб қолдингиз. Пешонаси ёруғ йигитга ўхшайсиз.

Қайсидир йўл-йўсин билан ёрдам ҳам қилган бўлса керак... Исоққон тўра шу кетганларича тўққизта мамлакатга борган эканлар, то Индонезиягача бориб келганлар, деб эшитганмиз.

Дунёни кўрганлар, дўст орттирганлар, турли илмларни тилларни ўрганганлар.

Тўрақўрғонда уруш фахрийси Турғунбой Умрзоқов деган одам бўлардилар. У кишининг 10-12 яшар чоғларида оталари ўтиб кетгач, оналари Исоққон қози буваамизга олиб бориб берадилар. Сизнинг хизматингизни қилиб юрсин, деб... Шу одамдан кўп хотираларни эшитганмиз.

Исоққон тўра бир шам билан ёкиб иситса бўладиган ҳаммом қуришни Афғонистондан ўрганиб келган ва Тўрақўрғонда қурган эканлар.

Ўттиз етти ёшларида қозиликка сайланиб, қарийиб 20 йил шу вазифани ўтаб турганлар. Кўп олимлар, уламолар, давлат кишилари келиб, бу зотга ҳам шаръий, ҳам дунёвий соҳаларда саволлар бериб, лойиқ жавоблар олиб кетганлар.

Ҳозирги Тўрақўрғон тумани ҳокимиятининг ўрнида катта мадраса бўлган экан, афтидан шу ерда туриб, қозилик қилганлар. Қозилиқдан тушган маблағларни халққа бериб юборганлар.

Бу кишининг силсилаи насабларини суриштирганда, Турқистонлик Қул Хожа Аҳмад Яссавийга борар экан. Ўтмиш аждодлари, оталари, акалари Мулла Қудингдаги «Хилват» мазорида қирк кунлаб чилла ўтиришган, чиққандан кейин катта бир молни сўйиб, эл-юртга эҳсон қилишган, бева бечора, ғарибу ғураболарга ош-нон тарқатишган. Ўзлари молу дунёга қизиқмаган одам бўлган эканлар.

Худойи таоло қалбларини очиб қўйган бу инсонда ҳол илми ҳам, қол илми ҳам бўлган. «Қол» илми деганда «Қола расулиллоҳ» деб ўқиб, яшаб ўтган кишиларимизнинг илми назарда тутилади. «Қол илми» бу – тасаввуфга оид атама, мақом. Буларнинг қобилияти, имкони шу даражада бўлганки, қалби шунақа очиқки, дейлик, кимса келиб, дарвозадан чақирса, шунинг овозидан нима ниятда келганини Худо билдириб туради. Исоққон тўра

шунақа мақомда бўлиб, пиру комилликка эришгану, қози бўлганликлари туфайли кўпчиликка буни ошқора қилворган эмаслар.

Рус ҳукумати даврида қозилик қилганлари ҳам тасаввуф пири эканликларини яширганликларига сабаб бўлган.

Дилором НУЪМОНОВА,
Исҳоқхон Ибратнинг эвараси, муаллима

1997 йил 27 май. Андижон клиникасида даволаниш учун ётган эдим. Ҳамшира қиз хонага кириб:

– Фарғоналик Дилором опа, тезда уйингизга борар экансиз.

Ўғлингиз оғриб қолибди, – деди.

Фарғонага етиб борсам, ўғлим касалхонада, аям Канолхон ая, укам Дилшодбек раҳматли, турмуш ўртоғим Адҳамжон ўша ерда эканлар. Ўғлим Акмалжон (1984 йилда туғилган) оғир дардга чалиниб қолган экан. Мен кечқурун ўғлим ётган хонада унинг атрофини етти марта айландим:

–Э, Аллоҳ! Ўғлимни дардини менга бер, – дедим.

Шундан кейин, кўп ўтмай ўғлим даво топиб кетди. Мени эса июнь ойларида Фарғона шаҳридаги 2⁻-сонли шифохонанинг асаб касалликлари бўлимига ётқизишди. Бошим шу даражада оғрир эдики, кўзимни ҳам очолмасдим. Муолажалар қаторида шифохонанинг юрак касалликлари бўлимига Тўланбой ота деган дам соладиган қасидахонни олиб келишибди. Мени ҳам олиб киришди. У менинг кўзимга мени ёшлиқдан катта қилган Абдуллоҳўжа ҳофиз опоқдадамга жуда ўхшаб кўринди. Менга ҳам дам солдилар.

Беш кундан сўнг менга уйга жавоб беришибди. Билмадим, қанча ётдим. Гўёки, жон танамдан чиқиб кетгандай эди. Бўлаётган ишлардан ўзим беҳабар эдим.

1997 йилнинг сентябрь ойи охирларида Наманганга, Мулла Кудинг қишлоғидаги «Хилват» мазорига олиб боришди. Мен билган сураларни ўқиб, савобини шу ерда ётганларга, хусусан, Исҳоқхон опоқдадага бағишладим. У кишининг қабрлари қайда, дея сўрадим. У маҳалда шу мазор ёнида яшайдиган Рашотхон тоға тирик эдилар.

– Исҳоқхон опоқдаданинг қабрлари бу ерда йўқ, Андижонда, – деб айтдилар.

– Мени ўша ерга олиб боринглар, – дедим.

Анджонга келдик. Сўраб-суриштириб кўрдик. Лекин қабрларини топа олмадик. Ўша ердан сира жилгим келмасди, сабаби мени бир нарса оханрабодек ўзига тортиб турарди. Лекин кўзга кўринмайди. Йиғладим, бўзладим. Хушимга келиб қарасам, ҳамма ёгим чанг-тўзон... Устимни қоқиб, «Куръон» тиловат қилдим, савобини Исҳоқхон опоқдадага бағишладим.

Фарғонага келганимизда Рашотхон тоғам айтдилар: «Исҳоқхон тўра бобомиз қамоққа олинадиган кунлари катта дошқозонда мошкичири пиширишни буюрганлар. Таом таркатилиб, тановул қилинган, у зот ёру биродарлар, хеш-акрабо, қўни-қўшнилар билан видолашганлар:

- Менинг тақдиримга шу битилган. Энди, бир гап: ўзингизни эҳтиёт қилиш учун, болаларингиз, оилангизни бу тахликали кунлардан соғ-саломат олиб чиқиб кетиш учун мени танитайман десангиз ҳам майли... Хонадоним аҳлига, авлодларимга эса Аллоҳ таолодан сабру тўзим тилайман.

Яна шундай бир гап ҳам айтилган экан:

- Қабрим Анджонда бўлади... Бироқ, кўрқаманки, фарзандларим уни топа олармикинлар.

Рашот тоғам:

- У қайси зурёд эканлигини билмай юрган эдик. Афтидан опоқдадам айтган зурёд сенсан, шекилли. Илоҳим, опоқдадамдай илм соҳиби бўл, у киши етти-саккиз хил тил билганлар. Қушлар билан ҳам сўзлаша олганлар, – деб дуо қилиб йиғладилар.

Азиз авлиёлар, илм соҳибларининг тирик юрганлари қинда юрган пичоқ, ўтганлари эса қиндан чиққан пичоқ ҳисобланади, - дейди устозлар. Аллоҳ олдида ҳар бир қилган ишимиз, ҳар бир айтган сўзимиз учун жавоб берамиз. Ўша 1997-1998 йиллари Тўрақўрғонга онам Канолхон, Боситхон акам (Аббосхон опоқдадамнинг яна бир набиралари) рўза хайитида Исҳоқхон, Аббосхон опоқдадалар яшаган, ўз қўллари билан қурган уйларига бордик. Саноатхон опани ўша ерда кўрдим. Ҳозир ҳам борлар. Музей дам олиш кўни бўлгани учун ёпиқ экан. Лекин бизга очиб беришди. Сабаби, онам, дадамни яхши танишар экан. Отлари Фазлиддин тоға эди. Бизга расмларингизни олиб келинглар дейишди. Мана, шунга ҳам йигирма йил бўлибди.

Ҳар йили мазорга келиб, қўлдан келганча аждодларимиз руҳини шод этиш учун эҳсон қилиб турамиз. Мана шу жойлар отамерос, тоғамиз Рашотхоннинг ўғиллари Раҳимхон, Наимхон,

Хайруллохонларга тегишли. Бу дунёда энг ёмон гуноҳ бировнинг ҳақкига хиёнат қилиш. Айниқса, ерга даҳл қилиш. Ахир, у – Аллоҳники-ку! Ҳаммамиз ҳали вақти келиб, икки метр ерга қирамиз – қабул қилса, агар. «Зал-зала» сурасида «Ким заррача яхши амал қилган бўлса, мукофот олғусидир, ким заррача ёмонлик қилса, жазосини топқусидир», деб марҳамат қилинган

Нима учун буларни ёзаяпман? Сабаби, тоғамиз Рашотхоннинг ўғилларига тегишли ерларга Исҳоқхон, Аббосхон опоқдадамизни кўрган, уларга мурид бўлган, аслида бизнинг наслимизга мансуб бўлмаган ёшлари улуғ бир инсон кўра-била туриб даво қиляптилар.

Биз у инсонни ҳурмат қиламиз. Эшитишимизча, доврўғлари Наманганда жуда машҳур экан. Агар мен ноҳақ гапираётган бўлсам Худодан, ўзларидан узр сўрашга тайёрман. Лекин нима сабабдан мозорнинг ерини бу ҳолда талашаяпти бу киши! Аллоҳнинг каломида айтилган: « Эй, Муҳаммад! Сиздан руҳ ҳақида сўрайдилар. Унинг қандайлигини Аллоҳдан ўзга билмайди».

Касаллигимда бормаган ерим, учрамаганим табиб, қасидахон қолмади. Бўйнингизга олишингиз керак, ота-боболарингизнинг муаккиллари ушлаб турибди, ҳам дейишди. Йигирма йилдирки, олишаман. Эгилмадим. Аллоҳгагина эгилиб, унгагина сажда қиламан. Ундангина мадад сўрайман. Ўзи қўлласин.

Аллоҳ олдида, ватаним олдида кўлимдан келганча ёш авлодга мусиқа ва «Одобнома» фанларидан дарс бериб нафақага чикдим. Мен ташкил этган «Ғунча ниҳол» фольклор ансамбли, айниқса, Мустақиллик йилларида шаҳар, вилоят, Ўзбекистон бўйлаб қўшиқ фестивалларида қатнашган. 2000 йил «Халқ таълими аълочиси» унвонини олдим. Ҳозир уйда набираларим биланман. Аллоҳга шукур, бошқа ҳеч нарса керак эмас. Инсон туғилди – ўлди, шу ораликда бир сўзгина ёзилади, холос. Яхши ёки ёмон. Илоҳим, бу синов дунёда бизни меҳмон қилиб юрадиган мезбонимиз, яъни Аллоҳим олдида ёруғ юз билан боришни насиб этсин!

ИСҲОҚХОН ИБРАТ АВЛОДЛАРИ ДАВРАСИДА

Наимхон АББОСОВ,

Исҳоқхон Ибраат ўгли Аббосхоннинг набираси

Опоқдадамиз қароматли эшон бўлган эканлар. Юз берадиган воқеа олдиндан аён бўлиб турар экан у кишига... Қамалишларидан олдин ҳам:

- Ҳозир шунақа одамлар келади, шундай-шундай воқеалар бўлади, - деб башорат қилганлар. Ва, энг аввало, китобларни асраб қолиш чора-тадбирини кўрганлар, тоқчага кўминглар, - деб буюрганлар. Китоблари жуда кўп бўлган, кўмилгандан ташқари битта от-аравада тўла китоб олиб кетилган. Ёишт хумдоннинг ичига ҳам ташланаверган. Шохидларнинг айтиши бўйича, ҳозирги трактор таъмирлаш заводи ўрнида ички ишларнинг идораси бўлган, бу китоблар ўша ерда йўқ қилинган: кўмилган ё ёқиб юборилган.

Мен кўп кузатаман: сел келадими, дўл ёғадими – биз яшайдиган манзилни – Хилват қабристони атрофини четлаб ўтади. Шу яқинда бир булоқ ҳам бор. Шифо булоқ. Одамлар ҳар томондан келиб шу ердан сув олиб кетишади. Илгари қатта эди, ҳозир кичкина бўлиб қолган.

Раҳимхон АББОСОВ,

Исҳоқхон Ибраат ўгли Аббосхоннинг набираси

Аббосхон опоқдада қовун юкланган мошинада – ҳайдовчининг ёнида кетаётган эканлар. Иттифоқо, мошина йўлда бузилиб қолибди. Ҳайдовчи терга пишиб роса қовлаб, айбини тополмабди. Шунда опоқдадамиз шундоқ тушибдилар-да, машинанинг атрофидан бир марта айланибдилар. Шундан кейин ҳайдовчи қалитни бураса «гурр» этиб юриб турганмиш.

Тўхтамай Тошкентга етиб борганда бир ерга етганда яна бузилган. Бобомиз:

– Энди, ўғлим, устага кўрсатиб оласиз, – деб дуо қилиб, тушиб кетган эканлар.

Бошқа куни Тўрақўрғонга киравериш жойда бошқа бир машина бузилиб, тўхтаб қолади. Ҳайдовчи уста суриштириб яқиндаги ховлилардан бирига кириб кетибди-да, қайтиб чикса,

машинанинг ёнида саллали одам ўтирган эмиш. Ҳайдовчи бир сесканиб кетибди. Бу бизнинг Аббосхон опокдадамиз эканлар.

– Нима бўлди? - деб сўрабдилар.

– Бузилди, юрмаяпти.

– Машинанг бузилмаган-ку! Юргизиб кўр-чи! – дейдилар.

Калит солиб кўрса, ростдан ҳам юриб кетган экан.

Нўъмонхон МЕҲМОНОВ,

Исҳоқхон Ибрат ўғли Аббосхоннинг набираси

Ҳуснихат бўйича етук маҳорат соҳиби бўлганлар. Чет элларда мана шунинг учун қийналиб хор бўлиб қолган эмаслар... У ерда йирик-йирик одамлар бизда мирзолик қилинг, деганда кўнмаган эканлар, мен юртимга кўпроқ керакман, деб.

Исҳоқхон бобомиз аввал уйда таълим олганлар, сўнгра Кўконда мадрасада ўқиганлар. Кейин оналарини ҳажга олиб борганларида, бувимиз вафотидан кейин ўша ёқларда қолиб, илм давраларида, кутубхоналарда билимни такомиллаштирган эканлар. Турли тилларни ҳам ўша ёқда ўзлаштирганлар.

Қайтиб келиб, бу ерда мактаб очганлар. Бироқ, мактаб ёпилиб қолгач, яна чет эл сафарига кетадилар ва 20 йилдан ортиқ хориж юртларида яшаганлар.

Бу зот ўз сиймосида эшонлик ва жадидлик хислат-хусусиятларини бирлаштира олган инсон эди.

Санъатхон МУҲИДДИНОВА,

Ибратнинг Анисахон қизларига набира, муаллима

Ҳовлимизда опокдадамиз ўтқизган бир туп арча қолган. Шунини кўрсам, худди у кишининг сиймосини кўргандай бўламан.

Биз Исҳоқхон опокдадани ҳаж сафарига етти марта борганлар деб эшитганмиз.

Ислондаги фарзлардан бири – илм олмоқдир. Бизга опокдадамиздан шу хусусият, яъни бешикдан қабргача илм излаш мерос бўлиб қолган.

Ўзим, фарзандларимнинг ҳам ҳаммаси ўқимишли - врач, ҳамшира, ҳисобдон бўлиб етишиб, улуғ боболарининг руҳларини шод қилишди, Худога шукур..

**Эргашхўжа ҲАМИДИЛЛАХЎЖА ўғли,
алломанинг чевараси**

Камина кўпроқ онамиз Мавжудахоннинг тарбиясида вояга етганман. Отам тракторчилик курсини битириб, шу касб билан шуғулланиб ўтдилар. Айни чоғда мусикага ихлослари баланд эди, дам олган чоғларида бизга дутор чалиб берардилар. Кечкурунлари эса Фирдавсийнинг араб алифбоси билан 1912 йилда босилган «Шоҳнома» асарини ўқиб берардилар. Шу асар ҳозиргача бизда сақланади— Ибрат бобомиздан ёдгорлик.

1991 йили ҳаётимизда унутилмас воқеа содир бўлди. «Хилват» қабристонидаги тошга ўйиб ёзилган битик мутахассислар томонидан ўқилди ва бизнинг аждодларимизнинг тарихи Аҳмад Яссавийга бориб тақалиши яна бир бор ўз исботини топди.

Исҳоқхон бобомизни ўйласам, шоир Турбатнинг ушбу мисралари ёдимга келади.

Ҳожи тўра Афанди қозийи Тўрақўрғон
Шухратда номларидир Исосифат Исҳоқхон,
Гўёки бир эшондай қилиб фақирни меҳмон,
Қолдим кўриб таажжуб хоналарини хайрон
Ҳодис деманг қадимдин ошно эдик ниҳонда.

Қанча-қанча одамларни ўзининг икки мисра шеъри билан тиглаб келган Турбат шоир Ибрат бобога келганда жуда илик сатрлар битганлар.

**Дилбархон ХЎЖАЕВА,
Ибрат домланинг Парнихон қизига набира**

Биз 1958-59 йилларгача «Гулбоғ» таркибидаги ҳовлида яшаганмиз. Рус мактабига кириб ўқиганман. Собирахон катта бувимлар билан (Исҳоқхон Ибратнинг рафикаси) хийла бирга яшаганмиз. Исҳоқхон эшоннинг энг катта қизлари Парнихон ая менинг бувим бўладилар. У киши кўпинча ўтириб, йиғлаб дадалари тўғрисида гапириб берардилар.

«Дадамлар шунақа мулойим, юмшоқ одам эдилар. Китоблар ёзиб, шеърлар битиб ўтирардилар. Ҳовлимизда мактаб очган эдилар. Маҳалладаги болалар чиқар, уларга битта холаминг дарс берардилар.

Бу ажойиб инсон ҳамма саводли бўлсин, одамлар ўқишни ўргансин, - деб жон куйдириб яшаганлар, чет элларга бориб, илм олиб, турли соҳалар бўйича янгиликларни ўрганганлар, йиққан-терганларини ўз юртларига, миллатларига олиб келганлар, ўргатганлар. Босмаҳона очганларига ҳам шу сабаб бўлган – китоб, газета, бошқа нашрларни кўпроқ тарқатиш...

Менинг онамлар ҳам ўша «Гулбоғ»да юриб, улғайганлар. Опоқдадамизнинг энг кичик қизлари Напизахон бўлган, онам шу Напизахон билан тенг эканлар. Ўша, қамокқа олинганлари куни, булар ўйнаб юришган экан. Шунда кўришган: китобларни 16 та қанор қопга солиб олиб чиқиб кетишган. Битта қанор қопга юз килодан ортиқ юк сиғаркан. Бир қопни тўртта эркак кўтариб, обчиқиб кетишган.

Қанақанги ноёб китоблар бўлган эдийкин!

Онамлар, биз ўша китобларни бир-иккитасини олиб қочиб, гишт хумдонга яширганмиз, деб айтганлар.

Шунча тилни билган, ҳаммага маърифат тарқатган одамнинг ўзини хўрлаб, фарзандларини хўрлаган қанақа замонлар экан!

У пайтдаги давлат бунақа кишилардан кўрққан. Булар бошқаларни ўқитиб, кўзини очади, кўпчилик ҳақ-ҳуқуқини биладиган, талаб қиладиган бўлиб қолади деб ақлли одамларни йўқотган... Айниқса, опоқдадамиз қонунларни битта яхши юрист даражасида билганлар.

ИСҲОҚХОН ТўРА ИБРАТ ҲАҚИДАГИ РИВОЯТЛАР

Аввалги мақолаларда ҳамда китобимиз қаҳрамони бўлмиш инсоннинг авлодлари томонидан тақдим этилган эсдаликлар баёнида Исҳоқхон тўра тасаввуфнинг Яссавия тариқатига мансуб эканликлари ҳақида фикрлар берилди.

Ибрат домлани кўпроқ Исҳоқхон эшон, Исҳоқхон тўра деб ҳам айтганлар. Бу зотнинг ота-боболари Фарғона водийсига ана шу тариқат асосларини кенг ёймоқ вазифаси билан келганлар ва ушбу вазифа авлоддан авлодга мерос тариқасида ўтиб келган.

Исҳоқхон тўранинг оталари Жунайдулла ҳожи эшон эдилар, бу кишининг бузрукворлари Неъматулла эшон, Исҳоқхон тўра Ибратнинг укаларини Отауллуҳхон эшон дейишган. Тарихий атамалар луғатида айтилишича, эшон сўзининг маъноси «у киши»

деганидир – «Ишон». Бу улуг авлодларнинг ва суфийлик оқимидаги рахнаомоларнинг фахрий унвони ҳисобланган.

Исҳоқхон Ибрат эшон, у кишининг ғайри-оддий фазилатлари, кароматлари ҳақида халқ орасида жуда кўп ривоятлар юради ва уларга шубҳа ёки беписандлик билан қарамаслик керак. Тасаввуфнинг йирик намоёндалари, рахнаомолари ана шундай кароматларга қодир бўлганлар.

Маълумки, валийлик икки хил бўлади: туғма валийлар ва кўп йиллик илм, изланиш, тариқат мақомларини босиб ўтиш орқали ўзида хориқулудда ҳислатларни ҳосил қилган валийлар бор.

Исҳоқхон тўра Ибратнинг туғма валий бўлганликлари ҳақидаги маълумотга эга эмасмиз, гарчи бутун аждодлари ўта кучли илм соҳиби бўлган бу зот шундай фазилат билан ҳам туғилишлари ҳам мумкин эди. Ҳар қалай, Ибрат домла томир суриб келган етук заковат, идрок, ота-оналаридан, устозларидан олган, дунё кезиб тўплаган билимлари ҳамда тариқат мақомларини босиб ўтиш натижасида валийлик даражасини топган бўлсалар керак.

Ҳазрат Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида авлиёларнинг кароматлари, ғайри оддий ҳислатлари ҳақида жумладан шундай деб ёзганлар.

«Авлиёларда зоҳир бўладиган ғайри табиий одатлар ва кароматлар баёни ва авлиёларнинг мартабалари кўп бўлганидек булар ҳам кўпдир. Чунончи, бир нечасини санаб ўтайин: мавжудликдан йўқ бўлиш ва йўқликдан мавжуд бўлиш ва яширин амрнинг изхори ва кўриниб турган амрнинг яшириниши ва дуонинг ижобат бўлиши ва озгина вақт ичида узоқ йўлни босиш ва сезгилар (кўриш, эшитиш каби) сезмайдиган ишлардан хабар топиш ва бир вақтнинг ўзида бир неча хилма-хил жойларда ҳозир бўлмоқ ва ўликни тирилтириш ва тирикни ўлдириш ва жисмлар, ўсимликлар, ҳайвонлар тилини англаш, уларнинг Худога тасбеҳини билиб туриш ва таом, ичимликка ҳожат пайдо бўлгандай буларнинг сабабсиз пайдо бўлиши ва сўв устида юриш ва ҳавода учидек ва одамлар емайдиған нарсаларни еб кун ўтказиш ва ҳайвонлар билан дўстлашиш ва баданда ҳаддан зиёд қувват пайдо бўлиб, дарахтни илдизи билан кўпориш ва деворни бармоқ ишорати билан учирмоқ ва фарқ бўлаётган кемаларни кутқармоқ. Одам аҳли тилаганидек ишлар, масалан, ёмғир ёғдириш, шамол кўзгатиш, сел келтириш ёки селни дафъ қилиш ва чигиртка рфатини дафъ қилиш ва турли

суратда кўриниш. Биёбонда сарсон бўлганларга раҳнамолик қилиш ва «ёрдам бериш».

Тошбулоқлик уламо Муҳаммад Носирхон қори айтган ривоятлар

Исҳоқхон Ибрат авлиё бўлганлар. Кўп кароматлар кўрсатганлар. У кишининг бир ошпазлари бор экан. Қосим ота исмлари. 1973-74 йиллари шу одамнинг зиёратига отам билан борган эдик. Қосимхон ота Ибрат домла билан боғлиқ кўп ғаройиб воқеаларни айтиб берганлар.

Бир куни Исҳоқхон тўра:

– Дарахтларнинг тагида юрган қушларни чақириб берайми?
– деб қоладилар.

Шу ерда ҳозир бўлганлар:

– Ҳа, ҳа, қани, эшон бува, чақиринг-чи, – дейишибди.

Шунда эшон қуш тилида гапирган эканлар. Ўзларини бир нечта тил соҳиби бўлганликларини билар эдик-у, лекин қуш тилини ҳам билишларини эшитмагандик. Шу тилда гапириб чақирганларида Исҳоқхон эшон буванинг бошларига, елкаларига қушлар келиб кўнган экан.

Балиқ овига бораётган овчилар тўрамдан фотиҳа олиб кетишар экан. Дуо қилиб туриб айтадиган сўзлари шу бўлар эканки, сойнинг уч жойига тўр солинглар, дер эканлар.

Кейин тушган баликларни каттасини шундай бошини силаб:

– Мана шу жонивор сизларни кўп қийнабди-да, – деб қўярканлар. Биринчи, иккинчи марта тўр ташлаганда чиқиб кетиб қолгани, учинчи мартадагина ушлангани у зотга аён бўлиб турар экан.

Андижон турмасида Исҳоқхон тўра билан бирга ўтирган Шаҳобиддин акамизнинг оталари – Зариф овчининг ҳибсдан чиқиб кетишини ҳам башорат қилганлар. Ўзларини эса, энди мен қоламан бу ерда, деб айтганлар.

Ибрат эшонга турмада ёмон муносабат қилганларнинг ишлари орқага кетиб, хизматдан озод этилганлар, Аллоҳ томонидан ҳам уларга чора бўлган экан.

Яхши муносабатда бўлганлар, таҳоратларига сув бериб, хизматларини қилган инсонларни мартабаси кўтарилиб, катта

мавкеларга эришганлар, сабабки, у кишининг дуоларини олиб қолганлар.

- Мен вафот бўлганимда, бунинг хабарини уйимдагиларга етказиб қўясиз, – деб тайинлаганлар. Чунки у маҳаллар камоқда вафот бўлган кишиларнинг уйидагиларини чақиришмас экан, ўзлари олиб бориб, номер қўйиб кўмишар экан.

Ибрат домланинг фарзандларига хабар қилишган, лекин улар барибир қабристонга кириш учун рухсатнома беришмаганлар.

Балиқ билан боғлиқ ривоятнинг мана бу хил тури ҳам бор.

Ошпаз Қосимбойга айтибдилар:

- Бир балиқ тутиб келмайсизми? Фақат уч марта тўр соласиз, шунда тушган балиқнинг ўзи етади.

Қосимбой уч марта тўр ташлаганда ови бароридан келгани учун кизиқиб, тўртинчи маротаба ҳам омадини синаб кўрмоқчи бўлган. Шунда Исҳоқхон тўранинг овози келган экан:

- Қосимбой, мен сизга уч марта тўр ташласангиз кифоя дегандим-ку!

Уволдан, исрофдан хизматчини тўхтатган бўлсалар керак.

Дарёнинг у ёғида – Қизилтов деган кишлоқда Полвон ота исмли улоқчи бўлиб, бу киши Исҳоқхон тўранининг муридларидан экан. Полвон ота Олабуқанинг юқори томонида тоғ орасида кетаётсалар, олдиларидан бир кийик чиқиб қолибди. «Ё, таваккал! - деб кийикни қувибдилар. Шу борган вақтларида икки тоғнинг орасида жарлик бор экан. Катта тезликда қелаётгани учун тўхташнинг имкони бўлмабди. Ҳалиги кийик жарликдан у ёққа ўтиб кетибди.

Менинг тақдирим шу ерда экан, деб тафаккур қилиб туриб:

-Ё раббано, шу Исҳоқхон қози бизнинг пиримиз бўлсалар, шу зотнинг дуолари баробарида мениям дуойимни қабул қилгин! Шу ердан сихат-саломат ўтиб бориб, ўша кийикни ушлаб, уйимга қайтай, – деб илтижо қилибдилар.

Шундай деб отга камчи урганларида от сапчиб чуқурликдан ўтиб кетган экан. Кийикни ҳам ушлаб, уйга қайтибдилар. Жониворни сўйиб, гўштидан қози тўрага ҳам насиба етказибдилар.

- Ҳа, тутдингизми кийикни? Сўрабдилар Ибрат домла.

- Ҳа, ушладим, – ҳайрон бўлибди овчи.

- Мана шу елкамни сал силаб қўйинг!

Полвон ота у кишини елкасини силайман десалар, у ер кўкариб кетган, отнинг туёғи изига ўхшаб турган эмиш.

- Ие, тақсир, мана бу ерингизга от тепиб юборибдими?

– Йўқ, сизнинг отингизнинг туёғини изи бу,– деган эканлар Ибрат эшон.

Тўрақўрғонлик Усмонжон қори Раҳмоновдан олинган ривоятлар

Исҳоқхон тўра яна Отауллоҳхон тўралар йўл бўйида ўтиришса, кўқонлик катта мансабдор извошда ўтиб қолибди.

Извошчи буларни кўрибди-да, дебди:

– Эшон бувалар ўтиришибди, сўрашиб ўтиб кетайлик.

– Хе, – дебди ҳалиги амалдор. – Эшон буваларингни қўлидан нима келарди. Ҳайда!

Кўқонга, уйига етгандан кейин такаббур соҳибмансабнинг қорни шишиб кетибди. Роса муолажа қилдирибди, бироқ шиш қайтмас эмиш. Шунда унинг ёдига қилган хатоси тушибди ва Тўрақўрғонга одамани юбортирибди.

Исҳоқхон тўра Ибрат домда бундоқ қараб туриб, кимнинг олдидан келганини билибдилар. Аввали боргани унамабдилар.

– Бормасангиз, бизнинг хўжайин ўлади, – дебди ҳалиги киши. – Раҳмингиз келсин.

Боришса, мансабдор киши қорни тўмпайиб ётган эмиш.

– Беодобчилик қилиб қўйибман, узр, – дебди у.

Ибрат эшон дуони ўқибдилар-да, чопонлари этагини теккизиб қўйибдилар. Шу билан дам қайтибди.

Боғда қурилишлар бораётган давр экан. Ибрат домланинг мухлисларидан бири: - Бу ерда шунча одам ишляпти. Ҳар куни уларнинг сарфу харажати бор, эмиш-ичмиш бор, домлага ҳам осонмас. Кел, шу қўрада турган қўйларимдан биттасини – анави семизини қози тақсирга олиб бориб берай, - деган яхши ниятни кўнглига туғибди.

Шундай деб нонуштани қилиб бўлгач, фотиҳа ўқибди-да, кўрасидаги ҳалиги қўйнинг бўйнига арқон боғлаб, етаклаб қолибди.

Бунни кўрган хотини – бир оёғида калиши бор, иккинчисида йўқ – югуриб етиб келибди.

– Ҳа, ҳа, ҳой? Қайга шиғаб турибсиз?

Эри тушунтирибди, шундоқ, шундоқ, тўрамнинг боғларида фалонча одам ишляпти, қараб туравериш инсофдан эмас. Шу қўйни эҳсон қилиб, ишлаётганларга пишириб беришлар.

Хотини қараса, эрининг қарори қатъий, қайтадиган эмас, ноилож рози бўлибди-ю, шунда ҳам охирги чора сифатида бундай дебди:

- Хўжайин, майли яхши ўйлабсиз... аммо, Исҳоқхон тўра жуда унақа сизнинг қўйингизга қараб қолган одам эмаслар. Биз эса бу қўйларни не умидлар билан боққанмиз, тўйимиз бор, бошқа ишлар гурибди. Майли, эҳсон қиламан дебсиз, шаштингизни қайтармайман. Лекин энг катта бўрдоқи қўйни бериш шартми? Анави кичкинароғини берсангиз ҳам бўлаверар.

Эри кўнгли бироз ғаш бўлса-да, бу гапни маъқул топибди. У ориқ қўйни етаклаб йўлга тушибди ва Ибрат домланинг боғига етиб борибди.

- Раҳмат! Раҳмат! – деб кутиб оладилар уни Исҳоқхон тўра. – Бўтам, лекин бизга аталган қўйни эмас, оригини олиб келибсиз-да!

У киши кейинчалик:

- Ўшанда шарманда қилгани учун хотини бир урганман, – деб айтган экан.

Боғда кўпчиликни ишлатиб турсалар, ошпаз келиб аста дебди:

- Бугун одамларга тушлик учун пиширгани масаллиғимиз йўқ.

Ибрат домла хотиржам жавоб берибдилар:

- Қозонни осаверинг-чи, бир гап бўлар.

Ошпаз қозонга сув қуйиб ўчоққа ўт ёкибди. Ҳамма хайрон, қозонга ташлагани ҳеч вақо йўқ, ўт ёқилган, сув қуйилган. Исҳоқхон тўра эса хотиржам:

- Худойим етказар, – деб ишлайверадилар.

Бир неча лаҳза ўтмай, айтганларидай ўша ризқ-насибани муридлари, мухлислари арваларга юклаб олиб келишар экан.

Турғунбой Умрзоқов рисолат қилганлар:

- Мен ёш эдим. Баъзида битта рўмолни олиб кўзимни боғлаб кўяр эдилар-да:

- Хўш қараб тур-чи, кимлар келаркин? – дер эдилар.

Шунда қарасам, мўйсафидлар, опокилар келар эди. Уларнинг келганини айтар эдим. Тўрам:

- Ўтиришдимми? – деб сўрардилар.

- Ҳа, ўтиришибди, ҳаммалари оппоқ кийимда, - дейман.

- Неча киши бор?

- Билмайман. Жуда кўпчилик.

– Отларини сўрагин-чи, айтишармикин!

Мен улардан сўрайман, жавобларини пиримизга етказаман:

– Айтмаганимиз афзал дейишяпти.

Шунда тўрам:

– Бўпти, кўзингни оч! – деб буюрардилар. Кўзимни очиб, ҳалиги кишиларни топа олмас эдим».

Бу мўсафидлар тасаввуфдаги рижалул ғайб, ғайб эранлари тоифасига кирувчи «нужабо» ёки «чилтанлар» – кирк кишидан иборат валийлар гуруҳи бўлиб, уларнинг вазифаси одамларга ёрдам беришдир, дейишади устозларимиз.

Улар турли қитъаларнинг вакиллари, раҳнаmolари Ҳизр алайҳиссалом деган гаплар ҳам бор.

Исҳоқхон тўра Ибратнинг вафоти билан боғлиқ воқеалар

Исҳоқхон тўранинг вафот этган кунлари ҳамхоналари чиқиб:

– Бу киши қазо қилдилар, – деб турма бошлиғига айтадилар.

– Бўлмаса чиқиб, фалон ердан қабр қавланглар-да, кузатиб қўйинглар, - дейди бошлик.

Уч киши чиқиб, қабр қавлашибди, бу иш ажойиб бир тарзда хаш-паш демай битибди.

Булар: - Энди ювиш масаласи қандоқ бўлади. Буни ҳам қонун-қондаси бор, биз билмасак, - деб қайтиб киришса, ювилган, кафанланган ҳолда ётган эмишлар. Жанозани қандоқ ўқиш ҳақида ҳам боши қотибди уларнинг, биз илмли одам бўлмасак, нима қилдик энди, дея.

Олиб чиқишса, қабристонга одам сиғмай турганмиш, боя айтганимиздай, оқ соқоллик, саллалик, нуроний кишилар ҳаммалари.

- Обкеляпсизларми? Обкеляпсизларми? – дейишибди, улар Ибрат домланинг ҳамхоналарини кўришлари ҳамон.

Жаноза ўқилиб, дафн қилиб бўлингандан кейин улар яна ғойиб бўлишибди.

Ҳамхоналар турма бошлиғига кириб, ҳозир ўтган воқеаларни айтиб ҳикоя қилишса, у аввал ишонмабди, кейин пешонасидаги муздек терни артиб, ханг-манг бўлганича ўтириб қолибди.

- Э, аттанг!– дер эмиш у пешонасига шапатилаб. – Бу киши шунақанги улуғ киши эканлар-ку! Билмабмиз-а, хизматларини қилиб, дуоларини олиб қолардик-а!

У хамёнидан пул чиқариб ҳалиги одамларга буюрибди:

- Мана буни олинглар-да, маҳаллага чикиб, эҳсон қилинглар.

Ундан кейин шу зотнинг ҳурматларидан уحوларингга жавоб:
уйларингга кетаверинглар!

Исҳоқхон Ибратга нисбат бериладиган ривоят

Вақти ки барманаст, даври киёмат бўлиб, Аллох таоло аввалину охири бандаларининг ҳаммасини жамулжам қилганда ва ўзи қози бўлганда, эшонлару қориларни ҳам, муллалар, ғанийлар, мансабдорларни ҳам чақираб ва айтар экан:

– Қани, мана энди жаннатнинг эшигидан ким киради?

Қорилар Аллохнинг каломини ўқиганмиз, биз кирсак керак, дейишса, муллалар одамларга илм ўргатганмиз, деб умид қилар экан. Ғанийлар ҳам бева-бечораларнинг ҳолидан хабар олганмиз дея умидвор бўлишар экан....

Шундай қилиб, навбат оддий дехқонга келиб тўхтаганда, у дер эканки:

- Биз энди далада юрган одам, ҳеч нарсани билмасак. Бир уруғни кесакнинг орасига ташлаб қўйиб, қачон чиқаркин деб пойлаб умримиз ўтган.

Шунда Аллох таоло ҳалиги аллома-ю, муллаларга, мансабдору сарватмандларга қараб шундай деб айтар экан: - Хўп, сиз мулло бўлгансиз. Лекин нима еб-ичиб ўқидингиз, олим бўлдингиз? Дехқонларнинг эвазига шу даражага етгансиз. Дехқонлар бўлмаганда сиз унинг ўрнида ишлаб, ризқ-рўз ундиришга мажбур бўлар эдингиз. Демак, бу ёққа ўтинг!

Қориларга ҳам шу саволни берар экан:

- Дехқонлар бўлмаганда сизда бизнинг каломларни ёд олишга, қироат билан ўқишни ўрганишга вақт бўлармиди! Сиз ҳам ўтиб туринг бир четга!

Сўнгра эшонларни чақиради:

- Сиз муридларни тўшлаб зикр мажлислари қилгансиз, вақтингиз, «Ху, Аллох!» билан ўтган. Муҳимотларингизни ким етказиб турган! Дехқон ерга уруғ экиб, чиқишини пойлаган, гуллашини, мева қилишини пойлаган. Фақат пойлаб ўтирмаган, ёзнинг иссиғида, кузнинг ёмғирли кунларида, баъзан қишнинг совуғи тушганда ҳам жон аямай меҳнат қилган. Ҳосили етилаётганини кўриб қувонган, пишгандан кейин эса олдини, тозасини, сарасини ўзи емай, бола-чақасига бермай, муллаларга,

қориларга, эшонларга, юртнинг катталарига, ҳоким-тўраларга, мана бизнинг деҳқончилигимиз, деб олиб келган. Сизлар бир издиҳомга борсанглар, бир паснинг ичида, уй эгасини, қани бўлдингми, бўлақол деб шошилтирдинглар. Ошнинг пишган- пишмаганига карамай еб, ўрнинглардан туриб кетдинглар, сабабки, яна бошқа жойда тадбир бор эди. Деҳқон ҳосили пишгунча қанча сабр қилди. Қанча тер тўқди, яна пишгани ҳамони сизларга етказди. Хўш, жаннатга энг аввал ким киради?

Ана шундай қилиб жаннатга биринчи бўлиб кириш деҳқонга насиб бўларкан – сахийлиги муруввати учун.

Шунда деҳқонлар айтишар экан:

–Эй, яратган парвардигорим! Сенинг каломинг ҳаққи ҳурмати! Ҳам дунёвий ҳам ухровий илмларда, одобу ахлоқ, муомала борасида қорилар бизга устоз бўлишган, сенинг каломингни ўқиб кўзимизни, калбимизни равшан қилишган. Олимлар бизларни йўлга солишган, тўғри йўл кўрсатишган. Йўлбошчимиз бўлишиб, олдимизда туришган. Ёруғ дунёда шундоқ бўлган эди, энди ваъда қилган жаннатга киришда ҳам булар олдинда юришсин, биз орқаларидан эргашиб, кириб борайлик!

Ана, деҳқоннинг саховатини кўрдингизми! Жаннатни ҳам ўзи ҳурмат қилган зотларга тақдим этипти. Сахийларнинг сахийси деҳқон бўлади.

ХОТИМА ЎРНИДА

1964–65 йиллар бўлса керак, Шаҳанд қишлоғидаги колхозга Абдулла Мирзааҳмедов раислиги пайтлар Хўжа Аҳмад валий зиёратгоҳида Шароф Рашидов иштирок этган катта йиғилиш бўлиб ўтади. Шароф ота шу йиғилишга юртнинг уламоларини – Наманган шаҳридан Ёсинхон тўрани, Ҳаққулободдан мулла Муҳаммадҷон пешқадам, Тўрақўрғондан мулла Искандар охунд, Абдулазизхон домла, Султонхон тўра, Калвақдан мулла Лутфиддин домла, Шаҳанднинг ўзидаги уламоларни тўплаганлар, ўзлари хизматда бўлганлар.

Қўй сўйилиб, зиёфат қилинган, уламолардан бири, шу ерда йиғилган улуғ инсонларнинг кўнглидагини изхор этиб шундай дуо қилди.

–Э, Аллоҳ! Бизнинг ўз юртимизга шундоқ подшоҳни юборгин! Ҳозир биз бир очиқ жойда гапиргани чўчиймиз, аммо бизга бир подшоҳни олиб келиб берсангки, унинг туфайлидан шу замин

Ўзимизники бўлса! Ер-мулклар халқимизга бўлиб берилса! Маккаи мукарраманинг йўллари очилса, гурух-гурух бўлиб, қани кетдик-кетдик, деб маҳалла-маҳалла кетевурсак. Масжиду мадрасаларимиз очилса! Халқимизга ўз виждони эркинлигига қараб иссиқ-совуқ маракалар, йўриқларни беҳадик ўтказишга рухсат берилса! Номлари унутилган, китоблари манъ этилган улуғларимиз қайта рўёбга чиксалар! Ё меҳрибон Холиқ! Шундай бир даврни, шундай бир подшони бергин, бизга бермасанг болаларимизга, уларга бўлмаса набираларимизга бергин!

Хамма, шу жумладан, Шароф ака ҳам дуоғўй, энг аввал, хурриятимизни назарда тутганини билиб юзларига фотиҳа тортидилар.

Ўша дуоғўйлардан бугунги кунда бугунги кунда ҳеч ким қолмади. Ҳаммалари ўтиб кетишди.

Мана орзу қилинган кунлар келди. Холиқи олам ўша азизларнинг дуосини инобат қилди. Улар экиб кетган дарахтларнинг мевасини биз кўряпмиз. Катта-катта ўкув юртлири ташкил топди, бугун ҳам янгиларига асос солинмоқда. Муқаддас китобларимиз нашр этиляпти. Азизларимизнинг номлари билан боғлиқ масканлар обод бўляпти. Ҳаж сафарига эмин-эркин бориб келяпмиз. Маъракаларимиз беҳавотир-беҳадик ўтиб турибди. Худойим мана шундай даврни ҳам берди. Подшоларни ҳам. Бу ўша азиз инсонларнинг дуолари туфайлидандир.

Мен ўйлайманки, ўша куни халқимизнинг асрлик орзуси айтилиб, дуо қилинганида ўтмиш улуғ сиймоларимиз Ҳазрати Боб, Мавлоно Лутфуллоҳ, шох Машраб, Мажзуб Намангоний, Хожа Аҳмад Валий, Даҳяк ота, ўн бир Аҳмадда ётган азизлар, мулла Бозор Охунд, Иноятхон Лангарий, Мулло Йўлдош Хилватий ва, албатта, Исҳоқхон тўра Ибрат ҳам қўл очиб, «Омин!» деган бўлсалар керак.

Илоҳим, юртимизни ва халқимизни боши узра Ҳақ таолонинг хифзу ҳимоясини ва ана шу улуғларимизнинг дуоларини ҳамиша барқарор қилсин.

Ўқингиз илми хикмат,
сизга бу иш катта ибратдур,
Агар илм ўрганурсиз,
барча ишда сизга нусратдур.

Исҳоқхон Ибрат

ИСҲОҚХОН ИБРАТ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Ғазаллар

Хуш келдингиз

Сарв буйлук хуш кадам раъно сифат, хуш келдингиз,
Юришинг товус киби барно сифат, хуш келдингиз.

Лабларинг шахду шакар, ок тишларинг дурдонадир,
Кўзларинг бодоми тар Лайло сифат, хуш келдингиз.

Ҳам келинлик даврини сурсанг керак бир неча вақт,
Нури дийдам, тожисар, келин ойим, хуш келдингиз.

Умрингиз бўлсун дароз, ҳам бахтингиз бўлсун кушод,
Охуни барно била кўша қаринг, хуш келдингиз.

Ун гўрт ўғил, етти киз берсун Худованди жаҳон,
Унинг, ўсинг, эй бўтам, келин ойим, хуш келдингиз.

Қайнотангиз давлатин Сизга насиб этсун эгам,
Толеинг бўлсун баланд, ёнсун чироқ, хуш келдингиз.

Дуё айлаб сафарлар, топмадим хўб орқадощ,
Ҳасрати дилни деёлмай, ҳеч этмай сирни фощ.

Асримиз инсонларига бўлмади бир дардкаш,
Кимни сўрсанг суҳбат айлар санда бўлса нону ош.

Ҳеч вақти тенг келурму хуснида ҳам қуввати,
Ҳам баҳорда ким қилур ҳар ерда қари бирла ёш.

Ёшлар базму таашшук суҳбати гул чехралар
Бирла доим ижтиҳоду қарилар кўзида ёш.

Бўлса санда сийму зар, ҳар ким қилур улфатчилик,
Қайда бўлсанг суҳбатингни айлағайларди талош.

Фақирликда айламаслар мажлисингни орзу,
Сўзлама даҳр аҳлига, Ибрат, солиб оғзингга тош.

Сен учун бу дам кирмиш гулистонга жононлар,
Рашки боғи жаннатдур юз туман гулистонлар.

Куругайди кўз ёшим ул парилар илкидин,
Сели ашкимни кўргач, чекти барча домонлар.

Ишқинг ичра, эй Ширин сўзли Лайли, йўқтур мен
Кезмағону казмоғон кўх ила биёбонлар.

Раҳм айла, ушшокинг хар саҳар жафо узра
Чок этарлар оҳ айлаб субҳдек гирибонлар.

Даҳр гулистонини андалиби лол ўлди,
Гул юзинг фирокидин токи чекди афгонлар.

Эткамиз нечук, ё Раб, ул ситам – жафопеша,
Бизгаму жафо айлар, ўзга лутфу эҳсонлар.

Эй бути пари талъат, чекди қаддингга охир
Доми зулфи зуннорин мурғи жону иймонлар.

Очилибму наргислар сабзалар оросида,
Икки даври мужгонинг ичра чашми фаттонлар.

Вўсмалик кошингмидур ёки қон тўқуб усру,
Занг боғламишдурлар икки тиғи бурронлар.

Икки юз, икки зулфи дилбарингмудур, Ибрат,
Гуллар узра ё тутмуш сунбул ила райхонлар.

Чаман ичра

Ўшал булбул қилар афгон саҳар вақти чаман ичра,
Қўнар гул деб тикан узра саҳар вақти чаман ичра.

Қилар бағрини булбул қон, тикан узра берай деб жон,
Бўлур гул завқидин қурбон саҳар вақти чаман ичра.

Ўшал булбул бўлур доғлар, чаманни гашт этиб чорлар,
Қизил гулни тилаб йиғлар сахар вақти чаман ичра.

Чиқар булбулни афғони, чаман ичра оқиб қони,
Тасаддук гул учун жони сахар вақти чаман ичра.

Муҳаббат бирла маст эрди, ани йўлида жон берди,
Қизил гулдин хабар сўрди сахар вақти чаман ичра.

Муяссар бўлса ул жонон, ато қилса ўшал субҳон,
Йўлида жон қилай қурбон сахар вақти чаман ичра.

Ибратий, беҳабар бўлма, яна ғафлат била ўлма,
Гуноҳи беадад қилма сахар вақти чаман ичра.

Адо қиласиз

Рамуз, дилбари жонон, мани адо қиласиз,
Бу телбаларни яна ғамга мубтало қиласиз.

Сучук тил била табассум қилиб, сўраб ҳолим,
Аввалда ваъда бериб, охири жафо қиласиз.

Либоси атлас камзул кийиб, ҳаво айлаб,
Рақиблар олдида кўз била имо қиласиз.

Кўзум қароси куйгайки, бошқага қарасам,
Агар гапурсам, тилимни тилим-тилим қиласиз.

Агар ғазаб била бориб, мозорима тебсанг,
Аёгим оғриди деб, қабрима жафо қиласиз.

Лабингни ҳолини ўпмоқчи бўлиб савол этсам,
Хирожи Мисру Бадахшон дебон баҳо қиласиз.

Ғамингда Қози қулинг йиғлаюр ҳама дойим,
Қошингни ёй этибон, киприкни қаро қиласиз.

Эй ниhoли қoмaти сарви сaнoбaрдин ўтaр,
Лaблaрин қирмизлиги шaҳду шaккaрдин ўтaр.

Юзлaри кўз нурини айлар мунаввaр ҳaр зaмoн,
Кўзлaрини шуълaси oбдoри гaвҳaрдин ўтaр.

Шaҳд сўзлaргa тaкaллум айлaсa жoн бaхшидур,
Жoнгa тeккaндa мaзoки ҳуши мaҳшaрдин ўтaр.

Ул ҳилоли жaбҳaси дaврaдa ҳoлa мисл,
Бaдр юзи нуридa кўп шoҳи aнвaрдин ўтaр.

Нaв зулфи хaттидур мaндaй oшиқ aҳлиғa,
Ҳaжридa oшиққa дер рaйҳoн aнзoрдин ўтaр.

Хулки хўби ҳaм кулoси дoимo эгри турaр,
Бoшигa қўйгaн у тoжи тoжи aфсaрдин ўтaр.

Oй юзи туғрoсидa мaдди кaмoни юзи,
Лaблaрини рaнгидa ёқути aҳмaрдин ўтaр.

Нoзу иcтғинo сaйдидa ўлғусидир oшиқи,
Ҳaжридa дилдa рaнги гoҳи aсфaрдин ўтaр.

Ибрaт, ўлмa ишқ йўлидa булaргa мубтaлo,
Минг бaлoгa кулфaти ҳaр кундa бoшингдин ўтaр.

Жaҳoндин айш излaб, aҳли ҳaқдин oлмaдинг ибрaт,
Ҳaмa кoри жaҳoн бoрини этдинг, тoпмaдинг нусрaт.

Сeнгa тaнбиҳ эмaсму муўтaкид дунёгa у шaддaт,
Бeҳишт тaйлaб бинo кўрмaй ўзигa сoлди ҳaқ фуркaт.

Узун умри-лa oлaм aҳлиғa шoҳ ўлди ул Кoрун,
Ўлиб кeтди, ҳaмa дунёси кoлди, oлдиму муҳлaт.

Худoдин ёки хaт oлдингму ўлмaсликкa дунёдa,
Кўлингдa бўлсa кўрсaт ўлмaсинггa бир хaтту ҳужжaт.

Тилингда бандаман дерсан, кўлингдан келмагай бу иш,
Тасарруф айламай дунёни нафсингга қилиб журъат.

Агар Абдулахадсан, мосиволардан умидинг уз,
Жамолуллоҳ агар калбингда бўлса, мақсади руъят.

Мақоми баида қандоқ бўлса ҳажога нозир,
Шухуди ғайбда бўлгусидир хожа санга улфат.

Макон истармусан ёки макинму аслида қасдинг,
Макон истар кишига кўзламак лозим эмас жаннат.

Санга кайдин бўлур калби сафо огуши дунёсан,
Қабули ҳақ эмассан этмагунча халқдин узлат.

Амал қил ўз сўзингга, бўлма носих халққа мунда,
Амаллик банда бўлсанг, топкай эрдинг дунёда иззат.

Таманно айлама ухрода бу илмим Худодур деб,
Валилар ҳам ўтолмас охират кўпрукидин белат.

Сўзингда ҳакни савдоси, ўзингда зарра зуҳдинг йўқ,
Тахаллус айламушсан халқаро отингни деб Ибрат.

Эй кўнгул, маломатдин оч кўзинг ҳилол ичра,
Жон лабимга еткурмуш журми инфиол ичра.

Эй чироғи дил, тавфиқ каъбасина азм этгил,
Умр мадҳи юз қўймай пардаи завол ичра.

Мурғи руҳ жон учмөк фикрига паришондур,
Бир алифдурур қаддим гўйиёки бол ичра.

Фарқ косаси узра ботил ўлди кўрмақдин,
Харфи фи каби кўзлар қолди бу сокол ичра.

Журни қийлу қолимдин ўткариб букун, ёраб,
Солмағил кашақашга тонг-ла қийлу қол ичра.

Каъба зойири янглиг қисматим савоб айлаб,
Дайр роҳиби монанд қўймағил вубол ичра.

Бузди умр бунёдинлар фикри,
Селдек етиб ҳардам водийи хаёл ичра.

Фиск лойиға ботқон бош-оёғини кўргач,
Хунфишондурур кўздин руҳи жон бу ҳол ичра.

Бандалик шиоридин сўрса гар Худованди,
Қолмағай эди, Ибрат, нутқи тонгла лол ичра.

Эй, ёри суманбари ягона,
Байзо руҳи чархи ошиёна.

Ҳажринг ўти ичра ман талабгор,
Васлингда чу шамъи ёна-ёна.

Даргоҳингта бош қўярга кўнглум,
Айлар эди намозни баҳона.

Васл куши ром этарга ашким
Юз узра тўкулди дона-дона.

Ҳажринг ғами дафтарини ёздим,
Кўнглумни этуб китобхона.

Зоҳид, бериб урма тўғри йўлдин,
Пандингни биз элга мушфиқона.

Ҳар йўлки санга ризо Худоё,
ён айлагил мани равона.

Ҳар кимсаки жон йўлингда бергай,
Ул топқуси умри жовидона.

Ибратни ўзинг тарафга ундаб,
Расвойи қилма икки жаҳона.

Газет хусусида

Газетдур жаҳон аҳлига бир лисон,
Муайян эрур анда яхшию ёмон.

Газет кўрмаган, беҳабар халқлар
Мисли ўлгандур ва ё ухлагон.

Деди бир киши менга: - Бидъат газет,
Дедим: - Қайда қолдики эски замон?

Ажиб сўфилар, ажиб сўфилар,
Газет онларга бидъат, нодуруст.

Ҳалол ўрнига кечти ғийбат деган,
Тақаллуф тамоқ расми одат экон.

Булар топса эрдик илму адаб,
Демас эрди бу хил сўзи бўлмагон.

Газет амру маъруф этар халқга,
Ёзар кўб хабарларни этмай ниҳон.

Хабарни ёзилгани авло турар,
Оғиздин бировдин эшитган билон.

Ёзинг илму ахлоку фанни мақол,
Ўқуб билсун, Ибрат олиб билмагон.

Табрик Намангондин

Эшитилди «Садойи Фарғона»,
Келмаган эрди то ушбу она.

Ҳақ муваффақ этиб мардона,
Эшитилсун бу самиъ инсона.

Бир жароиди ой биза лозим,
Келмаган эрди ҳеч имкона.

Дастрас ўлди нумраи аввал,
Ўқудук дафъатан фахрла она.

Энди табриклар эрур лозим,
На учунким бу шугли мардона.

Халкимиз ўз-ўзига овора,
Хоҳ ўз даври ва ё бегона.

Бизга энди бисотдур бу газет,
Муддаони демокға икрона.

Хусни иқбола ноил этсун Ҳак,
Чиқса шояд давоми майдона.

Хидмати миллат этмади ҳеч ким,
Чиқмади мамлакатда бир дона.

Миллатимиз тили жароиддур,
Сўзлар энди булар далирона.

Миллатимизи таракқига тарғиб,
Айласун сўзни қилмай афсона.

Исми ноширки Обиду Маҳмуд,
Чиқса шояд муваққажиятона.

Йўқ бу вақтда ҳеч носихлар,
Қилса то панд ҳар мусулмона.

Анбиёни юборди хидмат учун,
Солмоқда элни роҳ ёзидона.

Фузало яхши фикрлар ёзсун,
Хоҳиши бўлса халққа эҳсона.

Ўқур энди газетни ҳар ерда,
Хоҳ масжиду ёки майхона.

Илму ахлоқ ҳам фунуни мақол,
Лозим ўлди бу аҳду паймона.

Қалбан энди таважжуҳ лозим
Шунчалик ходим мусулмона.

Пойдор айласун буни нашридин,
Мутаммади бўлур даврона.

Зийнат учун муборак жавоб
Айладук бу «Садойи Фарғона».

Ибрат олсун халқимиз бундан,
Кирди бир руҳ жисми бежона.

Муҳтарам қози Исҳоқхон тўра Ибратдин

Изхори ташаккур

Ахли Туркистон бу кунда, шукр, беислоҳ эмас,
Интишори маърифат хаттида беимло эмас.

Миллатимизда маориф ўрнига ваҳшат эди,
Маданият таълимин этгай эмди беиншо эмас.

Боби канзи маърифат бизлар учун масдуд эди,
Фотиҳи йўқ эрди фатҳ боби нусрат во эмас.

Кўрдум «Ал-Ислоҳ» журналин, чиқибдур Шошдин,
Шукрлар айтдим йўлиндан халқ бепарво эмас.

Маслакин кўрдум, шариатдан тажовуз этмаган,
Халқни ислоҳа тарғиб айлаган бадҳоҳ эмас.

Хизмати миллат паямбарларни афъоли эрур,
Этмаса умматга хизмат лойиқи даргоҳ эмас.

Зимман олимға қўйди амри маъруф амрини,
Соқит этмас Ҳақнинг амрин олими воло эмас.

Ҳар замон аҳли на бир фанни русум ўлгай ривож,
Ул замон аҳли на лойиқ сўз демас – доно эмас.

Қайдин олғаймиз замони одаму асри атиқ,
Ибрат ол илм асридур, Қайхусраву Доро эмас.

Ибрат таҳаллусидур, аҳфоди ҳазрати Султон,
Шуҳратда Ҳожи Тўра маъвоси Тўрақўрган.

«Ал-Ислоҳ». 1916 йил

Қалайсизлар

Тириклик захматидин ушбу кунлардан қалайсизлар?
Бу тириклик йили буғдою унлардан қалайсизлар?

Ҳамани қўймади ўз холига, ташвишлар солди,
Мушавваш айлаган бу аҳли дунлардан қалайсизлар?

Жаҳон ҳеч кимга гардиш этмади иқболи на таври,
Замон холи мол, қофи унлардан қалайсизлар?

Босиб халқи жаҳонни, айлади торож ўғриллар,
Саломат ётдингизму, бўйла тунлардан қалайсизлар?

Фасоду олам этти шу каби ҳар ерда инсонни,
Бу тарзда фитнаю торож бунлардан қалайсизлар?

Ки ҳар бир кишида минг хил аломату қиёматлар,
Машаққат вақтини умри ўринлардан қалайсизлар?

Бўлубдур

Эй даҳр эли, билингллар, турфа замон бўлубдур,
Беандиша халойиқ феъли ямон бўлубдур.

Олим била фақирда зуҳду амал бўлунмай,
Ёинки амри маъруф гўё ниҳон бўлубдур.

Шайхларни(нг) хонақоси қолмай ани бақоси,
Бир-бирин шиква қилмоқ ул ҳам тамом бўлубдур.

Мадрасалар ичинда кўб фитна бирла шўриш,
Ҳар кунда ўн хил уруш, ок салла нон бўлубдур.

Бермас закот бойлар, сандикқа фулни жойлар,
Чиптау неча тойлар, сўз амирқон бўлубдур.

Дехқон эли, билингиз, хирмонни кечга олғай,
Бир дона хайр қилмас, охир замон бўлубдур.

Бопанда ё дурадгор ёки барча устолар,
Ишин битирмас асло, ёлғонга қон бўлубдур.

Қассобу қўйфурушлар – жангу жадал урушлар,
Бечоралар фулига гўшт устихон бўлубдур.

Нонвойда йўқдур инсоф, андин ўтадур аллоф,
Кўр, чакса ун хаамири қирқ икки нон бўлубдур.

Кўб қозихоналарда ушбу замонларда
Ишдин закунчилар кўб, эмди ямон бўлубдур.

Жанжални ахтарурлар фул олмоққа халойик,
Жанжал фули аларга чой ила нон бўлубдур.

Элликбоши деганлар, уй бошидан еганлар,
Ўз мансабига мағрур, гўёки қон бўлубдур.

Ҳар кўчада қоровул, йўқдур қўлида довул,
Сўзлар қақиб бўлусга, мисли чаён бўлубдур.

Алҳол муҳтасиб йўқ, бир-икки қилса ул дўқ,
Ичқуга халқ роғиб, дойим фиён бўлубдур.

Ушбу замон онлар, топди ривож ямонлар,
Йўқ эмди нуктадонлар, қандай замон бўлубдур?

Ҳар ерда ошкора фоҳиш иши-ла луъбат,
Носих муҳтасиблар баста даҳон бўлубдур.

Бой ила камбағал йўқ, йўқ занларини(нг) фарки,
Барча либоси ҳафтранг, бир ногаҳон бўлубдур.

Халқ ўлди эмди тартиб, рўмолга бурнин артиб,
Мошина айламасдан, киймас чофон бўлубдур.

Маҳбуби нахшихонлар, кўзи қаро жувонлар
Гастинсаларда юриб, сарфи зиён бўлубдур.

Манзума соли тарих, бу даҳри инқилоби,
Минг икки юз тўқсон икки баён бўлубдур.

Ибрат, бу ерда турма, бунлар била ўлтурма,
Бу халки феъли-хуйи сенга аён бўлубдур.

Ҳикояти уч киши

Сокини гул боғидурмиз уч киши,
Ҳамдулиллоҳ, соғдурмиз уч киши.

Ҳар биримиз бир иша машғулмиз,
Еб-ичиб сарёғдурмиз уч киши.

Бирини дер, майдонга сув сеп, тоза қил,
Бирини дер, носоғдурмиз уч киши.

Иш буюрсак, биримиз қилмай қабул,
Негаким бўйдоғдурмиз уч киши.

Учимиз теъдод этай, яхши билинг,
Улфату ўртоғдурмиз уч киши.

Бирини Вакқосхон, бирини мулла Шариф,
Банди бир белбоғдурмиз уч киши.

Бирини Турсундур, бизи хизматдадур,
Тиш ила тирноқдурмиз уч киши.

Ўртамизда устаю нажжоримиз,
Зоири кўб тоғмиздур уч киши.

Боғдаким асалари чақти бизи,
Лаб шишириб доғдурмиз уч киши.

Биздан одобу усул этманг умид,
Одами қишлоқдурмиз уч киши.

Чойи нондур ҳар куни нонуштамиз,
Толиби қаймоқдурмиз уч киши.

Бор эди бир боадаб меҳмонимиз,
Толиби сўйлоғдурмиз уч киши.

Бири овсар, бири тентак, лўндамиз,
Ақлдин камроқдурмиз уч киши.

Ибрат олмай бизга ҳар ким кулсалар,
Бул сабабдин доғдурмиз уч киши.

Ўлурсан

Бўлма амалга мухтор, озурда жон ўлурсан,
Бадфиқр фитнасинин дил тўла қон ўлурсан.

Гар тўғри сўз қилурсан, ул фаҳм эгри айлар,
Анга тушунтурурга дарди даҳон ўлурсан.

Валлот ёки қози қори эрур машаққат,
Ашрорлар сўзидан дарди ниҳон ўлурсан.

Гар ушласанг шариат, нос ушламоқ машаққат,
Бир қўл низоми давлат токи омон ўлурсан.

Хайр ишни ҳеч қўрмас
Ижройи қор қилсанг, ўқга нишон ўлурсан.

Хасмин бир-бирини алар этса муқайяд,

Иккиси сенга рожеъ, қайдин омон ўлурсан?
Адлинг бўлурса ақви, изҳор айламас ҳеч
Гар зарра зулм қилсанг, халқга аён ўлурсан.

Таклиф ғайри мавзеъ айлар қилинг муни деб,
Сен масъалага юрсанг, анга ёмон ўлурсан.

Гар ҳукм жорий қилсанг, норози ҳар иккиси,
Мен судга арза бергум, анда ёмон ўлурсан.

Келгай бириси ҳар дам ҳар кимни ўғри айлаб,
Тошгунча биттасин сен дарди гумон ўлурсан.

Бечоралиғидин ўзги иш ихтиёр қилма,
Ҳарчанд ҳўб бўлсанг, дарди замон ўлурсан.

Кўб бўлди адвокатлар ё омидин вакиллар,
Кўфиядин бўлакни билмас, фиғон ўлурсан.

Келгай заиф ҳайли, санга жадали майли,
Ўқини шикаст қилгай, сан бир камон ўлурсан.

Ҳар касб пеша қилғил, бўлмас амал сенга қут,
Бекасб ўтсанг, Ибрат, муҳтожи нон ўлурсан.

Тарихи чопхона

Минг уч юз йигирма олтида чопмахона,
Очмоқга бўлди рухсат ва сўз бериб замона.

Мақсад бу ишдан эрди оламга илм қасри,
Ҳам қўймокга асарлар ёдовари жаҳона.

Касбу камоли ислом бўлмайд таракқиятда,
Ҳолига тушмасун деб этдук буни баҳона.

Биздин кейингилар кўб илму ҳунар топарлар,
Ҳайфоки, анда биз йўқ, йўқ эътимодхона.

Оламдин ушбу она сонсиз кишилар ўтди,
Мингдин бири кўюбдур оламга бир нишона.

Мен катта бой эмасдим ким айласам биное,
Дахлим етишмас эрди рўзгори чою нона.

Сад хайфким, гапилар сарфини билмадилар,
Еб-ичдилар семуруб, сизмай туруб чопона.

Ўз асримизда ўтди бир неча ағниёлар,
Қолдирмайин нишона ер остин этти хона.

Фикр айласа керакдур бу даҳри бебақода,
Ўтмиш Расул, шаҳлар кўб келмағай баёна.

Гар юзланиб бақоға кетсанг бу мамлакатдин,
Кайтиб келиб бўлурму бу мамлакатга яна.

Бул сенга катта ибрат, хушёр бўлки, кетди,
Эмди сенга келурму кетган у ота-она.

Бу роқими жалоли маъвоси қалъаихон,
Чонхона котибидур, гар сўрса ҳар ким олон.

Ибрат тахаллусимдир, аҳфоди Ҳазрати Султон,
Шухратда – Ҳожи тўра, маъвоси – Тўракўрғон.

Манзума

Хурматлу «Тужжор» газети нашрига Тўракўрғон қозисидан зийнаги газет учун «Тужжор»ни жавоб хати сулс илан сарлавҳа қилиб юборилди. Газетга қўймоқлари учун ва табрикка манзума дарж учун ирсол қилинди.

Оламга сўз матойин сочмоққа чикди «Тужжор»,
Табриklar қилинсун қилмиш бу хўб гуфтор.

Даҳр ичра кўб ҳаводис, халк ичра мупташирдур,
Ҳар қайси фикр ўзга ақлига ўзи мухтор.

Баъзиси қасди шуҳрат, баъзиси маҳси хизмат,
Баъзиси афзалият халқ ичра айлар изҳор.

Оламда бу жарида бир муҳбири ҳувайдо,
Лобуд эрур ёзарға гар бўлса яхши ахбор.

Бу янги фикрлардин гар бўлса манфаатлик,
Халққа эшиттирурга ёзмок керак, бу даркор.

Аввалги асрларда ваъз ила амру маъруф
Ҳар ерда айтиларди, эмди жаридалар бор.

Миллатга яхши хизмат айланг ёзуб, биродар,
Ёзилса сафҳаларга ўқур бу халқ ночор.

Бу Ўрта Озиёда икки жарида бори,
Ислом эли ўқурга «Туркистон» ва «Тужжор».

Бу халқ маданий эрмас – бу қўрқувдир газетдан,
Маданий агар бўлурса кимдур ҳазор асфор.

Лозим на янглиғ ўлса халққа демак насиҳат,
Шаръи низоми сўздин гар бўлса яхши афкор.

«Тужжор»га «Тараққий» этмакка бермак имдод,
Даркор эрди биздин сарлавҳа бўлди тайёр.

Нозимни билмак истар бўлса киши ўқусун,
Кози Тўрақўрғон Ибратдур анга ашъор.

Биздин эрур нишона сарлавҳа бу газетга,
Тавон қилиб юбордим, зийнат тобар бу «Тужжор».

Ислоҳи миллат

Аҳли Туркистонни шояд эмди ислоҳ айласа,
Интишор

Миллатимизда маориф ўрнига ваҳшат тўлуб,
..... шояд эмди иншо айласа.

Боби қанзи илм масдуд эрди йироқ неча вақт,
Йўқ ажаб ислоҳ мифтоҳи ила во айласа.

Маслакин кўрдум тараққий ва таолода экан,
Хизмати умматни шояд яхши баржо айласа.

Ҳақ паямбарларни қўйди хизмати уммат учун,
Шод ўлуру роҳи набийни кимки барпо айласа.

Миллату давлатга хизмат қилса бу кирдор ила,
Маслакидин ажрамай халққа мадуро айласа.

..... сўзларла ёзиб тарғиблар, ташвиқлар,
Бирла бўлуб ахлига яхши муросо айласа.

Аҳлимизда нафс ахволи ишларин,
Кўзларина кўрсатуб арзини ифшо айласа.

Нумраи аввални кўрдум ўттуз уч ҳижрий экон,
Бу хўб яхши халқига мадуро айласа.

Бир неча йиллар ичинда шаҳримиз жаннат бўлар,
Бул тариқа бошчилар қилса ташаббуслар агар.

Халқни тарғиб этуб ишга бўлурса ижтиҳод,
Саҳал кунларда бўлурлар жумлаи оламга сар.

Ҳар киши иш ишласа, доим иши хурсандлик,
Ишламаслар ўз бошига урғуси тиғи батар.

Санга осмондин ёғурми ақча ё буғдойлар,
Қилма элдин сан умиду ўз ишинг ўзинг бажар.

Ибрат олсунлар ҳам ишчи бунинг мазмунидин,
Ишласанг, қандингни ол, гар дангаса бўлсанг захар.

АРИЗА

Эй районга раис ўртоқлар,
Давлат узра юринг бўлуб соғлар.

Қуруди ўрик, олма, ёнғоклар,
Хўжасини кўюб бағрига доғлар.

Сайрашар эрди гул узра булбуллар,
Булбул ўрнига қузғуну зоғлар.

Отунадин бўлдилар вакил сувга,
Халқ ғамидин бўлмас уйғоклар.

Сув бериш йўлини билмаслар улар,
Баъзи бўлган мироб тўнғоклар.

Афв этинг хўжалик солиғини,
Ё сув беринг, қурумасин боғлар.

1931

Мураббаъ

Кўргони келдим соғиниб

Гулдек юзингни, дилбарим,
Кўргони келдим соғиниб.
Сен шоҳи олам, мен гадо,
Кўргони келдим соғиниб.

Кел-кел мани ҳолим сўраб,
Эй, ошиқи, ҳолим хароб,
Бўлди юрак-бағрим кабоб,
Кўргони келдим соғиниб.

Ишқингда, дилбар, зор-зор,
Йиғлаб юрибман, эй нигор,
Кел эй букун, кўзи хумор
Кўргони келдим соғиниб.

Сиздин бўлак йўқтур кишим,
Ўзга билан йўқтур ишим,
Мастана кўзли маҳвашим,
Кўргони келдим соғиниб.

Тан ичра жоним сен эдинг,
Хуш меҳрибоним сен эдинг,
Ширин забоним сен эдинг,
Кўргони келдим соғиниб.

Дардинг билан дармондаман,
Топкин илож, бемораман,
Васлинг билан афтодаман,
Кўргони келдим соғиниб.

Эй дилбари нозик бадан,
Ҳам тишлари дурри Адан,
Ой юзлари боғу чаман,
Кўргони келдим соғиниб.

Боғу баҳорим сан мани,
Кўзи хуморим сан мани,
Ширин забоним сан мани,
Кўргони келдим соғиниб.

Мандин яширма юзларинг,
Ёдимга тушди сўзларинг,
Куйдурди, ёрим, кўзларинг,
Кўргони келдим соғиниб.

Куйингда дилбар зор-зор,
Шому сабо, лайлу наҳор,
Йўқ эмди бизда ихтиёр,
Кўргони келдим соғиниб.

Ибрат қулинг қилди дуо,
Сандин ижобатдур яно,
Дойим деюр ҳамду сано,
Кўргони келдим соғиниб.

Муҳаммас

Наманган аҳлига хўб ўлди, бир яхши замон келди,
Муродоти халойиқ узра бир жону жаҳон келди,
Дема жону жаҳон, авкот учун бу халққа дон келди,
Дема дон, балки бунларга маишат узра нон келди,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Наманган аҳлига бормоқ эди Хўқандга кўб меҳнат,
Ўтурса сарт ароба узра меҳнат устига кулфат,
Ароба меҳнатидин бормоққа бўлмас эди журъат,
Бу дарёю ароба меҳнатидин айлабон узлат,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Ҳама оламни кори бори осон ўлди фойиздин,
Баробар Мағрибу Машрик чу як сон ўлди фойиздин,
Бу халқуллолара арзоки арзон ўлди фойиздин,
Матое жумла ашё келди, бир кон ўлди фойиздин,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Ташаббус айлади келтурмоққа ҳурматли Ессин,
Билиб эрди Наманган мавзеъин бу халқ барчасин,
Ўқуб эркан ҳандаса илмини кўбдин алифбосин,
Муборақлар десин халққа, ишга офарин десин,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Наманган ила Хўқанд ўртаси гарчан яқин йўлдур,
Ҳама қум бирла очуғ сув ила тўлган ямон кўлдур,
Йўловчини босиб ўлдурмоққа босмачига кўлдур,
Темир йўл айламоққа лозими лобад махмулдур,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Минг уч юз йигирма саккиз эрди бу темир йўлга,
Келиб иш бошлаган эрди қарамай ўнг ила сўлга,
Халойиқ иш бошлашиб насту баланд, кўл ила чўлга,
Биҳамдуллаҳ, бу ишда келди кўбни мақсади кўлга,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Бўлуб бу шаҳримиз навзоди бунёд ўлди ижодий,
Сафарни заҳматидин халқлар олди хатти озодий,

Намангани ниҳодига насими етти ободий,
Қилурму харгиз эмди ул кирокаш заҳматин ёди,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Намангандин чиқардук сарт ароба мехнатин тортуб,
Ўтуруб бесаранжом, юк ила сирка қовоқ ортуб,
Уруб отларни кумларда ва ё кўлларда кўб ҳортуб,
Аробакаш ила хўб мушглашиб, кўб оҳ-воҳ тортуб,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Юрарга бўлди гўё тасхир боди Сулаймони,
Етургай муддаога етмайин бир лаҳза бир они,
Кўтаргай бир шаҳар арзоқини таҳсинга йўқ жони,
Кўб эрур хонаси анвоини йўқтур хадди сони,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Эди катта хатар йўлчилар бу шаҳар баҳри,
Агар тошса , бу дарё ўтуб бўлмас – Худо қаҳри,
Мунга айлаб темир кўприк гўё бир этиб наҳри,
Умумий кўб машаққат ўлди осон ҳикмати даҳри,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

Ўқингиз , илми ҳикмат сизга, бу иш катта Ибратдур,
Агар илм ўрганурсиз барча ишда сизга нусратдур,
Агар илм ўлмаса, нодон умри барча кулфатдур,
Бу ашёи жадиди мубаддини асли ҳикматдур,
Ажиб бир фойизи арзоки инсоний вагон келди.

МУСАДДАС

Қарз

Эй хозико, жаҳонда бўлурму давойи қарз?
Олам элин мариз килур можаройи қарз,
Этмай қаноат ўлмади ҳожат равойи қарз,
Дунё керақдур айламакка биродори қарз,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Олдию қарз пахта учун, бергумуз мунӣ,
Деди: «Чиқар ҳаёни тарозуда бир куни».

Сарф-харожот айлади, ҳеч чикмади уни,
Пахта бўлур бу йилда адо айлагум шуни,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Мундин қадим халқда бор эрди иктисод,
Кам эрди халқ ичра чу ваҳш ила фасод,
Қилмай бу халқ илми ҳисоб ила ижтиҳод,
Иқболи ёвар ўлмади ҳам топмади мурод,
Келди бу халқ бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ҳеч ким қаноат айламади уйда бориға,
Бўлмоқ таракқий бўлди иши борди норига,
Кийди, еди ва қилди ҳашам рўзғорига,
Кетти тамом нақди ўзининг рўзғорига,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Фарғонада бу вақтда беқарз кимса йўқ,
Минг сўм ақалли қарз бўлиб, бўлса қорни тўқ,
Сарф-харожат айлаб, ўзини айлади улук,
Бечораларни қилгуси бордур чулуқ-чужук,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Қўрганмукин қариялар ўтган замонда,
Ёинки асри аввал охири миёнада,
Йилу ойи ом бўлди бу йил ғуссахонада,
Кўрмай кўзи айланди бўлуб дом-донада,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Лекин бу йилда Чуст, Наманган тарафлари,
Қолди қуруб, етишмади сув, қўб алафлари,
Бирдан хусул бўлмади, қўбдур талафлари,
Айтган эди бу маънини қўпдан салафлари,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталой қарз.

Кўблар бериб ариза, кридитни очтилар,
Пулни олиб, халойикка пахтага деб сочтилар,
Кўб камбағалдин унмади, охирида шоштилар,
Баъзиларни маст қилиб, ақчалар талаштилар,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Баъзилари тамоми тижоратни билмаган,
Гар билса ҳам, зарурини кўзга илмаган,
Қариялар сўзиға қаноатни килмаган,
Ҳам оқибат на бўлғуси деб эсга олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Борми бу вақт ҳеч киши қарз бўлмаган?
Бордур ҳамада қарз агар бўлса унмаган,
Ё қарзи йўқ бўлурки, онодан туғилмаган,
Ё фақир-фано ичра бу дунёни олмаган,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ҳеч суҳбатни бўлурмики, қарз сўзи эмас,
Дунё ғами хамиша ва ақибо ғами эмас,
Жонни ғами ва ҳам гириклигин ҳеч демас,
Борму кишики бир-бирига қарз ҳасратин демас,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Бойлар ғами будурки, пулим бермади ҳаён,
Ўтган йили дуруст эди, бўлди бу йил зиён,
Тенг ўлмади тан ила ҳаён деб бўлуб фиғон,
Дарқаҳр ўлуб, келишмади деб торговли жаҳон,
Келди буларни бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Берсун нажот жумлаи мўмин қарзига,
Етсун Худойим ўзи бу абдини арзига,
Раҳм айласа Раҳим бу аҳвол тарзига,
Берсун хазина ғайбдин ул банда қарзига,

Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз.
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз

Тарих эди минг уч юз ўттуз бира адил,
Анда эди ҳаво ва жаҳон барча мўътадил,
Халқ олди қарз, ақча топилса бўлуб далил,
Вақти берарда бермади, ҳақ бўлди музмахил,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом халқи жаҳон мубталойи қарз.

Ибрат, санам бу қарзга қўбдан бўлуб асир,
Аср илкига этмади ҳақ марҳами бўлуб есир,
Шукур эт бу неъматига, агар бермаса касир,
Аҳволи ҳол анга аёндур, ўзи ҳабир,
Келди ҳамани бошига бирдан балойи қарз,
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталойи қарз.

Маснавийлар

Маданият ҳақида маснавий

Кўрдим, Ибрат, жаҳон машаккатини,
Кўрамиз эмди анинг роҳатини,

Маданиятни кўрмай одамдин,
Кетмасак эрди ушбу оламдин.

Маданият жаҳонда осойиш,
Хулқ хусни анга оройиш,

Маданиятни(нг) шаҳрида турмиш
Киши гўёки жаннат ичра эмиш.

Маданият ҳалойикқа роҳат,
Кўрмагай ғамни ҳеч соат

Маданиятни(нг) шаҳри ичра тур,
Даштда юрма, гулистон ичра юр.
Сенга бу олам ғаниматдур,
Барча ашёси санга неъматдур.

Ўлгуруб еткарур хама ишни,
Билмагай ҳеч ёз ила қишни.

Муддао жумласи муҳайёдур,
Шахар кўчалари мусаффо дур.

Бормок, келмоқ ишлари осон,
Кўрмагай ҳеч ким машаққати жон.

Маданиятда юргил ўлгунча,
Бадавиятда шоҳ бўлгунча.

Маданийлар ўзиға шоҳ ўлғай,
Бадавийларки, бир гадо ўлғай.

Бадавий хулки мисли дарранда,
Маданий гўёки созанда.

Бадавийлар иши машаққатда,
Маданийлар хамиша роҳатда.

Бадавийлик эрур ҳалокатлик,
Илми ахлоқ йўқ, фалокатлик.

Маданий ранг-рўйидан маълум,
Бадавий холидан бўлур мавҳум.

Маданийлар кунда қирқ раҳмат,
Бадавийлар қирқ кунда бир раҳмат.

Бадавийларда кўб жаҳолатлар,
Ғайри шаръий ажиб касофатлар.

Бадавиятда жамиъ заҳматлар,
Маданият ичинда раҳматлар.

Маданий ким, деб килурсиз фикр,
Бадавийларни айладим кўб зикр.

Бўлгай ахлоқи илм ила марғуб,
Бадавий жахл феъл ила маъюб.

Маданий шаҳар ҳозир оламда,
Ўн иккидур ҳисоб одамда.

Миср, Истанбул, Фариш, Берлин,
Лундун ва Мадрид, Вашулғитун.

Вена, Петергрод ҳам Тўкиё,
Маданиятда бўлғувчилар бу.

Бирисини оти эрур Румо,
Маданиятни(нг) ери эрур Дониё.

Маданийликда феълу афъоли ,
Роҳат ичра ҳамиша аҳволи.

Сафар айларга кўб темир йўллар,
Ҳам ҳаво фойизин алар қўллар.

Ҳама уйларда тилифун бўлур,
Печка иссик, совук, сўлум бўлур.

Ёзда уйда совук печ ила шамол,
Барча иликтр ила ўтгай ҳол.

Сандалу самовар иликтрийдур,
Лампа ёруғлари ани(нг) еридур.

Симсиз тилигром, темирсиз йўл,
Автомобеллар юрар машғул.

Фойизи конкаларга пул олмас,
Юрмаган, тушмаган киши қолмас.
Бош ёруб, ич очуб турар жарроҳ,
Неча минглар муҳандису тарроҳ.

Шаҳар буткул иморатидур олий,
Кўча кенг, минг кишигадур холи.

Ҳама дардга ҳақимлар тайёр,
Гар этар бўлса дардини изҳор.

Ҳама илма мударрислардин кўб,
Халқ илми маош ўқур тўб-тўб.

Ҳама ўз иши бирла овора,
Кўчада йўкки халқ бекора.

Анда хотунлар ҳам қилурлар иш,
Демагайларки, бутун ёзу киш.

Барчасини маишати тайёр,
Егайлар таомни меъёр.

Шикоятӣ замона

Эй қалам, айла бир ҳикоят,
Бу замона аҳлидин шикоят.

Кандоғ фалак кажрав ўлди акнун,
Кўб турфа жафони солди гардун.

Юрди раҳи маъсиятга мардум,
Ойини мусулмонлиг айлади гум.

Жон эрди амонат ушбу танда,
Эрдуқ Худоға бовужуд банда.

Жон ваҳмини қилмайин ҳамиша,
Қилдуқ мудом гуноҳи пеша.

Ҳақни риоя айламасдин,
Поймол ўлур шаръ демасдин.

Кўб бўлса ҳар кишида сим ила зар,
Юрса қаёнда қилди «кар-кар».

Уламони йўқтур эътибори,
Тўю азода бой юқори.

Бўлди бари кибр ила ҳаволиғ,
Қурт тушуб думоғига наволиғ.

Бўлди улуғ жинон бағрат,
Юкорида жойидур бахурмат.

Борганда каёнға шодмондур,
Доим ани насибаси чофондур.

Бергай анга ним мовут дуробин,
Маҳшарда на дегай жавобин.

Кўб фойдалар қўюб неча дўкандор,
Қилди фукарони кўб дилозор.

Етмай кучи неча камбағаллар,
Йиғлар эди вақти бемаҳаллар.

Келгай ғазаби нойиб Худодин,
Қилмадинг дегай нега ғинодин?

Деб неча бу сўзни кофир ўлди,
Кўрдум нечаларни зохир ўлди.

Нега мани камбағал қилибсан?
Хилқатда бемаҳал қилибсан.

Бир маснади кўтах бойлар ҳам,
Ўтса йилу ойлари ҳам.

Инсоф қилмагайки ўйлаб,
Ҳаргиз ўлумни тафаккур айлаб.

Кундан-кунга умримиз тугагай,
Кўнгул кўзини ғафлат олгай.

Борғум демай қариб гўрға,
Қилмайди маишатини зўрға.

Келса ўлумни вақти ногоҳ,
Ким қилди симу зарни ҳамроҳ.

Қолгай кафандин ўзга мунда,
Кўргай жазони ҳапир кунда.

Қилмас эди охиратни ваҳмин,
Жонга кетурмас эрди раҳмин.

Бўлди зиногару лобагар кўб,
Бу ишлари ҳеч кима эмас хўб.

Бермас мунга ҳар киши ризолиғ,
Тонг йукки қилса дин жудолиғ.

Йўқтур ажални муҳлати келурга,
Қай кунда ўлмишини билурга.

Хоҳ муллау хоҳ эшон ҳам,
Эл кўзиға салласи калон ҳам.

Фиску гуноҳ иктисоб айлар,
Йўқ кимсага эҳтисоб айлар.

Фива-арақ ичмак ўлди одат,
Маст ўлса оғзида ҳақорат.

Фиску фасод ривож топти,
Туфроғи-ла дин юзини ёпти.

Тангридин айламас иболар,
Кетти шарм ила ҳаёлар.

Мардум бари бенамоз бўлди,
Беажзу бениёз бўлди.

Ҳеч кимса ҳақиқат айламайдур,
Дилу жонда ғайрат айламайдур.

Бўлди заиф дини ислом,
Эрди ҳама бўйла бесарапжом.

Сўз кўб десам ман, эй дилогоҳ,
Килдим охири қиссани кўтаҳ

Қозийи қотил

Чиқиб бир кун аҳли шахси жохил,
Ҳамиша қорибори они ботил.

Эди феъли кишини қатл қилмоқ,
Бўлур эрди ҳама мақтулга фоил.

Ани бир муфсид қози қилибдур,
Эмиш ўз наздида хўб мард одил.

Этиб кўб халқни мажруҳу маъдум,
Қўлида тасбеҳу ўқи ҳамойил.

Эди овқоти мардумларни қони,
Этарди доимо жонларни зойил.

Етиб қатли икки юз етмиш учга,
Дили ҳақ сори бўлмайд ҳеч мойил.

Сотарди ул ўлуқларни ҳамиша,
Ололмай майитини ҳеч сойил.

Ҳукуматга ярашмай қози Қосон,
Тутиб келди ани бир марди оқил.

Ҳукумат қатлига ҳукм этти дарҳол,
Олиб кетди ани марди мақотил.

Ярим соатда они бошин узди,
Жаҳаннамга жўнаб кетди у жохил.

Қазо бошу аёғи этти макту,
Анга тарих ўлиб «қозийи қотил».

ИСҲОҚХОН ИБРАТ

МЕЗОН УЗ-ЗАМОН

**Нашрга тайёрловчилар, изох муаллифлари:
Улуғбек Долимов, Нурбой Жабборов**

Жавоб берадур: мана бундин ортиқ нодонлик бўлмаски, адувлари — душманлариға бор нимарсасини бериб, ани(нг) азобини, ҳисобини ўзи берсун. Худо бул феълдин сақласун. Шул бойларга ҳаётларида мактаб ёки мадраса ё хизмати динияни тарғиб қилса, улар каттиғ ёмон кўрадулар эди. Мана эмди бориб кўрарлар. Буларни(нг) ўз олдида кўб кишилар шу хил вафот бўлди - кўрдилар, булар ибрат бўлмади, хирси дунё ғалаба қилди. Ағниёу фуқаро эмас, бутун исломда мингдан бир киши ризки муқаддарага каноат қилиб, истиқомати шариатда бўлган. Ҳама мубталои дунё ва ғано. Хоҳ шайх, хоҳ олим, хоҳ хон, бу бир.... замонани(нг) даври бирла келгон.

Бу сўз эмди айтилгон эмас. Ҳама тасаввуфда бу бор. Аммоки ман бу «Мезон»ни муқаддима килмоқда сизни «Ҳубб уд-дунё...» дан кўнглингиз қайтаруб, сўнгра муддао ёзаман. Бу «Мезон уз-замон» мақсади халқға амри маъруфдурким, кунтум хайра умматин ухрижат лин-наси таъмуруна бил-маъруфи ва танҳавна анил-мункар муфодиға қараб, ҳар фард аз афроди уммат маъмури амри маъруфдур. Бу амрни гарданидин тушурмоқ фақат айтмак ила бўлур. Ва ма алар-расули иллал-балағул-мубин этмак бўлса, қалам ила бўлур. Савт ила айтилса, бир самоё эшитуб тамом бўлур. Қалам била бўлса, қиёматгача хизмат бўлур, ҳар бир аҳли савод кўруб ўкуса, амри маъруф бўладур. Биз қилиб турган хизмат кейинги асрларга ҳам хизмат этар умидинда бўлуб қалам юргуздук... Аллоҳ таоло бу хизматимизни қабул этуб, сўзимизни исломға таъсирини этсун. Омин.

БИРИНЧИ МЕЗОН

Мезон - баробар қиладургон тарозудур. Бу асрларни, замонларни вазн қиладур. Сўнгра хосили мезон — бир натижа ҳосил бўлур. Биз бу мезон ила ўз асримизни тортамыз. Аввалги замон ва кейинги замонларни(нг) бўлак тарозуси бор. Биз кўз билан кўрган нимарсани вазн қиламыз. Табодили замон — инқилоб овондин зуҳур этмиш. Ашён жадида ва асбоби адидаларни кўруб, булар ҳама халқи Оллоҳға ато қилингон нимарсалар экан. Булар баъзиси хусния ва баъзиси нисбия суратинда кўрунуб, истеъмоли алал-умум бўлуб, бундан баъзи муташарриълар ижтиноб қилсалар ҳам умумун-нос тайассиран лин-нос (одамларга осон бўлсин учун) тутуб, одат қилдилар ва расму урф билдилар. Ва баъзи мутазоҳидлар, аслидин бохабарлар, ижгиноб ва тақво қилдилар —

бу бизим аҳли ислом. Баъзилари ҳаром, макруҳ деб авом халкни тафрикага, машаққатга қўйдилар.

Аввалдин биз — аҳли ислом уламосини жузъий сўзларга кулли жанжал қилиниб, байнал-уламо ихтилоф бўлуб юргандур. Булар ҳам ани қабилиндан: фақат исломията кифояти иттифоқ ва иттиҳод зурурлиги ҳеч кимни андишасида, ноаниқ чакана ишни катта қилганлар. Худо амринда уламолардин амри маъруф, агниёдин эҳсон, бинои хайру имдод, фуқаро ва умумун-носдин ҳаракати касби илм тараққий ва таолий эди. Йўқ, булар ишни ғайри мавзуъга ишлатдилар. Уламо ва фузало ва авом ҳама нафс хизматидан бўшамай, дунё қилмоқ, иморат, ҳашам, манфаати нафсияларин мубталойи. Хизмати уммат, хизмати миллат деган нима? Ани билмай, муни қилмаса ҳаром, муни қилмаса макруҳ, бу мустаҳаб, бу мубоҳ деб, бу умматга фарзи айн бўлган ишлар қолуб, мустаҳаб ила макруҳни жанжал қилдилар. Чунончи, булардан аввали ҳолларда янги жорий ҳама ашё бўлса, булар кўрмаган бўлсалар, ани ҳаром ақида қилиб, то расму урфу таомил бўлгунча хуркуб турдилар. Сўнгра било иштибоҳ истеъмол қилдилар.

Бу бизни халқимизни бир вазълари борки - куйундек, буларга бир мақол ҳаром дейилур, хуркиб елур. Мундин беш йил аввал ҳаром деб хуркиб юрган нимарсаларни ўзлари олуб ҳамадин аввал тутдилар. Мана бундан буён ҳама ашёи жадидалар зуҳур этса, яна шул хил хуркарму? Кейинлар бу халқларимизни бу феъллари беилмлиқдан, шаҳар кўрмагонлиқдан маҳз ваҳшийлиқдур. Буларда авваддан маданият йўқ эди. Мана эмди анча-мунча ихтилоти фариқи ажнабийлар илан кўзлари кўруб туруб, фойдаи динимиз не — билдилар. Аммоки ўзлари урнамайдурлар.

Бу ахлоқлари тарбия илан аҳолидан йўқ қилса, тамбаллик тухми кўкаруб Туркистонни истило қиладур. Халкни зиллатга солур. Расулulloҳ ҳазратлари марҳамат қилибдурларки: Ал-илму иззуд-дунйа ваш-шарафул-охирати деб. Иккинчи бир ҳадислари: Утлубул-илма ва лав кана бис-Сийн . Бул ҳадислар бизни талаби илм қилмоққа таклиф қиладур. Биз қочармиз. Шориъи акбар набиййина алайҳиссалом қайси сўзларидан зарар кўрдуки, меҳнат қилиб, қаттиғ урнамаймиз? Ҳеч иш қўлга келмайдур, илло қаттиғ ҳаракатлардан. Бул тўғрида Худованди акбар Каломи қадимда айтадур: Ва ан лайса лил-инсани илла ма саъа. Ҳаракат даркор. Бул ҳам ҳадисдурки, дар таваккул пойи уштурро бибанд. Аввал инсон — сўнгра таваккул. Мана «Мезон»ни(нг) сизга кўрсатадургон вазни.

Аввалги асрларни(нг) одами, чунончи боболарингиз ёки бўлак одамлар илмда, хунарда, маъишатда — жамиъи умуринда машаққатда ўтган. Эмди умури маъишат роҳатга бадал бўлди. Боболарингиз чакмоқчақар эрдилар, кўрки, ҳозир қандоқ роҳат. Қаро чироқ ёқар эрдилар, электрий лампа қандоқ роҳатдур. Инқилоби замон шундоқ қилди. Хусусий сафар қилмоқда машаққатларга қараб вазн қилинг. Тошканд илан Хўқанд ароси бир ҳафта кўб меҳнат илан, йигирма сўм сарф илан, бир ҳафтада сарт аробада борилур эди. Худованди оламини(нг) марҳамати, ҳукумат ҳаракати илан темир йўллар солинуб, бир уч соатда тўрт сўм сарф ила борадургон бўлди.

Бўлак ашёлар ҳам бул тариқа осон мезон қилганда фарқ бўлур. Бул осонлик аввалда нега бўлмагон? Бунга сабаб мутараққий ва маданий халқни(нг) йўқлиги, ихтилот йўқлиги. Бинобарин, қийинликда бўлган. Асли иллат ҳамасига илму хунарсизлик. Илму хунар бўлса, мактаб-мадраса бирла бўлур. Бу асбоби илмлар ҳеч бири бизда йўқ учун ҳама умуримизда уср бўлган. Эмди дунё ва охираг роҳати илм экан, нимага ўқутмадукки, биздан кейинги авлодларимиз роҳатда бўлмадилар. Оллоҳ таоло бизга йуср ни хоҳлагон, усрни хоҳлагон эмас. Йуридуллоху бикум ул-йусро ва ла йуриду бикум ул-усро деса, биз ўзумизни ўзумиз қийинликка солган. Худо солган деб қийинликдан чикмай юришимиз мани Худо шундай қилган деб иймонга келмаган қабилиндандур. Агар бидъат деб такво қиладургон бўлсангиз, бул бидъат бўлса, бидъат эмас нимарса қайси? Чакана фикр ила мусулмончилик муддаога етиб бўлмайдур. Катта йўлдан юруб борадур подшоҳга — Худованди олам боргоҳига. Овони илму хунар ва касб бўлганда атрофу акноф ўртага чикиб ийд қилиб юрса, биз халқ ғарибу ожиз бўлуб бир кунжада ўтурсак, ўз аҳлимиз майли, ажнабийлар нима дейдурлар? Бас, ўқунг, хунар касб этмак учун ҳаракат даркор экан, кўруб турубсиз.

ИККИНЧИ МЕЗОН

Ислом дини ва шариаг иборати иттиҳод ва иттифоқдур. Чунончи, Каломи қадимда Оллоҳ таоло айтур: Ваътасиму биҳаблиллаҳи жамиъан ва ла тафаррақу. Яъни Худонинг риштаи маҳкамига даст уринглар, ҳамаларингиз иттифоқ бўлуб, тафрика ва пароканда бўлмай. Ҳама муттафиқ бўлуб, нифоқ қилманглар, дер. Ва ҳам Оллоҳ таоло буюрадурки: Ва ла тақуну каллазийна тафаррақу вахталафу мин баъди ма жаа ҳумул-баййинаг. Яъни

мутафаррик ва ихтилофда бўлманглар ул кишилардекки, мутафаррик бўлдилар. Сўнгра иттифоқ ва иттиходдаги халқни(нг) тараққийларини кўрдилар. Сураи «Анфол»да буюрадурки: Ва ла танозаъу фатафшалу ва тазхаба рихукум. Яъни бир-бирингизга мунозаат қилманглар, нифоқ этманг. Кўрқингки, роҳатларингиз кўлдан кетар. Яъни сизни(нг) нифоқингиз таъсири қабойилларингизга уруб аларни(нг) таъсири оламга урадур. Бас, боиттифоқ тафкир, тадбир ва дафъи душманга ожиз бўлманглар. Сураи «Оли имрон»да айтадурки: Ва шовирхум фил-амри фаиза азамга фатаваккал алАллох. Яъни, эй расул, сан замоники, агар бир амрга мубошарат қилсанг, мустабид бўлма, худройлик қилма. Балки асхоб ила машварат қил. Дор уш-шўрода бўлган иттифоқ илан ишга ҳаракат қилиб, ани рой қилиб, ул корни(нг) оқибатини манго таваққал қил. Ва ҳам сураи «Шўро»да мўминлар таърифиди айтадур: Валлазийна астажобу лиробиҳим ва ақомус-солата ва амрухум шуро байнаҳум. Яъни биҳишт ул кишигаким, Худосини даъватини қабул қилиб, намозни барпо қилиб, ҳар амри бўлса, ани шўро (маслаҳат билан) этибдур.

Сўнгра сураи «Бақара»да буюрадурки: Ва из қола роб-бука лил-малаикати инний жаъилун фил-арзи халифатан. Қолу атажъалу фийҳа ман йуфсиду фийҳа ва йусфикуд-димаа ва нахну нусаббиҳу биҳамдика ва нуқаддису лак. Қола инний аъламу ма ла таъламун. Ҳосили калом буки, Худои таоло мушовара қиладур малоикаларгаки, (одамни) рўйи заминга халифа қиламан. Улар айтадур: «Агар халқ этсанг, уларни ер юзида фасод қилурлар ва қон тўкарлар. Биз Сени(нг) тасбеҳ ва тақдисингни қилиб турибмиз». Худо айтадур: «Мани(нг) билганимни сизлар билмассизлар».

Бас, Худованди олам ҳазрат Одамни(нг) мартабаларини кўрсатди. Малоикалар қабул қилиб, ўзининг сўзин биз билмадук, дедилар. Бас, мақсуд: Худованди олам Фаъалун лима йурид, Олим ул-ғайби ваш-шаҳодат дур, машваратга муҳтож эмас эди. Нима учун машварат қилди? Магар уларга машварат одобидан таълим бермокни ирода қилди. Ва дигар сураи «Моида»да Оллох таоло буюрадур: Ва таъавану алал-бирри ват-тақво ва ла таъавану алал-исми вал-удвон. Яъни ҳамкорлик қилинг, ионат беринг ҳар савоб ишга ва иттиходга ва эҳсонга саъй қилинг ва ҳар ишики, сабаби адоват ва нифоқдур, анга ионат қилманг, дейдур. Ва ҳам сураи «Бақара»да айтурки: Ва казалика жаъалнакум умматан васатан. Яъни ман сизларни уммати адолат ихтиёр қилдим ва қарор бердим: мояи адолат — мухторият, вифоқ ва иттиходдур.

Сураи «Хужурот»да айтурки: Иннамал-муъминуна ихватун фааслиху байна ахавайкум. Яъни муъминлар бир-бирига биродардур. Агар нифоқ бўлса, иккисини(нг) ўртасини сулҳ қилингллар, дейдур. Ва ҳам сураи «Бақара»да айтур: Вал-фитнату ашадду мин ал-қатли. Яъни икки кишини(нг) миёнасига фитна қилмок одам ўлдирмоқдан ёмонроқдур. Сураи «Моида»да айтур: Вас-сорику вас-сорикату фактаъу айдийахума. Яъни ҳар марду заники, ўғирлик қилса, қўлларини кесингллар. Зероки, мунофикдур: Ўз биродарларига нифоқ қилибдур. Сураи «Нур»да айтадур: Аз-зонияту ваз-зоний фажлиду кулла воҳидин минҳума миата. Яъни зану мард зиноқунандалара юз камчи урунгллар. Зероки, нифоқ ва фасод ишини қилибдур. Ва сураи «Бақара»да айтур: Ва ақимус-солата ва атуз-закот. Яъни намоз ўқингллар ва закотни адо қилингллар. То аз ҳоли бечорагонки, биродари шумоянд , хабардор бўлунгллар ва ғафлат қилмангллар. Зероки, гафлат бегоналиқдур. Бегона нифоқ бўлур. Вифоқ ила нифоқдин халос бўлурсизлар.

Сураи «Оли имрон»да айтадур: Ва лиллаҳи алан-наси ҳажжул-байти ман истатоъа илайҳи сабила. Яъни ҳажга борингллар қодир бўлсаларингиз. Токи ўз биродарларингиз ила улфати муҳаббати тоза пайдо қилингллар. Ҳар йўлда иттифоқ, дўстликни ўртада тутунгллар. Яна сураи «Оли имрон»да айтур: Фанажъал лаънат Аллоҳи алал-козибийн. Яъни қарор бердим Худони(нг) лаънатини ёлғончиларга.

Чунки ёлғончи нифоқни ошқор қилур. Сураи «Нисо»да айтур: Йа аййуха-н-насу-т-таку роббақуму-л-лазий холақоқум мин нафсин воҳидатин . Яъни, эй мардум, қўрқингллар Худойингизданки, сизларни бир ота ва бир онадан пайдо киддики, отангиз Одам ва онангиз Ҳаводур. Бас, ҳамаларингиз бир кишини(нг) фарзанди: ўғул-қиз, оға-ини. Бир-бировларингизга муҳолафат қилманг. Иттифоқ — бир тил, бир жон, бир тан ва бир жихат бўлунгллар. Бул тўғрида Саъдий айтур:

Бани Одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш з-як гуҳаранд.
Ки узви бадард оварад рўзгор,
Дигар узвхоро намонад қарор .

Заволи мулка сабаб шўру шар эмаса надур,
Тараққиёта адоват зарар эмаса надур.
Бақои миллат эдар иттиҳоддан тавлид,
Бу шабуҳи мулк аҳли назар эмаса надур.

Иккинчи тариқ будурки, шориъи акбар ҳадислари «Сахиҳи Бухорий» жузъи сонийсида Ихоу-н-набийи бай-на-л-муҳожирийн ва-л-ансори ан-Саъд ан-жаддихи қола: «Ламма қадиму-л-Мадината аҳо Расулulloҳи саллоллоҳу алайҳи васаллам то охири ҳадис». Яъни расули Худо марон ҳунайфа ки, Мадинага қадам ташриф буюрдилар. Ансорки аҳли Мадина, муҳожирки аҳли Маккадурлар, ўрталарига биродарлик солуб, биродари зоҳирийни биродари ботиний арқони била бойладилар, маҳкам қилдилар, чунончи, акди расул ботин эди, пайғамбарликки расули зоҳирдур, муайяд қилдилар. Бас, моли муллоқ, боғ ва нақдларини миёналарида тақсим қилдилар. Ҳаттоки бир ансорни(нг) икки завжалари бўлса, бирини талоқ қилиб, дигарларига қабули никоҳладилар.

Ва дигар буки: Ядуллоҳи маъа жамоатихи, яъни Худони(нг) қўли жамоат иладур. Худованд мустабидларга иши йўқ вақтида сўрайдур. Худонинг иродасидан ташқари ҳеч иш анжом топмайдур, дерлар. Шориъи акбар буюрадурлар ҳадисдаки: Инний бикум минний мажлисан ва аҳсанукум аҳлокан алмуваттинуна акнофан аллазийна йанифуна ва йунифун. Яъни манга яқинроқ сизлардан жаннатда ул киши бўлурки, хушхулқдур ва акноф оламини сайр қилиб, мардумни улфат ва иттифоққа солур, нифоқ ва муҳолафатдин қайтарур. Ўзи халққа улфат, вифоқ йўлини тутур, дерлар.

Яна бир ҳадисларидур: Алмуъминуна ҳаййинун ва лай-йинун. Яъни мўмин ул кишидурки, мулоим ва нармхислат бўлур. Мардумға вифоқ йўлин тутар.

Бешинчи ҳадисда айтурларки: Улуфун маълуфун ва ла хойра фийман ла биулуфин. Яъни Худованди олам бу оламини ижтимоъ учун яратгандур. Хайр йўқ ул кишидаки, худрой ва мустабид бўлса, улфат бўлмаса ва улфат қилмаса.

Олтинчи ҳадисларидур: Алмуъмину лилмуъмини ка-л-бунйон йашудду баъзукум бибаъзин. Яъни мўминнинг мўминга нисбати бамисоли девор иморатидурки, баъзиси баъзисини маҳкам қилур. Маълумдурки, вифоқ беиттифоқ вуқуъ ва қоим бўлмас.

Еттинчи хадисда айтурларки: Алмуслиму ахун муслими ман кана фи хожати ахийҳи каналлоху фи хожатиҳи. Яъни мукулмон мукулмоннинг биродаридур. Мукулмон биродарини(нг) хожатини раво қилса, Худованди олам ани(нг) хожатига машғулдур. Агар ғамини зойил қилса, Худованд ани(нг) ғамини зойил қилур қиёматда. Ғами қиёматдин зиёда ғам йўқдур.

Саккизинчи хадисда айтурлар: Алмуъмину фи таводдихим ва тароҳихим мислу-л-жасад иза иштако минху узван тудрой лаху соиру-л-жасад. Яъни ҳосил буки, муъмин мисли аъзойи бадандурки, бир узви оғриси, бошқаси ҳам озор топар.

Бу муқаддималарни(нг) натижаси будурки, биз одамизотни Ҳақ жалла ва аъло бир ота ва бир онадин халқ этиб, бизларни бир-биримизга биродари сулбий қилди.

Асрлардан ҳар асрда бир пайғамбардин зиёда пайғамбар юбормади. Биродарлик шоху шуъбасини Холақокум мин нафсин воҳидатин занжирига маҳкам қилди. Ва иннамал-муъминуна ихватун мужибича бу биродарлик мухаббат ва улфатлик учун шариати узода бир масъулият тариқида мустаҳкам қилди ва аларга суннати сания берди. Бу сунъи ҳикмати сиришт ва суннати иззат кунҳида бизларга нукталари беинтиҳо ила далолат қилдики, ул нукталар лафз қолибига кирдики, бу хитоби мустатобга ружуъ қилиб деди: «Эй, одами ғофил, эй, муштигили жоҳил, билинларки, бегона эмассизлар бу дорулфанода ҳама бир ота ва бир онадансизлар ва бир султони одил ҳимоясинда яшамокдасизлар. Лозимки, сизлар ўн биродар бир уйда истиқомат қилмоқда иттифок бўлмоқ, ҳар ўнларингиз маоши зиндакорликда бир-бирингиза ёрдами дастбори қилмоқлик ва салоҳи корларингизни ўртада бомашварати биродари бажо қилмоқлик».

Худо айтур: «Сизларга жон бердим. Жонларингизни танларингизга турам қилдим сизларга. Би-з-зурва тирикликда ҳифзи ҳимоя қилдим. Ғараз, субҳоним ила сизларга зарурият беҳисобдур. Олдингизда маскан ва либос, хўрак ва маош ва дафъи мавзийот ва рафъи ҳавориж, ҳифзи сихат ва дафъи мараз ва ғайри залиқки, маош лавозимотидур». Худо ва набийни танимоқ ва амрларини қилмоқ, наҳйиндан тўхтамоқ ва аҳкоми шаръияларини ёд олмоқ ва тариқи маош илмларин ўрганмак вожиб ва лозимдур. Чунончи, биринчи вожиби айний, иккинчиси вожиби кифояст, тарки аввалий ҳасорати ухровий мишавад. Шунга ўхшаш тарки сонийси зиллат ва ҳалокат ва залолати дунёвийдан самара берур. Балки они ... ухровий ҳам келтурур. Хасирад-дуня ва ахирота залика ҳува-л-хусруну-л-мубин

Бас, сизлардан бирингизга манки вожибу-л-вужудман ва ... маъмурман. Сизларга ўз ичларингиздан халифа қилдим. Ани илми диний ва сиёсий тўғрисида мумтоз қилдим. Сизларни ислоҳи кори маошияларингизга олимда ато қилдим. Бас, ҳама диний ишларингиз андан ёд олуб ва илми санойиъларни бақадри кафофи деҳқоний, оҳангарий ва хайотат ва тижорат ва табобат ва ғайруху ишлар талабида бўлуб, ёд олинглар. Ва ҳам шул дастурда амал қилинглар. Бу иштиғол ул-жунд биродар асабийликни ёддан чиқармангизлар. Чунончи аъзоларингиздаги кўз, кулок, қўл, оёқларингиз ҳамаси бир-бирига хизмат ва ёрдам қиладур. Сизлар ҳам бадан аъзосини бўлганда ҳар бирингизга иттифоқ ва ёрий берингизлар. Қарангки, аъзойингизда маҳали қозурот бўлган энг паст фаҳм қилган бир ерингизки қорун эди, муни агар бир киши ёрса, ҳаётингиз тамом бўладур. Шунга ўхшаган инсоннинг ҳар аъзо, ҳар фарди биридан жудо бўлса, эҳтимол, ҳалок муқаррардур. Бул тўғрида Саъдий раҳматуллоҳи алайҳи айтадур:

Таҳ батадриж мебарад ва че ғамаст,
Гар бубандад чунонке накшоёд.
Гар дил аз умр микани нашоёд,
Дар қушоёд чунонки натовон баст,
Қу бишу аз ҳаёти дунё даст .

Бас, сизлар бадан мулкида подшоҳ - ақл маҳкумидасиз. Ҳама тарафдан эҳтиёжмандсизларки, оҳангар, дурадгор, тужжор, деҳқоний, табибий, хусусан, ашъи жадидаларга эҳтиёжингиз ҳамадин зиёда мундадур. Будур инқилоб ила қўшниларингиз темирйўлда юрса, сиз пиёда юрсангиз, нуқсонингиз маълум бўлуб, булар айшу нашотда бўлсалар, ғаму кулфатда бўлмоғингиз Худованди олам неъматини илоҳиясига қўл урмай, имтитоъ қилмоғингиз ўлур. Холақо лакум ма фи-л-арзи жамиъан инъомидан махрумият бўлур. Ҳусули ҳаракат ила бўлурга Худованди олам марҳаматидан Ва ағ лайса ли-л-инъсани илла ма саъа мазмунидан воқиф бўлиб, амал даркор, ҳаракат даркор. Ўранмоқ керак, танбаллик ила мақсадга эришилмаз. Ўранунг, ўранунг, ўранунг.

УЧУНЧИ МЕЗОН

Бизни бу Туркистон, хусусан, Фарғона халқимиз бир одати маъҳудалари бордўрки, ҳар бир ишлариға тасаввуф, тариқат йўлларидан бирор жуз қўшмоқ бўлиб, анга хужжатдек сўзларида

савоб сўзи сўзланадур. Амал ва ниятларида манфаат ва нафсоният муддаоларидур. Биринчи мезонда айтилди, жузъий масалага куллий жанжол ва мухосамат бўлур. Чунончи, ағниёларимизда юз сўм ақча фақирларга йиллик 25 сўм фойдага берур, байъ жоиз деб хийлаи шаръ ила. Фақир ожиз бўлганда биддилар: амлок, ашёси йўк - куядургон. Ани дарҳол ўз-ўзига закот киладур. Керак эдики, қўлига нақд ақча бериб олмоқлари. Йўк, закот килдим, дейдурлар. Иккинчи, яна фақирни чакируб, йиғирма тийин газламаларини(нг) олти газини уч сўмга олдикму деб амруллохга хийла қилурлар. Учинчиси, бонкдан олган ақча қанча фирусент бўлса бебайъ. Ани халқга берилган беҳужжат ақчаларга бонк фирусентларини чочуб солиб оладурлар.

Тўртинчиси, пахта тижоратига ўранган кишиларда шариасти исломияга мухалиф уч катта гуноҳ муайяндур. Муни ҳеч тужжор уламодан сўрамайдур. Чунончи, биринчиси, тарозуда кам олмоқ. Ва иза калуҳум ав вазанухум йухсирун дан ваҳмлари йўк. Иккинчиси хиёнатдурки, сотқувчи ризосидан ташкори партав деган олумлари бор — пуддан бир қадоқ. Бу одат ўрнига кечубдурлар ва нимасиз бечора мадйун мазлум турадур. Учинчиси, пахта беролмаган кишига суммасига 55 тийин иштироф ҳисоб киладурлар. Уламолар бўлса, бул хил ишлар хусусида амри билмаъруфдан ҳифз килиб, дам урмаслар. Аксарлариға амри маъруф ўрни эрди, қилмадингиз, сизларни(нг) зиммаларингизга вожиб эди, деганда фитнага оид бўладур, дейдурлар. Машойихлар бўлса, ўз маишати жоҳ ва ҳашамлариға оввора бўлуб, жамъи молу мулкка банддурлар. Қуззоти аҳли исломларимиз бўлса, эҳтиёжи халқуллоҳдан ва ҳукумат саволидан бўшамай, халқга амри маъруф килмоққа вақтлари йўқдур. Чунончи банда ўзум ўн йил ичинда хизмати шариадда бўлган вақтларимда биддимки, амри маъруфга вақт топа олмадим. Алҳамдулиллаҳки, қазодин фориғбол бўлуб, анча-мунча хизмат этарга вақт бўлуб, уламо ва авомун-нос мажлисида, каломун-нос ала қадри укулиҳим , билганимизча айтиб, зиммадин соқит бўлсамукин умидиндабиз. Эмди биз - аҳли ислом китобуллоҳ ва суннати расулulloҳдан тажовуз этмай, тириклик килмоқда бўлсак керак. Бинобарин, лозимки, шариад буюрмаган йўлдан юрган миллатни йўлга солмоқ. Авомун-ноздан — муниг йўлини сўрамоқ. Уламо айтмаса, авом сўрамаса, авомни аҳли ислом табиати хоҳиши бўлган йўлга кетадур, оқибати қайга етадур.

ТЎРТИНЧИ МЕЗОН

Аввалги вақтларда раиси ислом бўлуб, бул хил ишларни тафтиш қилурлар эрди. Алҳол ҳама баҳоли худ. Бул вақтинда уламо ва фузалолардан халқни тараққий ва таолийга қўшмоқ йўлини кўрсатмак энг катта хизмати миллиядандур. Бу овонимиз овони илму касбу ҳунар замонидурки, асримиз даврида кўруб турубсиз, илму ҳунар арбоби қандоғ, ваҳший ва бадавий халқ қандоғ. Муни мезонга қўйунг. Ҳосили мезон имтиҳон бўладур.

Аввалги асрларда авом халқ меҳмонларига чироғ ва шамъ йўк экан, куроқ куға хашак ёкуб қўнушар эдилар. Алҳол нима қиладурлар? Подшоҳлар бир-бирларига муҳораба очсалар, найза ва камон, фалахмон ва гурзи ила муколаба қилур эдилар. Алҳол нима ишлар? Асбоби рўзгорияларида бу ажаботи касрияи жадидалар кўрунуб, ишлануб, ҳам чикуб турубдур.

Мундин ўтуз беш йиллар муқаддам мабодо бир маҳаллада ўт йўк бўлса, ўт ахтаруб иккинчи маҳаллага боруб, бир чўпқи учига латгаларни ўраб, ўт олуб келганда, маҳалладин раҳматлар олинур эди. Бизни(нг) Фарғонага ислом вақтинда бир анвоъ шуҳрат байнаннос жорий бўлдики, ҳар ким бир-биридин эшигиб, таажжублар қилишдилар. Ул нима экан — янги самовар чиққон экан. Муни кўрмагон шул хил муболағалар қилдиларки, бу аломати киёматга ўхшар. На учунки, ажабо, ўтни ҳам соладур, сувни ҳам соладур, бир-бирига аралашмас. Янги кўрган кишиларга ани(нг) хожаси жўмрагидан сув тушурса, дуди чикуб турубдур. Субҳаноллоҳ, бу қандай сеҳрдур, деб ҳама яқоларини сиқиб, икки-уч фарсах йўллардан тамошоға келган эдилар. Гугурд янги келгонда кўб кишилар тамошоға борган. Ламфа янги келгонда банда бир адад еттинчи усталовой ламфа олган эдум, азбарои янги ва антиқа китоб кўрмакка деб ани кўб кишилар отини гуҳар шабчироғ деган шул эмиш, деб содда кишилар кўб таажжуб қилдилар. Уларни(нг) таажжуби буки, шамдек ҳар бир соатда мунча мартаба учини кесмас экан ва шамдек окуб кетмас экан, бирдек доимий ёнуб турар экан, деб истиҳсон қилганларида соддадил муллоларимиздан бунга қарши «Буни(нг) равшанида ўлтуруб бўлмайдур, ёғи ҳаром эмиш. Иншо насронийдур, алаҳусус масжидга қўйуб бўлмайдур», деб неча-неча бўлмаган, тубсиз хурофотларни чикоруб бўлганлар. Мундин беш йил ўтди-ўтмади, ўшал муллолар ҳама шамъ ва чироғни тарк қилиб, ўзлари олиб истеъмол эдилар.

Мана бу феъл ҳамаси соддалик, маданий эмасликдур. Худованди олам ҳажни фарз қилди. Машриқдан мағрибгача аҳли

ислом қодир бўлса, умринда бир марта бормок мақсад. Худованд бандаларни(нг) оқча сарф қилиб, сафар меҳнати ва мусофирот машаққатини кўргузмак бўлса, керак Хажжул байти ман истатоъа илайҳи сабила дан ғараз фарик аҳди исломни неча қабиласини кўруб, ихват муҳаббатини алар ила бойлаб, сафарда Худованди олам халқидан кўрмаган нимарсаларни кўруб, эътиқодини комил қилмок бўлса керак.

Маснуоти илохий ибтидои оламдан интиҳоғача бўладургон ва чиқадургон нимарсалар ҳамаси ояти Куръонияда мубайяндур. Чунончи, Фарғонадан бир вақт уламо мажлисида парахўдларни(нг) оятда зикри борму ёки йўғму, деб муколама бўлганда, бир киши бир юз эллик сўм оқчани ҳар киши отидин — ҳужжат толиб берсун, берурман деганда, ҳама уламо ҳадяни чикорунг, дейдур. Дарҳол оқчани ўртага чикорганда, уламо олуб, кармонга солуб, бу оятни ўкугон экан: Фил-фулқил-машҳун ва холақна лаҳум мин мислиҳи ма ярқабун . Уламолар ҳама ҳужжат шулдур, деб қабул қилгон экан. Мана Худованди олам бандасига дарёларда юрмакка мундоғ осонликларни инъом қилгон. Аммоки бизни(нг) уламолар ҳоли ҳам иншооти жадидаларга қийлу коллари кўбдур. Маъкулот, малбусот, мафрушотлардан кўрмаганлари бўлса, неча вақт таваққуф этарлар. Кўшни истеъмол қилгандан сўнг дарҳол тутарлар. Мана энди мезонда вазн қилинг: нимани? Илмни, бадавият ва маданият фикрларини. Ҳосили мезонни чиқарарсиз (мана эмди тарозуда торгуб, илм нима, бадавиятлик нима, фикр юргизиш орқали ҳосили мезонни чиқарарсиз).

Ҳазрати Одам саловатуллоҳу таъаййуш (тириклик)лари ва сакано (турар жой)лари. Ҳама таърих ўқувчиларга маълумдурки, бинолари хусусида сайёҳлар ва ҳожилар айтмайдурларки, ҳазрат Одам иморатлари бетондан ёки тошдан ёки ёғочдан. Уч ошёна ёки бир қабатдан, хабар бермайдилар. Андин неча ошон ўтуб, од, самудлар асрида бир маданият топғони Куръонда хабар берилибдур. Чунончи, Ирама зотил-имадиллатий лам йухлак мислуҳо фил-билад .

Андин сўнгра Фиръавн подшоҳи жобир бўлуб, ширқда туғёнидан сахнаи фиръавниялар бино қилди. Андин асри саодати расулуллоҳга келиб, дини исломни(нг) интишориға кўб-кўб ишлар, жиҳодлар, амрлар бўлди. Аммоки имороти музайяна ва мушаддадаларга асри саодатда амр бўлғони маълум эмас. Мана алҳолда кўрунг: балвои ом гардиши даврон батодили ошон ила халқда қандай бинолар ва қандай зийнатлар бўлиб турадур. Мана

буларга назари гирих (ёмон назар) ила боқмоқ курук сўфийлар ишидурки, тамаддун ва тараққийдан қолдурмақ ёки маданийликни хоҳламаслиқдандур. Бир катта иморат ва либосларга эмас, илмия йўлига ҳам шул хил янги рисолалар ёки қоида чиқоруб, умматга хизмат этганларга бизни(нг) Туркистон уламолари кўпда назари раҳматлари йўқ.

Чунончи ўзум мушоҳада қилдимки, бизни(нг) тарафларда усули савтия мактаби жорий бўлди. Бунга кўб уламолар қарши бўлуб, охири Марғинонда бир усули жаид муаллими ила уламо муноқаша қилгонда, бечора муаллим ман таълим қиладургон илмларимни ҳузур куззотда, яъни сийазд мажлисинда имтиҳон этай, шаръий-ношаръийсини манго кўрсатсунлар, деб сийаздга шогирдлари илан келиб дедики: «Эй уламои аҳли ислом, эй қуззоти зул-эхтиромлар, банда неча муддатдан буён авлодларингизни(нг) таълим ва адаби тарбиятидаман. Аммоки баъзи кишилар манго яхши назар ила боқмай, балки иттиҳом йўлида сўз айтурлар. Бул ман ўкутадургон илмларимни сизларга ҳузурларингизда кўрсатай, агар дуруст, шаръий бўлса, манго бул илм дурустдур, деб ҳукм қилиб қўлумга ҳужжат берингизлар. Агар ношаръий ёки авлодларингиз илмида бузук илмлар бўлса, мани манъ қилинлар», деб ўкутадургон «Бадъ ул-маориф», «Аввали назофа» ва «Шифоҳия» дарсларини келтуруб, бийрон-бийрон шогирдларини саволу жавобга солуб турганда, уламолар ва қозилар кўз ёши чиқиб, раҳматлар айтув, бу усулда ўкутмақ шаръий экан, деб ҳукм қилдилар. Балки имдод қилмоққа ваъда чиқордилар. Мана халқимизни(нг) ваҳшийлиги. Баъзилари «Усул деб динни айтур, усули жаид демак янги дин демак», деб ғалат мутолааларга киришуб, мақсадлари бу эски йўлда овқат қилиб турган муаллимларни(нг) ризки узилар эмиш, деган хаёлларга боруб, бунга қарши турсалар ҳам муни(нг) моҳиятин билганлар уларни(нг) қаршиликларига қарамай, ўкута бошладилар. Алҳамдулиллаҳ, ҳозирда ҳама шаҳарларда усули жаид мактаби жорий бўлиб, ҳама нафъини билиб, сартия, ўзбақиялар ҳамасидан муаллимлар кўпайуб, ҳар ерларда мактаб очуб турадур.

Усули жаид демак — янги қоида, янги тартиб демақдур десак, ҳама қабулга олмаган эдилар. Гардиши ошон ва хоҳиши замон ила ўзи-ўзича жорий бўлиб кетти. Аввалги вақтдаги маҳалла мактабида банда ўзум неча йилда уч адад муаллимда ўқуб, охири саводим чикмай, кейин ўз уйимизда жорий қизлар мактабида, волидаи марҳумамда ўқуб, савод чиқордим. Икки сана қиблагохимда

хуснихат машқ этдум. Боқинг, маҳалла мактабида усули кадимда етти йил умрни зойиъ этуб, ўқув-ёзувни билгон эдум. Мана эмди банда ўзум усули савтияни(нг) авлоди исломға ёрдамини кўруб, ўз масжидимизга мактаб очдим. Бир санада кўб ёшлар, хатгоки катта ёшга кирган тужжорлардан ўқуб, хат-саводини чикоруб, маъишат ва тижоратларида осонликлар мушоҳада қилдилар. Мана замонни(нг) мезони вазн бўлди. Алиййул-Муртазо мақолаларида айтур: Иъламу авлодакум лизамони ғайро замоникум дерлар. Ҳар замон (нинг) ўзига қараб, илму ҳунар касби даркор.

БЕШИНЧИ МЕЗОН

Бу мезон — халкимизни(нг) аввалидаги ҳаракатлари ила алҳолги ишларини вазн қилур. Чунончи, 1290 ҳижрийдан буёнги аҳволларин вазни. Умумий халқ ҳама аввалги ҳолда бекор ва тамбаллик эди. Эмди иш-иш деб югуруша бошладилар. Аҳли хурафолар ҳамалари аҳволи замонға қараб, тезроқ юрмоққа бошладилар. Маданият иси келиб турадур. Чунончи кишда ерларга уриниб, сурати аҳволлари ҳам бўлак асбоби рўзгориялари маҳаллада аввалги вақтларда қаро чойжўш катталарда бўлур эди. Алҳолда ҳама уйида беш-ўн ададдан чойнак, ламфа, самовар кўрулур. Маъишат ҳафтада бир мартаба палов, гурунж оши бўлур эди. Алҳолда имконсиз ҳар кун палов қилинур. Бир маҳаллада икки-уч кишида от бўлур эди. Эмди оти йўқ чўлок ҳукмидадур.

Мундин бир аср аввал бир киши бир юз сўм қарзи бўлса, гўристонға қарз ила кетодур, дер эдилар. Мана эмди аднои мартаба бўлган кишини(нг) минг сўм қарзи бўлса, писанд эмас. Аввалги ҳолда саксон-тўқсон йиллар амсоқ (сарф қилмай саклаб) қилиб, ағниё қаторига бир шаҳарда бир ёки икки киши кирар эрди. Мана эмди беш йил тижорат қилиб, юз мингга қодирдурлар. Бу нимадан ва на сабабдур? Мана замон даврини(нг) феъли ва ҳаракатни(нг) асари, Оллоҳ баракати. Илмияда ҳам шундоғ ўтуз йил ўқуб хатми кутуб қилган кишилар бор, ичинда ўн йилда хатм қилганлар ҳам бор — илми аввалгидан ортуқроқ. Мана булар мезон эмасму? Замон тарозуси бундан иборатдур. Ҳосили каломул-муддао вал-маром асримиз илму ҳунар, ҳаракат асридур. Турмоқ асри эмас. Ғофил турса, ғафлат уйқусидан тургунча, бозори олам ўтуб кетадур. Ўранмоқ даркор. Фаътабиру йа ули-л-абсор1 (Эътибор қилинлар, эй оқиллар).

ОЛТИНЧИ МЕЗОН

Бу мезонда аҳлимизни(нг) ортуқча, Худо ва пайгамбаримиз буюрмаган машаққат ва сарфларга дучор ўлиб, расму урфи ом бўлғони кўрсатиладур. Чунончи, бизнинг халқимизда урф бўлган нимарса — ўлганга сарфи беҳудаларни киладур. Ани(нг) отини хайрот дерлар. Ваҳоланки, саййиот бўлса керақдур. Бир киши ўладур, ани(нг) беш-ўн адад сағиралари бўлур, саканоси (турар жойи) бир ҳовлидур. Ани(нг) ярмини дарҳол сотар ёки бир бойдан дайи қилиб, ақча оладур-да, ани бир кунлик амри сақотий деб маҳалла ва шаҳардан киши чақириб, жаноза деб сарф қилур. Бойларга бир сўм, ўрталарга 50 тийин, охири ўн тийиндан, имомларга тўн берадур. Бу ақчаларни қарз олган эди, яна жанозага келганларни отини икки-уч ададини сўраб, ўлганга бағишладингму деб олурлар-да, ани(нг) ҳаммасини бир арқонга боғлаб, қарз олган ақчани боғлаб, имомларга топшуруб, давра деган бир ҳийла дерлар, фидя савму салоти мутаваоффои мазкур ба шумо дафъ кардам, деб бир мискинга бериб, ул олиб: «қабул кардам ба шумо дафъ кардам» деб ўн икки ёшдан ўтган умрига ақча ва отларни(нг) баҳосини таккос қилиб, неча умрга етса, ани исқоти салот ва савмига фидя деб, сўнгра олган мискин ва дафъ қилган имомина ўшал ақчадан бирор нима бериб олуб, ани халққа улашурлар. Сўнгра жаноза ўқурлар. Искотий имомлар мунда ҳозир бўлурлар. Маййитни(нг) бечора сағиралари «Вой отам, вой онам» бирла овора, ўшал куни беш юз сарф бўлса, бир йил ичинда яна беш юз сарф бўлур. Чунончи, уч кундан сўнг маърака ишлари, катта сарф бўлур. Маҳалла ва ғайри маҳалла хотунлари келиб, азо қилодур.

Ҳар ким ўлганини айтуб йиғлар. Учинчи куни етти деган иш. Хотунларга мунда ҳам йиғи-сиғи, таважжухгирлар келур. Мунда яна сарф. Панжшанба куни келиб, шаби панжшанба деган ош.....эмди ўликка...

... тўй ўтиб тамом бўлур. Авом халки фалоний яхши тўй қилди, улоқ, пойга, тамошолик тўй бўлди, демақлари бас. Шухрат доми буларни(нг) ниятларики, мактаб, мадраса имдодига дор ул-айтом, дор ул-ожизин, мусофирхона деган сўз ҳеч кимда йўқ ва сўзламайдурлар. Нимагаки, ўзлари мусофиротни кўруб, ани(нг) биноси халқуллоҳ фойдаси эканлиги буларга маълум эмас. Жаридаларда ўқуб, эшитганларга Амрико шаҳрида бир миллионер бой неча миллион ақчасини жинни, девоналар фойдасига қўйган экан. Нимага мундай қилдингиз? деганда, ман жиннилардан қўб нафъ кўрган эдум, қай тариб турубман, деган экан. Булар ўз

акчаларини ўзига қайтаруб, миллат нафъига бир бино қилмоқлари дайнларини(нг) адоси эди. Йўқ, варасага қолдурурлар. Ҳалол-ҳаром ерларга сарф қилур, ҳисоби маъхазасига ўзлари жавобгар бўладурлар. Қани идрок.

Ва ҳам жамъияти никоҳ тўйида булар қиладургон исрофлари бир киши ўғлини тааллуқ қилдурмоқ бўлганда фотиҳа тўй деган бир катта тўй бўладур. Муңда бор ажносидин бир кийимлик, яъни 8 газдан - ҳар жинсдан бир донадан солуб, миёналар тўрт қўй, бутун қанд, бутун дока, бунга ўхшаш нимарсалардан ҳар бирин бир лаганга солуб, кўчадан кўтаруб, қудасини(нг) уйига олиб борур. Аъёндан катталар, маҳалладан ҳам имоми маҳаллаға борурлар. Буларга ғала қадри хол тўн кийдуруб чикорур. Ҳоли булки, шул фотиҳага беш юз сарф бўлса, никоҳ тўй куни албатта икки минг сарф бўлур. Бу сарфларни(нг) ўғлига ва қизига бирон тийин нафъи йўқ, ўртадаги кишилар ейдур, ичадур, киядур. Лозим эди, ҳар иккиси сарфларни... янги рўзғор бўлмишларга хоҳ тижорат ва хоҳ бўлак ва амсоқ айтув қўйсалар. Буларга вақтида дастгир ўлиб, икки тараф авлодларига қилган марҳамат ва шафқат бўлса керак эди. Беҳуда сарф мустадрак бўлиб, ҳеч ким фойдаланмади. Булар эрлар ичинда бўлган ишини айтдум. Хотунларни(нг) қиз тўйига қилган меҳнатларини, овораликларини айтсам, мия қолмайдур. Сиф-сидирға балоси қалмоқдан қолган одат. Мана бу балолар устимизда оғир бир юкдур. Буни кўтаруб, мақсадга етиш бисёр кийиндур. Худованди олам айтсаки, Йуридуллоҳу бикуму-л-йусро ва ла йуриду бикуму-л-усро деса, расулуллоҳ ҳазратлари усроҳу йусроҳу десалар, биз ўзимизча нима қийин бўлса, ани қилсак, қайдан муддаоға етамиз. Балки бу оғир юк илан кетамиз. Мана мезоннинг тоши оғир тарафи мундай бўлур. Қўзимиз тарозу ва бурнимиз.....бўлиб қолдук.

Авомунноса жорий сарфи беҳуда ва молан, яъни сўз ва ишлар 1290 хижрийдан буён одати жорий бўлди. Муни аввалги ҳолда мардуди шаҳодат ва гуноҳ қаторида халқ назари гириҳ ила боқар эди. Алҳол урфу расм ўрнига кечди. Чунончи, халқимизда чойхона деган исмни самовар деб юруттарлар - расм бўлди. Муни вазъи мусофир ва йўлчи кишиларга эди. Булар - умумий нос хама бунга мубталодурларки, аҳлия ва олия кишилар аксар муңда тааййиш этмоқ одатларидурки, эрта намоздан чикқонда дарҳол чойхона дўқонида ўлтурув, кўк чойга мубталодурлар. Уйларида бўлса ҳам муңдин ортуқ шайдо эмиш. Муңда бўлак гуноҳи кабиралар жорий бўладурки, ул ғийбатдур. Ҳама муңга мубталодур. Уйланмаганлари

бўлса, уч ой қиш бекора кеча киргандан сўнг тўкма ва гап деган суҳбат ва ижтимоълари бордурки, уч ой кечаси мунда бўлурлар. Иттифоқлик жихатина десак, жавоб чиқадур: иш йўқ, гуноҳ бўлгур деб оғизда айтурлар. Аммоки мунга равшан бир суҳбат тафтиш қилгон йўқ. Аммоқи биз суҳбатларда гапдан гап чикса, ғийбат бўлмаса, китоб, масъала ўқулса, албатта савоб бўлур. Аммоки оилалик кишиларга ўз уйида бекалари илан емакни буюрган. Унда ўйун ёки шикоятлар бўлур. Анда ижтимои саййиаъ бўлишида шубҳа йўқ.

Эмди булар қишда бекор ош ошамай, китоб ва ёки масъала ўқушуб, ижтимоъ қилсалар, ҳасана бўлса керак эди. Ман ўзумча гапчиларга айтаман, сизлардан турмада ётган маҳбусларни(нг) илми дунёвий ва ухровийга ҳасана бўлса керак. Нима жазоки, маҳкум анда бекор ётмоқ эмас, балки тўффи ёки шалвор банд тўқуб, санъат ўрганадурлар. Мана сизлар ҳам бир иш ишлаб, маъишатларингизга кераклик хунар қилсаларингиз эди, тўғри йўлда юрган бўлур эдингизлар. Ҳеч пайғамбар ва ҳеч авлиё беҳунар эмас. Ҳамалари бир касбни қилганлар. Сизлар беҳунар турсаларингиз, муҳтожи нон бўлурсизлар, деб ўз ақлларига мувофиқ насихат бериладур. Самарасини кўрдук: бир неча одоти мажусийлар жорий эди, аксари йўқолди. Булар ҳам вақти илан йўқолур, иншооллоҳ.

Бу мезонни(нг) мақсади халқни тафриқа ва иштибоҳдан чиқармоқдур. Чунончи, асбоби жадидалар зуҳури ҳар ишга осонлик ила тайёрламоқ тўғрисида бўлган мошинлар янги кўрулгон бўлса, бу бизни(нг) Туркистон ва Фарғона халқи холо ҳам таассуб қилурлар ва бидъат билурлар. Бул тўғрида суҳбати уламо ва авом мажлислар бўлса, савол тариқида сўрарлар, онларга ботинса жавоблар бериб, бидъатму, агар бидъат бўлса, гугурд ёқманг, керосинни тарк қилинг, чой ичманг, қанд еманг — булар ҳам пайғамбар асрларида йўқ эди. Ваҳоланки, ҳамма кийиб турган либосларингиз ажнабийлар ишидур. Бу таассубларингиз ўзунгизни машаққатга солмоқдур десак ҳам табиатларида бир ижтиноб бўлуб турадур. Бул феъли аслий мўғулия феълидурки, ажнабий таомидан ва либосидан, ашёсидан ижтинобга буюрган мутаассибларидан қолган феълдур. Бу таассуб аксар аҳли фатво сиқотларимиздан ҳам чиқиб турадур. Чунончи, вақтида бир аълами мамлакат бўлган уламоларимизга эътиборлик кишини(нг) ҳовлиларида меҳмон эдук, баногоҳий бир аҳли талабаларимиздан бирини(нг) қаламдонидида бир подшоҳни(нг) расми бор экан. Жаноб мезбон аъламимиз кўруб: «Кимники бу?» — дедилар. Соҳиби «Бизники» деган ҳамон дарҳол:

«Махви даркор, киринг» — дедилар. Қаламдон эгаси махв қилди ҳам савол қилдики: «Таксир, суратни сўрагон суғрон ав кабирон хукми баробарму ёки меъёри борму?» - деган саволига жавоб бердиларки: «Ҳамасини хукми бир. Хоҳ заррача бўлсун, хоҳ кўхи Қофдек» — деб фатво бердилар. Аммо сойил айтмадики: «Сурат деб луғатда қандай нарсани айтар?» - деб. Расм ила суратни фарқини қилмай, мунча харжга қўйдилар. Банда ул мажлисда эдум. Сухбатда ўртада бир самовар бор эди, чойнак пиёла турган эди.

Банда айтдум: «Бўлмаса, мана самоварда тўрт адад сурат бор экан. Мана чойнақда ҳам бор, пиёлада ҳам. Мана торилкаларда, мана гугурдларда, мана кармонингиздаги ақчада ҳам» — десам, Ҳўқанддан келган меҳмон мударрис аъламни(нг) шериклари экан. «Эшони аълам, буларга бул фатвони(нг) ўрни эмас эрди, мана эмди уйингизни сурат ила тўла манбаъи сурат қилурлар» - деганда, ул киши махзумларини буюруб, эговламоқ, ҳамасини махв қилмоққа амр қилдилар. Мана уламои замонларимизни(нг) таассублари, расм ила суратни фарқ қилмай, бандаларни харжга солганлар. Ваҳоланки, ассурагу мужассаматуз-завату-зилли ва расмун ма ла зилун лаху луғатидан беҳабар эканлар. (Сурат — жисмлик сояси тушадиган нарса, ҳайкал, расм — чизиб қилинган соясиз нарса.) Агар суратни эҳтиёти бир хунари қаттиқ бўлса эди, макруҳ демай, харом дер эдилар. Сурат пайкар ва ҳайкалдур. Расм бўлса, нақш ва тарсим бўлур. Мана бул хил чакана йўлларни ўртага чикоруб, катта шоҳроҳлар қоладур. Лозим эди муни(нг) ўрнига халққа фарзи айн бўлган нимарсаларни эътиқодотлардан билдуруб, кабиралардан қайтармоқ эди. Муни матбуот воситаси қалам илан айтсак, аксар бу уламоларимиз жаридотлар (газет-журналлар)ни ҳам бидъат ва харом билиб, аҳли илмни ўкумоқдан, авомунносни эшитмақдан манъ қилур. Бизни(нг) Фарғонада юздан бир киши бу янги рисола ва жаридаларга муҳаббатлик чиқодур ва ҳам бизда, Фарғонада бу илми жариди ҳам йўқ. Аҳли химматлар бўлса, ўз манфаатларига овора. Чунончи «Мезон»ни(нг) муқаддимасида айтилуб ўтди. Эмди қолди қалам ила айтув, маҳали қабул ерларга юборуб, таъб этдурмақдан бўлак чора йўқ.

ЕТТИНЧИ МЕЗОН

Замоннинг аҳли на хизмати: замон бир фаол, бир муаллим, бир воиздурки, аҳли на анвоъ синоатларни чиқоруб, таълим қилур. Аҳли ҳам ўз оиласидек бираъси вал-айн қабул қилиб олурлар ва ани(нг) таълимида юрулар. Мана ҳар овон ва ҳар замон аҳлини(нг) ва

ишини(нг) афьолларини синиматагроф пардаси (кино экрани)дан кўрунган янги газетадек ҳар замонда неча минглар маснўоти жадида кўрсатуб, аҳолини(нг) аквол ва афьолини табдил қилур. Чунончи, маснавий:

Кас че донадки, чархи буқаламун

Аз пеш буде че урд бирун.

Мазмуни: Бу товланиб турувчи фалак ерда орқасидан нималарни чиқаришини киши билмайди.

Бу замонни(нг) бу равиши ва қилмишига ҳеч ким таассуб этмай ёки зиддиға иш юргузмокқа кодир эмас. Кўб муктадир подшоҳ ва ҳуқкомлар ҳам иложсиз замон маслагига кирган ва юрган. Бунга форсийлар айтурлар:

Замона бо ту насозад

Ту ба замона басоз.

Ва ҳам Алиййул Муртазо дерлар: Иъламу авлодакум лизамони ғайри замоникум (Авлодларингизни келажак замон илми билан тарбияланг) деган сўзлар ҳаммаси бу замон хоҳиши ва ошоннинг келишидан иборат бўлиб, ҳар қайси замонни(нг) келадурган тарафидаги, яъни атиййасини, илму ҳунари даркорлигини кўрсатадур.

Муңдан бир кичкина мисол кўрулса бўлур. Чунончи, сўзда такрор кубх кўрунур. Бунга ўхшаган ўтганни(нг) сўзи ва ишини, тарихий жихати бор бўлса-да, бу замон аҳлига мақбул қилиб бўлмас. Чунончи, йироқ сафарга тева бирлан боринг десангиз, поезд турганда (ёки қаникли деган қалмоқ чиқарган сардия аробасига избосчик турганда тақлиф қилинса), албатта қабул қилмаслар. Ёки гугурд ёкманг, чакмоқ чакинг деса, албатта, маъқул бўлмас. Ҳам бу замон ҳама нимарсани табдил қилиб турадур. Инсонларни(нг) феъл-атворини, расм ва ойнларини ва ҳўрак ва пўшакларини, корборларини, кирдорларини. Мана, чунончи, бизни(нг) халқлар, хусусан, уламо ва машойихларимиз янги чиққон нимарсадан ижтиноб ва парҳез қилур эрдилар. Ўзлари одат қилдилар. Мана фойтун ароба, мана калош, бўлак-бўлак нимарсалар бу мезонни(нг) биринчи фаслида айтуб ўтган эдук. Булар ҳаммаси замонни(нг) буйруки илан. Аҳлига замон бир ҳоким, нуфуз ул-аҳкомдурки, имконсиз фармойишидан чиқиб бўлмайдур. Замон даврасига банд юрадур. Аҳлини(нг) атворини кўрүб, ўз фарзандининг афьолини билгандек, бу аҳлини то вақти келмаса, бир ишга амр қилмайдур.

Овони келган вақтда жорий қилур. Ғарбдан бошлаб маданиятга солуб келди, Шарқ тарафга боруб турадур. На учунки, аҳли арздан кўб инсон анда эмиш. Аларни(нг) эскидан ўз санойиъ ва касби камолотлари бўлса ҳам, маданияти ҳозира йўқ учун, аларни маданияти қадимани ҳозирга коргар ўлмишлиги замонга маълум учун Шарқ аҳлини Ғарб аҳлидек ҳунар ва санойиълар ва интизомга соладур. Агарчанди қадимдан санойиъи нафисалар жорий, аммоки низоми сиёсиядан орий ўлганлар замон фарзандини(нг) ноқобил мутаассиблари бўлгандан буларга кичик ўғлидан кейин маданият берди. Кичик ўғли кўб қобил, оталарини(нг) рафторига қараб юрди. Аносига ҳам макбул бўлди. Аҳли оламга ҳам қабул бўлди. Кўб мулкларга соҳиб бўлди. Аҳли Шарқ ўз истилоҳларинча, аларни янги дунё деб от қўйдилар. Алҳолда укаларига бўйинларин кисадурлар. Балки бўлақлар, яъни қўшнилари уларга мухтождурлар. Замон равишига юрмаслик шунга ўхшарки, бир ховли ичинда бир отадан ўн фарзанд бўлиб, буларни(нг) баъзиси ота амрида ва баъзилари бўлак ерда юруб, оталарини(нг) сўзини олмай, нифоқ қилиб, иттифоқни қўлдан бериб, ер-сув амлоқларидан бермай, оталари буларни ноқобил деб маҳруми мерос қилиб, бўлақларга ўтказгандек, бу замон шу отадурки, бола ақлига қарар ва ақл ҳам ўргатар. Сўзга кирмаса, йўлдан юрмаса, ўз холига ташлар-қўяр. Бул тўғрида эшон соҳиб муддаванлариде ёздурларки, фард:

Песарки, бадгуҳар уфтод
Падар че қор кунад.

Бас, замон айтур: Мани хоҳлаган ишимни, кўрсатган илмимни билиб, бул ҳунарни қил, бўлак болаларим ичинда хор бўлма, - дер. Булар қабул қилмаслар ва оталарини(нг) амрини билмаслар. Сўнгра замон бўлак аҳлларига таълим қиладур. Булар қолурлар. Билмам, оталарини(нг) насихатларин қачон олурлар. Булар таълим олгунча аввалгилар муддаога етадур. Мана тасвир. Фикр қилса, замон ҳукми кўрунуб турадур. Аҳли замон ўзлари ҳам бунга қойил. Чунончи, бир иш жорий бўлмагон бўлса, бир кишига шундаё қилинг десалар, жавобига айтурки: «Замона кўтармайдур»,— деб. Ўзлари ҳам бу замонни(нг) кўтармагон ишини билурлар. Бул тўғрида ўз таршиҳи таъбимиздан шеъри миллияларни ўз ерида ёзиладур. Ҳар ишни ўз тўғрисидаги далиллари илан айтиладур, ёзилур иншооллоҳ....

Мана бу «Мезон уз-замон» андозаи шаръдин, мезони шаръдин ортуқча расму одат бўлгон нимарсаларни кўрсатуб турубдур.

Қалбида, фаҳмида мезони бор зот тортуб билурлар ва амал қилурлар.

САККИЗИНЧИ МЕЗОН

Бизни халқни умумий ҳаммасида бир хейли зотий феълларидур, ўз шаҳарларини(нг) либосидин бошқа мамлакат либосини кўрсалар, ичи билан ишлари йўқ, салласи бўлса, мажусийни ҳам мусулмон деб ушлаб, эътиқод қилурлар. Аммоки, телфак ёки шилафа, ё фас ё бўлак хил тўффи кийган бўлса, ани Боязид ёки шул киши Баҳоуддин десангиз, албатта, нафрат қилурлар. Бир киши ҳажга боруб, анда туруб қолуб, мурури замони мусофирот арабча кўйлак кийиб келган экан, ани(нг) ўғли нафрат қилиб, «Отамиз ҳаждан бузулуб келибдур», - деганлар. Бир вақтлар Намангондан бир мўйсафид яҳудий катта салла ўраб, мўйлабни олдуруб, катта тасбиҳ ушлаб тоғда, қирғизда Бухородан янги келган катта шайх деб шуҳрат бўлуб, кўб оқчалар жамлаб турганда бир шинос киши таниб: «Эй, фалоний яҳудий-ку», деб, ул яҳудий: «Эй, садаға шум, айбни ошкор қилма», - деб илтижо қилиб қочган экан. Бизни(нг) халқни(нг) ихлоси либосга, одамга эмас. Шоирлар, бинобарин, айтганлар:

Жомаи кўҳна гар малак пўшад,
Дар миёни жаҳониён хор аст.
Чил атлас агар ҳари пўшад,
Ассалому-алайкум бисёрраст .

Бизни(нг) ихлосимиз арабларга. Ихлос қилиб, кўб нузурот олуб кетган арабларни кўруб, эмди кўб насроний араб ва қизилбошларни гадойликка ўргатуб қўйдилар. Андин ўтуб буларни(нг) соддалигини билиб, Кошғар, Хитой фуқаролари ҳам араб бўлуб келиб, булардан назр оладурлар. Туркистон саховати, муруввати кўб фирқани гадо қиладур. Либосга ишонадурлар. Агарда либосда динга хабар бўлса эди, иқрорун бил-лисон ва тасдиқун билқалб демай, ал-ийману қалансувату-л-араби ва жуббатуху-т-тижория дер эдилар.

Ваҳоланки, араб либосдан ҳам бир ҳунар қилурлар. Ўзларини(нг) қалмоқча икки катфида кичик пагончали кўйлақлар, яъни худ пайғамбар кийган қабо ва суман деган кўйлак шул фаҳм қилурлар. Ман Ҳиндустонда вақтимда бир саллалик хинд уч кун манго хизмат қилди. Бир кун чой келтурди. Уч кун манго ҳаммол бўлуб, нон емакка таклиф қилсам: «Мусулмон эмасман, ҳиндуман.

Сизни(нг) таомингиздан парҳез киламан», - деди. Аммо бу бизни(нг) халқчи, ичи билан иши йўқ. Тошини билурларида мажусий телфак, қалфоклари одат. Хитойча ҳам одат. Аммоки Оврупо либосларидин эътирозлари катта. Чунончи кирғизиялар либослари мўғулча, бизни(нг) сартия кўйлақларимиз ҳам эски хитойча кўйлақ эди. Бизга одат бўлган хитой либоси бизни(нг) зохирий мулланамо омиларимиз наздида ман тушаббихаху эмиш, ўзлари юз адад тушаббихаху феълан, қавлан, ақлан ва нақлан, жулусан, қондан, малбусан ва мафрушан туруб, кўлиға полка ушлаганни ман тушаббихахуга қўшарлар. Тилимизни(нг) нисфи қалмоқча, одатимиз аксари қалмоқча, булар ман тушаббихаху эмас, аммоки шиблит ёки қўндара кийса, ташбихий бўлур экан. Мана муллолар оламни хароб қилган. Қариялар мақолида борки, «Ёрти мулло дин бузар», — деганлари тўғридур.

Либос тўғрисида бизга тамассуки суннат бўлса керак. Суннат либос бўлса, араб бадавийлар либосидур. Пайғамбар алайҳиссалом камислари икки хил экан. Бири қабоки, садри санияда чоки бор. Бири суманки, катф тагидан чоки бор. Ҳар иккиси ҳам бадавийларда расмдур. Бас, бу мамлакатларимизда суннат либослар йўқ амомадан бўлак. Эмди ҳар фирқани(нг) ўзига махсус албиса бўлиб, либоси миллиялари билиб, анго эътиқодлари бор эди. Бунга замон табодили халал килиб, бу албисларни табдил қилди. Муни фикр қилса, мезон чиқар. Асри аввалда қандай, асри ҳозирда қандайдур? Муни(нг) ашқолини кўз ила кўрсатмак лозим эмас, идрок кифоя. Бошимиздаги тўффи беш хил табаддул бўлди. Тўнимиз уч хилга табдил бўлди. Оёқ кийими ҳам тўрт хил табдил бўлди. Замонага қараб бул ҳам бўлак рангда бўлиб турур. Бу табодил билдурмак мақсад эмас. Табодили замонга назари гирих ила боқуб, замон ила муҳорабадан тўхтамак керак. Йафъалуллоху ма йашаъ ва йаҳқуму ма йуридға амал килиб, амруллох ва суннати расулуллохда умр кечурмақдан иборат ва буюрган ишоратдур.

ТЎҚҚИЗИНЧИ МЕЗОН

Бир аср илгари ўтган халқлар таъайиушларини кўрсатур. Чунончи, ул аср одамлари содда, софдил, тўғри, хиёнату буғзу адоват, кизблар кам бўлуб ёки бўлса ҳам ошкор эмас экан. Бунга сабаб исломни(нг) янгилиги, маҳкам ушлаганлари ёки мухтасиби аҳли ислом ҳафта баҳафта таҳқиқ килиб тургани сабаб бўлса керак. Алҳолчи, бул хил одамлар мингдан бир, балки қалил, дар ҳукми адамдур. Ҳамада нифоқ, нафсоният, кизб, буғзу адоват, хиёнатдур.

Ул вақтни(нг) либослари бошда қолин пахталик тўффи, бўз қўйлак, қўлда тўқулган тўнлари. Шул бўзни кўк, қарога мойил пахталик бир қабат оёғ кийими — ёрғоқдан қилган кафш-маҳси йўқ эди. Хўрақлари бўлса, миллий бугдой оши — гўжа, қарилар — атала, гоҳи тариқ оши, сут-қатикдан иборат эди. Мажлислари қатга маъракаларда, чунончи тўйлар, хоҳ суннат тўй, хоҳ никоҳ бўлсун, дастурхон ўрнига миёналарга, яъни оммага хиёт замин-ерларга фаҳол-хошок солуб ўтқузуб, бир кун кўчада юруб, арбоблар чоқируб, мунодий айтуб, фалонийникига нонга ёки ошга деб, бир кун ош, бир кун нон таом эди. Ифторларда киши олдиға икки нон, бир косадан сув қўйуб, суюқ ош ила ифтор бўлур эди. Никоҳ тўйлар маҳаллага бир ош, зигир ёғи илан тортуб, ақд холос эди. Мана бир асрни(нг) мезони! Фарқ: иккинчи мезондаги шаън-шавкат, сарфи беҳудаларни ўқудингиз. Мана балво! Мана табодил! Мана мезон! Булар ҳаммаси маданиятдан намунадур, ободлиқдан нишона. Оламни кўрмак қўб асрлар аҳволиңи билмақдан иборат бўлса, мана кўрдингиз бир асрни(нг) аҳволини! Ҳама аҳволдин ёзмак бўлсам, ҳар аср неча жилд бўлмаги муқаррардур...

Ушбу қўлёзма тўрақўрғонлик Исхўкхон тўра томонидан ёзилган. Аммо қайси йилда ёзилгани номаълумдур. Мен бу китобни 1950 йилда авторнинг ўз ховлисидан топиб олганман. Менинг фикримча, ушбу китоб октябрь революциясининг дастлабки йиллари (1918-1919) ёзилган бўлиши мумкин... Бу қўлёзма қанчалик аҳамиятга эга эканига унчалик ақлим етмаса ҳам ҳар ҳолда тарихимизни ўрганишда ёрдамлашар деган мулоҳаза билан сақлаганим бу қўлёзмани таҳлил қилиш ниятидадурманким, бу менинг муяссарим бўлармикан?

Мазкур зотнинг яна битта қимматли (босма бўлса ҳам) китоби бордурким, у ҳам мендадур. Номи «Жомиъ ул-хутуг».

Жўра Зокирий – аҳсилиқ. Асл исми Идрис.

1958 йил, Аҳси-Киров

Ушбу асарни текшириш ва уни таҳлил қилиб, бир вақтлар «халқ душмани» деб эълон этилган асарнинг эгасига тўғри баҳо бериб, бирон нарса ёзиш учун, биринчидан, ўзимнинг шахсий турмушимдаги шароит имкон бермади. Иккинчидан, авторнинг бошқа асарларини ҳам топиш, уларни ҳам ўқиб чиқиш, ундан сўнг ижобий натижага келишга ҳарақат этиш керак эди. Бундай мақсадга етиш учун, турлук сабаблар топилиб, эплай олмадим.

Ушбуни текшириб, бир нарса ёзиш лозим бўлган тақдирда мени ҳам эслатувчи одам топилар, деб умид қилиб қолдим.

Жўра Зокирий (Имзо)

« So'nggi tahrir: 26 Mart 2014, 00:13:57 muallifi AbdulAziz ».

МУНДАРИЖА

Сўз боши. ИСҲОҚХОН ИБРАТ. (Алихон Халилбеков).....	3
ИСҲОҚХОН ИБРАТГА МУНОСИБ БЎЛАЙЛИК. Наманган вилоят хокими, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзоси Х. Ҳ. Бозоровнинг вилоят аҳлига МУРОЖААТИ	7
Ғулломжон Муродхўжаев. Хизр назар қилган юрт	12
Абдусалом Умаров, Алишер Исоқбоев. Исоқхон Ибратнинг эзгу ишлари умрбоқийдир.....	14
Лутфулло Маҳмуд. ИСҲОҚХОН ИБРАТ ЯРАТГАН БОҒ.....	17

МАҚОЛАЛАР

Расулбек Умматов. Ибрат изларидан	80
Мўминжон Сулаймонов. Исоқхон Ибратнинг тарихий асарлари	102
Икромжон Қўзиқулов. Исоқхон Ибрат асарларида ўлкамиз тарихи.....	107
Тоҳиржон Қозоқов. Ибрат ва Фарғона жадидчилиги	113
Адхамжон Мавлонов. «Матбааи Исоқия»	116
Комила Воҳидова. Ибратнинг «Мезон уз-замон» асари	119
Шухрат Ризаев. Қўшсинч орасидаги хазина	124
Алижон Турдалиев. Ибрат суратқаш, хатгот ва сангтарош	129
Воҳидхон Қодиров. Исоқхон Ибратнинг маслакдоши.....	134

ХОТИРАЛАР

Нуъмонжон Меҳмонов. Хожа Аҳмад Яссавий авлодидан	139
Жамилахон Низомова ва бошқалар. Ҳақ жойига қарор топган қунлар келди	151
ИСҲОҚХОН ИБРАТ АВЛОДЛАРИ ДАВРАСИДА.....	161
ИСҲОҚХОН ТўРА ИБРАТ ҲАҚИДАГИ РИВОЯТЛАР	164

ИСҲОҚХОН ИБРАТ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

ҒАЗАЛЛАР	178
МЕЗОН УЗ-ЗАМОН. (Нашрга айёрловчилар ва изох муаллифлари: Улуғбек Долимов, Нурбой Жабборов).	205

ИЛОВА РАСМЛАР

Ноёб суратлар	230
Исоқхон Ибратга бағишланган мажмуа тасвирлари.....	253

ИЛОВА РАСМЛАР

Саид Қуллибек мадрасаси. Наманган шаҳри.

Мулла Қирғиз мадрасаси. Наманган шаҳри.

Исҳоқхон Ибрат қурдирган масжид.

Тўрақўрғон шаҳри. Ғойназар қози мадрасаси. 2016 йил.

Катагон аталмиш қора қирғин ёши етмиш бешга борган кекса, касалвад одами, бутун умрини ўз халқини маърифат, тараққиёт сари етаклаган мунаввар инсонни ҳам «халқ душмани» деб омон қўймади.

**Исҳоқхон Ибратнинг ноёб сурати.
Ушбу суратни олимнинг ўзи олган.**

**Исоқхон Ибрат (иккинчи қатор чапдан учинчи) яқинлари
даврасида. Биринчи қаторда чапдан иккинчи бўлиб шоирнинг ўғли
Аббосхон ўтирибдилар.**

Бу суратлар энди ноёб ва қимматли тарих бўлиб қолди...

Исҳоқхон Ибрат олган сурат

**Ибрат оиласи. Қадимий фотосурат. Биринчи қаторда
ўнгдан биринчи Порсудахонойим**

Порсудахон ойм. Ибратнинг кизи.

Ибратнинг турмуш ўртоғи Собирахон Исоқова.

Ибратнинг ўғли Ротибхон Исоқов.

**Ибратнинг қизи Анинахон Исоқова турмуш ўртоғи
Абдукахҳор билан.**

Ёш Апинон. Исҳоқхон Ибрат олган сурат.

**Аббосхонтўра Исҳоқхонтўраев (1879-1937).
(НКВД архивидап олинган сурат)**

Исоқон тура Ибрат
томонидан тузилган
«Аждодлар шажараси».

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Исҳоқхон тӯра Ибрат
томонидан тузилган
«Аждодлар шажараси».

**Исҳоқхон туранинг чонон ва яктаги
Турақурғон, Ибрат музейи.**

Хилватхонадаги ушбу тошлавха Ибрат томонидан ёзилган (Наманган тумани Муллакудинг қишлоғи).

Бу тош ҳам Ибратнинг хатотлик санъатини ўзида сақлаб қолгани билан қимматлидир (Ибрат музейи).

Музейга қўйилган хаттотлик намунаси.
(Ибрат музейи).

Ибрат домла қўли гул хаттот ҳам эдилар.
(Ибрат музейи).

**Мулла Йўлдош ўгли Хилватий. Ибрат олган сурат.
Тўрақўрғон «Ибрат ва қатағон қурбонлари хотира музейи»
экспонати.**

**Шоир Нодим Намангоний Исхокхон Тўранинг дўсти ва
давradoши эдилар. Мусаввир Б.Умаров. 2018 й.**

Ибрат домла фойдаланган фотоанжомлар.

Ибрат домладан қолган музлатгич (Ибрат музейи).

Ибратнинг тарозиси (Ибрат музейи).

**Исоқхон Ибрат ҳаж ибодатидан олиб келган ноёб узук. У ҳозирда
Ибрат авлодларида сақланади.**

**Диққат қилиб қаралса узук кўзида
«Қаъба» деган ёзув кўринади**

Муллакудинда Ибрат авлодлари хоналонида учрашув

Тўрақўрғонлик Усмон қори Раҳмоновдан кўп хотиралар ёзиб олинди.

**Муллакудинглик 95 ёшли Шахобиддин Зарипов. Бу улуг инсон
Ибрatни кўрган, унга хизмат қилган.**

**Муллакудингдаги хилватхона Жунайдуллахон эшон томонидан
бунёд этилган.**

Наманган тумани Муллакудинг қишлоғидаги қабрстонга Исҳоқхон тўранинг аجدдлари ва авлодлари дафн этилган. Хусусан Ибратнинг келини Отахонова Ҳуринисо (1896-1961 й.) қабри ҳам шу ерда.

Гулбоғ. Ибратнинг Тўрақўрғондаги боғи харитаси. (Тузувчи Найимхон Рашидхон ўғли).

Рашидхон Аббосхон ўғли шажараси.
(Тузувчи Найимхон Рашидхон ўғли, 2003 й.).

А.Турдалиев. Исоқхон тўра Ибрат хаёл оғушида. 2018 й.

**Номаълум мусаввир томонидан ишланган ноёб тасвир.
(Ибрат музейи).**

Тўра Ашуров. Ибратнинг Тўрақўрғонга босмахона олиб келиши. 1981 й. Вилоят тарихи ва маданияти Давлат музейида сақланади.

Тўра Ашуров. Ибратнинг Тўрақўрғонга босмахона ускуналарини олиб келиши. 2018 й. Тўрақўрғон «Ибрат ва катағон қурбонлари хотира музейи» экспонати.

ТЎРАҚЎРҒОНДАГИ ИСХОҚХОН ИБРАТГА БАҒИШЛАНГАН МАЖМУА

Исҳоқхон Ибрат ва қатағон қурбонлари хотира музейи.

Тарих ҳақида ўй кетганида мажмуада суқунат кечади.

**Улуғ юрдошимиз хотирасиға бағишлаб ўрнатилган хайкал.
Муаллиф Улуғбек Усмонов.**

**Исоҳокхон Ибрatнинг бугунги издошлари.
Хорижий тилларга ихтисослашган «Ибрat мактаби»
ўқувчилари.**

Хиёбон.

Хиёбон

Мажмуанинг оқшомдаги кўриниши.

Ўйнаётган фаввора.

ИСҲОҚҲОН ИБРАТ ЯРАТГАН БОҒ

*Рисола, мақолалар, хотиралар.
Ибрат асарларидан намуналар*

Муҳаррир:	Зоҳидахон Кенжаева
Тех. муҳаррир:	Абдувоҳид Аҳмедов
Дизайнер:	Жаҳонгир Абдувалихўжаев
Мусаҳҳиҳ:	Алижон Турдиалиев

2018 йил 10 ноябрь теришга берилди. 2018 йилнинг 10 декабрь босишга рухсат этилди. Бичими 60x84. Ҳажми 16,25 босма табоқ. Нашриёт босма табоғи -16. Офсет усулида 75 нусхада чоп этилди. № 2199 - сонли буюртма.

Баҳоси келишилган нарҳда.

“Наманган” нашриёти, Наманган шаҳри,
Навоий кўчаси 36-уй.

Нашриёт лицензия рақами АН – 156.
2009 йил 14 августда берилган.

Китобнинг оригинал макети “Заковат” НУ МЧЖ матбаа бўлимида тайёрланиб, шу бўлим босмаҳонасида босилди.

Корхона манзили: Косонсой шаҳри,
Чорбоғ кўчаси, 17-уй.

Мазкур китоб «Тамаддун-21» илмий-иждодий жамоат бирлашмаси томонидан нашрга тайёрланди. 2018 й.

Мазкур китоб «Тамаддун-21» илмий-иждодий жамоат бирлашмаси томонидан нашрга тайёрланди. 2018 й.

Мазкур китоб «Тамаддун-21» илмий-иждодий жамоат бирлашмаси томонидан нашрга тайёрланди. 2018 й.

Мазкур китоб «Тамаддун-21» илмий-ижодий жамоат бирлашмаси томонидан нашрга тайёрланди. 2018 й.

ISBN 978-99-52-245-1-1

